

Борис Гузь

**До історії Чернігівщини.
Персоналії, біографії, події**

Видавець Чернявський Д.О.
Кривий Ріг
2021

УДК 94(477)
ББК 63.3(2Укр)
Г 93

На обкладинці – пейзаж члена Національної спілки художників
України **Валентини Козловської** «Озерце»

*Щиро дякую керуючому адвокатського бюро «Титикало
та партнери» (м. Київ) Роману Сергійовичу Титикалу за
спонсорську допомогу у виданні книги*

Гузь Борис

Г93 До історії Чернігівщини. Персоналії, біографії, події. –
Кривий Ріг: Видавець Чернявський Д.О., 2021. – 360 с. з іл.
ISBN 978-617-7784-94-3

У книзі викладено відомості з історії Чернігівщини від давніх часів до сучасності. Книга розрахована на масового читача і може бути корисною для істориків та краєзнавців.

УДК 94(477)
ББК 63.3(2Укр)

ISBN 978-617-7784-94-3

© Гузь Б., 2021
© Видавець Чернявський Д.О., 2021

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО.....	5
Розділ 1. КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКІ І ДВОРЯНСЬКІ РОДИ ЧЕРНІГІВЩИНИ.....	7
1.1. Прилуцький рід Величків.....	7
Історія роду.....	7
Генерал-майор Іван Іванович Величко.....	17
Іван Іванович Величко-молодший.....	20
Інженер-генерал Костянтин Іванович Величко.....	24
Поет і публіцист Василь Львович Величко.....	32
Про уявних потомків Самійла і Василя Величків... ..	40
Спадкоємці Василя Величка – Муретови.....	45
1.2. Дворянське гніздо Романівщина.....	58
Горленки і Дабіжі.....	58
Княжна Дабіжа-Ростковська.....	72
Розділ 2. ОСОБИСТОСТІ.....	89
2.1. Скульптор Іван Мартос.....	89
2.2. Письменник Олекса Стороженко.....	105
Коротка історія роду.....	107
Дитячі роки та навчання.....	110
Військова та цивільна служба.....	113
Про творчу діяльність письменника.....	127
2.3. Художник Віктор Резанов.....	136
2.4. Поет Григорій Саченко.....	151
2.5. Майстриня-вишивальниця Ганна Григоренко....	155
Розділ 3. ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ ТА ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ.....	158
3.1. Отаман Євген Ангел з Чернігівщини.....	158
Родовід.....	158
Боротьба і загибель селянського отамана.....	164

3.2. Голгофа Юрія Осмоловського.....	194
Служба в царській армії.....	195
За незалежність України.....	197
3.3. Тривожне літо 1944 року на Ічнянщині.....	206
3.4. Справа «Весна» на Чернігівщині.....	220
3.5. Долі сім'ї Навроцьких.....	236
Розділ 4. ЕКСКУРСИ, ПОДІЇ, ЯВИЩА.....	248
4.1. Пушкін в Ічні – історія легенди.....	248
4.2. В гостях у цариці.....	266
4.3. Козацький рід Титикало з Ічні.....	277
Розділ 5. НІМЦІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	291
5.1. Склад населення Біловезьких колоній.....	293
5.2. Долі німців Чернігівщини.....	298
5.3. Німецькі колоністи Гіммельрейхи з Івангорода..	318
ДЖЕРЕЛА.....	335
Основна література.....	335
Електронні ресурси.....	337
ДОДАТКИ.....	340
Світлини та ілюстрації до розділів.....	340
Показчик географічних назв Чернігівщини.....	357

ВСТУПНЕ СЛОВО

Історією Чернігівщини я зацікавився в 2012 р., все почалося зі збору інформації про рідне село Хаєнки в Ічнянському районі. При підготовці книги про історію села вперше зустрілося ім'я Василя Величка, поміщика в Хаєнках, раніше я про нього нічого не знав. Вивчення публікацій та історичних документів дозволило встановити біографію та подробиці життя й діяльності Василя Величка. Народився він у Прилуках, був відомим в Російській імперії поетом, драматургом і громадським діячем.

Вивчення окремих епізодів біографії Василя Величка продовжувалося і після написання книги, поступово вдалося зібрати достатньо повну інформацію про весь прилуцький козацько-старшинський і дворянський рід Величків. В ході пошуків була зібрана інформація і про дворянські роди Величків з Полтавщини, Сумщини та Смоленщини та про деякі інші дворянські роди Чернігівщини.

Поштовхом до вивчення інших аспектів історії Чернігівщини стала участь у роботі Історико-красознавчого товариства «Ічнянщина». За пропозицією голови товариства Миколи Терещенка досліджував подробиці біографій знаменитих земляків Івана Мартоса, Олексі Стороженка, Віктора Резанова, потім вивчав історію німецьких колоністів Гіммельрейхів з Івангорода.

Після Гіммельрейхів зацікавився й історією німецьких Біловезьких колоній Чернігівщини в цілому, приділивши основну увагу питанням політичних репресій. Тема політичних репресій продовжувалася і в дослідженнях справи «Весна» на Чернігівщині та роду Навроцьких з Хаєнок.

Окремою темою досліджень стали визвольні змагання в

Україні періоду УНР, де наведені родовід і біографія легендарного отамана Євгена Ангела та підполковника Армії УНР Юрія Осмолівського. Тема визвольних змагань продовжена в висвітленні діяльності УПА на Чернігівщині в 1944 році. Визвольні змагання тісно переплітаються з темою політичних репресій, обидві теми викладено в одному розділі.

Частина статей по результатах історичних досліджень була опублікована раніше в альманасу «Оживає минувшина», який видає фонд Віталія Шевченка та в деяких інших публікаціях, але вже після їх опублікування була знайдена нова інформація, тому з доповненнями та переробкою вони ввійшли в книгу.

Інші статті публікувалися в мережі Інтернет на сайтах «Чернігівське земляцтво», «Проза.ру», «Geschichte der Wolgadeutschen», «Генеалогический форум ВГД» та ін.

Публікації в Інтернеті, попри їх доступність та простоту розміщення матеріалів, є не дуже ненадійним джерелом збереження інформації, вони стають недоступними при ліквідації або перепрофілюванні сайтів, тому ці статті також подаються у книзі з переробкою та доповненнями.

Книга структурована за темами в 5 розділів, хоча в частині випадків поділ і є досить умовним. В тексті наведено світлини, більшість яких надали родичі та колеги-краєзнавці. В окремих випадках світлин було забагато для розміщення в тексті книги, тому частина світлин подається в додатку.

Сподіваюсь, що книга стане корисним джерелом інформації як для краєзнавців та науковців-істориків, так і для широкого кола читачів.

Розділ 1. КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКІ І ДВОРЯНСЬКІ РОДИ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Розділ присвячено історії дворянського роду Величків з Прилуччини та їх спадкоємців і дворянським родам, які володіли елітним дворянським гніздом Чернігівщини – садибою Романівщина біля містечка Ічня Борзнянського повіту. Наводиться інформація як про осіб, які проживали на Чернігівщині, так і про інших представників родів.

1.1. Прилуцький рід Величків

Серед відомих дворянських родів Чернігівщини почесне місце займає козацько-старшинський і дворянський рід Величків з Прилуччини.

Шанувальники Василя Львовича Величка, знаменитого представника цього роду, виводять його походження від відомого козацького літописця Самійла Васильовича Величка (1670–1728), автора «Літопису подій в Південно-Західній Росії в XVII столітті». Але, згідно з останніми дослідженнями українських істориків, Самійло Величко не був одружений і не мав сім'ї. Прилуцькі Велички вели свій родовід від Якова Степановича Величка, який служив у Прилуцькому полку.

Історія роду

Дата народження Якова Величка точно невідома, в 1730 р. він розпочав службу канцеляристом Прилуцької військової канцелярії, а в 1742 р. був призначений 1-м полковим осавулом. На цій посаді він змінив Михайла Величка, деякі дослідники вважають Михайла рідним братом Якова.

У складі Прилуцького полку Яків Величко брав участь в

Польському поході Війська Запорозького 1734 р. і в російсько-турецькій війні 1734–1739 рр. На посаді полкового осавула виконував і різного роду адміністративні функції, його підпис і відбиток особистої печатки є на «Розписці отамана Й. Масла» про отримання посади Срібненського сотника від свого дядька Миколи Троцини. Розписка датована 2 жовтня 1755 р.

Після виходу у відставку в 1764 р. Яків Величко був обраний земським суддею Прилуцького судового повіту. Ця посада була заснована з введенням судової реформи гетьманом Кирилом Розумовським, який ліквідував громіздку багатоступеневу систему судочинства у Війську Запорозькому. З 19 листопада 1763 р. полки були поділені на два судових повіти, в яких створювалися земські і підкоморні (межові) суди. Земські суди розглядали цивільні справи, посада земського судді була довічною.

На початкових етапах реформи мали місце певні труднощі, так, 18 липня 1764 р. Яків Величко повідомляв гетьману, що діяльність суду неможлива через відсутність приміщень, охорони та посильних для виклику позивачів до суду. А 28 липня доповідав, що судова документація зберігається в приватному будинку без належної охорони.

Втім, неминучі проблеми організаційного періоду були вирішені, на посаді земського судді Яків Величко перебував 11 років, з 1773 р. він значився в списку судових чиновників Російської імперії.

У 1775 р. Я. Величка обрали підкоморієм Прилуцького судового повіту, перебував він на цій посаді до 1783 р., а в 1782 р. був зарахований до дворянства, ставши першим дворянином в козацько-старшинському роді Величків.

Володів земельними угіддями і підданими в місті Прилуки і в селах Буди, Ковтунівка і Антонівка, за відомостями на 1778 р. за ним числилося 267 душ підданих чоловічої статі. Заснував

на притоці Удаю річці Линовиця хутір, з якого в кінці XVIII століття утворилося село, що отримало назву від імені його засновника – Величківка. Нині це село Богданівка в Прилуцькому районі. Останній раз Яків Величко згадується як власник маєтків і кріпаків у 1787 р.

У шлюбі з дочкою військового капелана Мойсея Богаєвського Анастасією у Якова Величка було два сини – Василь та Іван і дочка Марія. Про Василя відомостей немає, лише відомо, що він мав чин підпоручика. Марію видали заміж за Івана Івановича Олександровича, полкового писаря (1783).

Іван Якович Величко також обрав військову службу, але служив не в Прилуцькому полку Гетьманщини, як його батько, а в Ямбурзькому карабінерному полку Російської імператорської армії. Цей полк входив до складу Української дивізії і до 1775 р. базувався в Україні. У 1766 р. полк був розквартирований в Прилуках, а в 1768 р. – в містечку Бубнов Переяславського полку на Київщині. Наприкінці 1768 – на початку 1769 рр. Ямбурзький карабінерний полк брав участь у відбитті останнього в історії нападу війська Кримського ханства під командуванням хана Крим-Гірея на Лівобережну Україну.

У відставку І. Я. Величко вийшов у чині поручика. В кінці 1790 р. був зарахований до дворянства і внесений в Дворянську родовідну книгу Чернігівського намісництва. Служив засідателем Прилуцького повітового суду, в 1794 р. був внесений у списки служилого дворянства Російської імперії, а в 1795–1796 рр. служив Прилуцьким повітовим суддею. Після адміністративної реформи імператриці Катерини II Прилуцький повіт був уже адміністративно-територіальною одиницею у складі Чернігівського намісництва.

Від батька І. Я. Величко успадкував 292 душі кріпаків, його основний маєток знаходився в селі (слободі) Замостя під Прилуками. Не впускав можливостей збільшити свої володіння,

купив у Сорочинцях у поміщика А. І. Маркевича частину земель і кріпаків, придбав у відставного прем'єр-майора І. А. Горленка хутір Вернигорівщину біля села Хаснки Прилуцького повіту. На цьому хуторі і проживав у старості, маючи там один селянський двір та 15 кріпаків обох статей. Помер в березні 1837 р.

П. П. Білецький-Носенко

У І. Я. Величка було три сини, Іван, Георгій і Микола. Його діти отримали ґрунтовну домашню освіту, їх учителем був відомий український педагог і письменник П. П. Білецький-Носенко (1774–1856). Він отримав енциклопедичну освіту в Петербурзькому Сухопутному шляхетному кадетському корпусі і викладав латинь, французьку, німецьку та російську мови, арифметику, геометрію, історію, географію, риторичку, поезію і малювання. У 1801 р. організував у садибі І. Я. Величка в Замості приватний пансіон для дворянських дітей, його вихованцями були, в основному, діти з багатих сімей: І. М. Скоропадського, А. І. Маркевича, П. А. Закревського та ін.

Два сини І. Я. Величка за сімейною традицією вибрали військову кар'єру.

Іван Іванович Величко (1787–1858) після нетривалої цивільної служби вступив в 1807 р. юнкером в Лубенський Гусарський полк, пройшов усі щаблі військової кар'єри, дослужився до чину генерал-майора. Учасник Вітчизняної війни 1812 року, придушення Польського повстання 1830–1831 рр. і Кримської війни 1853–1856 рр. В армії прослужив майже 50 років. Біографія Івана Івановича Величка подана в наступному підрозділі.

Георгій Іванович Величко (помер 1860 р.) до високих чинів

не дослужився, у відставку вийшов у чині майора. Придбав у місті Ніжині Чернігівської губернії маєток, одружився з дочкою відставного секунд-майора М. Є. Родзянка Єлизаветою Миколаївною. У Ніжинському повіті по купчій від дружини став власником маєтків у селах Кропивне, Мильники, Кукшино, Філівка, Колісники, слободі Зруба і хуторі Селище. Маєтки дісталися його дружині від матері, Єлизавети Іванівни, уродженої Тернавіот. Дітей в їхньому шлюбі не було, до самої смерті Георгій Величко судився з дружиною за «неправильно куплені» маєтки, заповівши їх племіннику, синові брата Миколи Івану. Єлизавета Миколаївна пережила чоловіка на 26 років, померла в 1886 р. у Києві.

Микола Іванович Величко (1791–1868), молодший син Івана Яковича, був відомою персоною в повіті та губернії. Батько теж готував його до військової кар'єри, навіть виклопотав свідоцтво про народження, необхідне для вступу в кадетський корпус, але військовим Микола так і не став. Служив Прилуцьким повітовим суддею, мав чин колезького реєстратора, але був більш відомим як поміщик, завдяки своїй господарській та підприємницькій діяльності.

Микола Величко примножив статки, який дісталися йому від батька, купуючи маєтки в Прилуцькому повіті. За відомостями на 1841 р. він володів маєтками і кріпаками в місті Прилуки, і в селах та хуторах Буди, Вернигорівщина, Замостя, Кам'янка, Капустинці, Колісники, Полова, Сорочинці, Хаєнки. Загальна кількість кріпаків становила 313 осіб. У Хаєнках М. І. Величко скупив майже третину орних земель села, за ним там значилось 118 кріпаків.

Поміщик постійно шукав нові джерела для поповнення доходів від своїх маєтків. В Замості в 1846 р. діяли цукровий, винокурний і пивний заводи, провадилася вичинка овчин. Микола Величко займав провідне становище в повіті по

виготовленню цукру з цукрового буряка і у винокурінні. В Замості діяв і свічковий завод, який виготовляв сальні свічки, що вважалися найкращими в губернії за якістю. Гуральня діяла і на хуторі Вернигорівщина, всього в 1861 р. двома заводами було вироблено близько 20 тис. відер горілки. На хуторі діяли свічковий завод, де виготовлялися церковні свічки з бджолиного воску, і миловарний завод, який виготовляв господарське мило для споживання всередині губернії, а також цегельний завод.

Багато поміщиків скаржилися в губернію на занепад землеробства, в 1841 р. на губернський запит про стан справ по обробітку орних земель з Прилуцького повіту повідомлялося про п'ятьох поміщиків, які зразково ведуть сільськогосподарське виробництво. Серед них був названий і Микола Іванович Величко. Після неврожаїв і голоду в 1830-х роках імператор Микола I видав 8 лютого 1841 р. указ, яким запровадив поміщикам обов'язкове вирощування картоплі. Микола Величко одним з перших у повіті з 1841 р. став вирощувати цю нову сільськогосподарську культуру.

Усвідомлюючи низьку продуктивність підневільної праці кріпаків, Микола Величко ще за кріпосного права (1859) створив на хуторі Вернигорівщина поміщицьку економію, його землі в Хаєнках стали обробляти наймані працівники.

Був старостою Миколаївської церкви в с. Сорочинці біля Прилук, до парафії якої відносилось Замостя. Запам'ятався парафіянам як винятковий благодійник, зокрема, виділив значні кошти на будівництво кам'яної, разом з дзвіницею, однобанної Миколаївської церкви, збудованої 1856 р. Ця церква діє і понині (у складі м. Прилуки). Також виділив землю під церковний погост для нової церкви Іоанна Богослова в селі Хаєнках, яку збудували в 1861 р., та 33 десятини орних земель і сінокошу для священика.

Господарська та підприємницька діяльність вимагали наявності вільних обігових коштів, в 1841 р. Микола Величко взяв у Санкт-Петербурзькій опікунській раді позику на 37 років в сумі 15 650 рублів сріблом під заставу своїх маєтків. Йому вдавалося виплачувати щорічні платежі і відсотки за позику, але після реформи 1861 р. умови господарювання змінилися, поміщик не зміг до них пристосуватися.

Миколаївська церква на Сорочинцях.
Прилуки, вул. Шкільна, 1

Частину маєтків він передав дітям, а на решту маєтків в 1864 р. було накладено судову заборону, борги склали 2325 рублів, у тому числі недоїмка за цукровий завод у Замості в сумі 955 рублів. Занепад господарства і борги негативно вплинули на старого поміщика, є свідчення місцевих жителів, що він покінчив життя самогубством у своїй садибі в Замості.

У православ'ї самогубство вважається найтяжчим гріхом, хоронити на церковному кладовищі осіб, які вчинили суїцид, заборонялося. Вірогідно, родичі поміщика зам'яли факт самогубства, пояснивши його неосудністю на момент смерті через психічний розлад, що дозволялося як виняток із заборони на поховання за церковними канонами. Микола Величко був похований на кладовищі села Сорочинці із записом «помер від старості» в церковній книзі.

У Миколи Величка та його дружини Анни Григорівни було троє дітей: сини Іван і Лев та дочка Наталія. Сини навчалися в Санкт-Петербурзі, Іван став юристом, а Лев обрав військову

кар'єру.

Наталія Величко (1829–?) у 1850 р. вийшла заміж за Валеріана Осиповича Підвисоцького (1822–1892), який володів маєтком у с. Максимівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Біографія її чоловіка була досить незвичайною. Прослуживши після закінчення Харківського університету 30 років юристом в різних установах, після виходу у відставку вступив на медичний факультет Дерптського (Юр'ївського) університету і став фармакологом, з 1882 р. займав посаду професора Казанського університету по кафедрі фармакогнозії.

Іван Миколайович Величко в 1844 р. закінчив зі срібною медаллю Олександрівський (Царськосельський) ліцей, служив Прилуцьким повітовим суддею, в 1863–1865 рр. очолював Прилуцько-Пирятинську межову комісію, був директором Повітового відділення опікунського про тюрми комітету, мав чин надвірного радника.

Володів маєтками в с. Сорочинці, Заїзд, Замостя, хут. Кам'янка, Капустинці, Степанівка Прилуцького повіту і в м. Прилуки. Маєтки були виділені йому батьком і являлись проблемними, за них треба було виплачувати позику і відсотки Санкт-Петербурзькій опікунській раді.

Для виплати позики І. М. Величко позичав гроші у землевласників і заможних міщан повіту, а несвоєчасне повернення позик призводило до заборон на маєтки. Тільки в 1860 і 1861 рр. було накладено 5 судових заборон на його маєтки, з них тільки одна судова заборона не була пов'язана з боргами, вона стосувався отриманих у спадок маєтків у Ніжинському повіті по духівниці від дядька Георгія Величка через позов його вдови.

Частина маєтків, в тому числі й батьківський маєток у Замості, він втратив через борги, інші були викуплені Головним викупним управлінням при міністерстві фінансів Росії в ході

реформи 1861 р. За І. М. Величком залишалися земельні володіння в Прилуках (1886).

У І. М. Величка було двоє дітей, син Володимир і дочка Євгенія.

Віктор Георгійович Забелло

Євгенія Іванівна Забелло (Величко)

Євгенія Іванівна Величко вийшла заміж за дворянина Віктора Георгійовича Забелло (1854–?) із старовинного козацько-старшинського роду, уродженця с. Монастирище Ніжинського повіту. Після закінчення юридичного факультету університету Св. Володимира в Києві її чоловік служив мировим посередником у Київській і Подільській губерніях, був предводителем дворянства Кам'янецького повіту Подільської губернії.

Володимир Іванович Величко (1852–1908), як і батько, закінчив Олександрівський ліцей (1875), успішно служив по лінії Міністерства внутрішніх справ, в 1891 р. був товаришем прокурора Курської губернії, а в 1893 р. – членом Курського окружного суду по Курському повіту і членом повітового з'їзду суддів.

Нагороджений орденом Св. Станіслава 3-го ступеня (1891), вислужив чин дійсного статського радника, що відповідало

військовому чину генерал-майора. Помер у квітні 1908 р. в Парижі.

Лев Миколайович Величко (1827–1902) навчався у Другій Санкт-Петербурзькій гімназії, по закінченню якої вступив на військову службу в Кірасирський принца Альберта Пруського полк, 20 квітня 1851 р. в чині корнета перевівся в Лейб-гвардії кірасирський Ї Величності полк, а з 29 червня 1853 р. в чині поручика продовжив службу в Гусарському герцога Саксен Веймарського (Інгерманландському) полку. Цей полк входив до складу 2-ї бригади (6-та легка кавалерійська дивізія), якою командував його дядько, генерал-майор І. І. Величко. У складі полку Лев Величко брав участь у Кримській війні, обороняв Севастополь.

У відставку вийшов у чині штабс-ротмістра. Військова вислуга в офіцерських чинах у Льва Величка становила близько 15 років, але 22 жовтня 1855 р. вийшов Наказ військового міністра «Про веління Імператора вважати кожен місяць перебування в Севастополі за 1 рік до вислуги років». За 349 днів оборони Севастополя в 1854–1855 рр. у Льва Величка до військової вислуги додалося 11 років, що дозволило йому стати кавалером ордена Святого Володимира 4-го ступеня з написом і бантом за 25 років служби в офіцерських чинах.

З 1860 р. проживав у Прилуках, три роки служив Прилуцьким повітовим справником. Від батька він отримав маєток Вернигорівщину, де й проживав в подальшому безвиїзно. Садибу на хуторі збудував його батько, був там добротний двоповерховий дім з балконом, що стояв у дуже живописному місці над ставком, розливом річки Іченьки.

Лев Величко був основним землевласником в селі Хаєнки, за ним в 1890 р. значилося 843 десятини орних земель. Відгукувався на потреби жителів села, в 1885 р. домігся переведення народної школи, що діяла в селі з 1865 р., в підпорядкування

Прилуцького земства і став її опікуном, в результаті число учнів зросло з 10-15 до 70 осіб.

Помер відставний штабс-ротмістр і кавалер Л. М. Величко 11 серпня 1902 р., його поховали в родовій усипальні на хуторі

Родова усипальня Величків. Реконструкція
В. Козловської

Вернигорівщина, поховання здійснювали п'ять священників, очолюваних протоієреєм.

Лев Величко був одружений з Анастасією Василівною Тарновською (1838–1870), дочкою статського радника Василя Петровича Тарновського, предводителя Прилуцького дворянства

в 1850–1862 рр.

Їх син Василь народився 2 липня 1860 р. в Прилуках. На хуторі Вернигорівщина народжувалися ще діти, двоє померли від «несвоечасного народження», а син Володимир, який народився в 1865 р., помер півтора роки потому від коклюшу.

Анастасія Василівна померла 6 листопада 1870 р. від «водянки серця», було їй неповних 33 роки.

Генерал-майор Іван Іванович Величко

Народився 1787 р. в батьківському маєтку в слободі Замостя біля Прилук, хоча в деяких публікаціях датою народження вказують 1783 і 1789 роки.

Отримавши ґрунтовну домашню освіту, з 14 років перебував на державній службі. У Чернігівському державному архіві є документи, датовані 1807 р.: «Формулярний список ад'ютанта начальника Ніжинського повіту земського війська Івана

Іванова сина Величка – 20 років, з дворян, не відокремлений від батька, неодружений. Вступив у службу до справ Полтавської губернії до Прилуцького повітового земського суду – 1801 вересня 1 де і проведений губернським реєстратором – 1803 травня 1. По звільненні з повітового суду 1804 року листопада 23 призначений до справ Чернігівського наказу громадської опіки того ж року листопада 28, де і по частині губернатора перебував, 1807 квітня 6, цього числа на прохання його звільнено, в дану ж посаду призначений – 1807 березень 27».

Після шести років цивільної служби І. І. Величко обрав військову кар'єру, вступивши в кінці 1807 р. юнкером у новосформований Лубенський гусарський полк, а 20 вересня 1808 р. отримав перший обер-офіцерський чин корнета. Учасник Вітчизняної війни 1812 р. і придушення польського повстання 1830–1831 рр. У 1813 р. у чині поручика став кавалергардом, у складі Кавалергардського полку в 1814 р. брав участь у боях під Лейпцигом і Фершампенуазом. Успішно пройшов усі щаблі військової кар'єри, в 1835 р. був призначений командиром Новомиргородського уланського полку, а в 1837 р. отримав чин полковника.

Першою дружиною Івана Величка була Надія Кандаурова, яка походила з дворян Тамбовської губернії. Встановити її родовід не вдалося, але є інформація, що один з представників тамбовського роду Кандаурових проживав у Полтавській губернії. У листопаді 1807 р. на Полтавщині гостював капітан Єгерського карабінерного полку Олексій Іванович Кандауров (1774–1830). На військовій службі він перебував з 15-ти років, в 1794 р. був зарахований до дворянства. Це була його перша 4-х місячна відпустка за 17 років військової служби, вона стала і єдиною відпусткою за 40 років служби на Кавказі. Заїжджав він до свого дядька по дорозі на Тамбовщину, можливо, тоді й познайомилися Велички і Кандаурови.

У Івана Величко з Надією Кандауровою було вісім дітей: син Іван (1829) і дочки Надія (1824), Анна (1825), Софія (1828), Віра (1830), Любов (1832), Єлизавета (1833) і Олександра (1834).

У 1841 р. Івану Величку довелося звільнитися від служби через смерть дружини, треба було виховувати неповнолітніх дітей. Проживав з дітьми в маєтку дружини в селі Березівка Тамбовського повіту. Через три роки, коли старша дочка Надія досягла повноліття, поновився на військовій службі, з 1844 р. командував 11-м драгунським Ризьким полком.

У 1851 р. отримав чин генерал-майора і був призначений командиром 2-ї бригади 6-ї легкої кавалерійської дивізії. На той період Івану Величку було 64 роки, вік давався взнаки, стало підводити здоров'я.

У 1852 р. йому надали відпустку на 6 місяців для лікування. Брав участь у Кримській війні 1853–1856 рр., командував 2-ю кавалерійською бригадою у складі двох гусарських полків, але через хворобу кілька битв Кримської війни йому довелося пропустити.

На військовій службі І. І. Величко перебував майже 50 років, був нагороджений орденами Св. Георгія 4-го ст., Св. Володимира 4-го і 3-го ст., Св. Станіслава 2-го ст. і Св. Анни 2-го ст.

Після смерті першої дружини Іван Величко одружився вдруге з Єлизаветою Григорівною Золотарьовою, поміщицею Курської губернії, яка володіла маєтками у селі Нижнє Березово і на хуторі Фортуна Корочанського повіту. Від цього шлюбу у нього були дочки Маргарита і Леонілла та син Костянтин, майбутній інженер-генерал.

Але свої останні дні він провів у маєтку першої дружини, де і помер 1 березня 1858 р. на руках у дітей, в Березівці і був похований.

Іван Іванович Величко-молодший

Як і батько, Іван Іванович Величко-молодший (1829–1911) обрав військову кар'єру. Закінчив 1-й Петербурзький кадетський корпус, військову службу розпочав у Ризькому драгунському полку, брав участь у поході російської армії в Угорщину

І. І. Величко-молодший

1849 р., воював у Трансільванії. Під час Кримської війни служив у Київському гусарському полку, що входив до складу 2-ї бригади, якою командував його батько.

У Балаклавській битві, перебуваючи на посаді полкового ад'ютанта, поручик І. І. Величко брав участь у шабельному бою 23 жовтня 1854 р. гусар 2-ї бригади з Важкою бригадою британських драгунів генерала Джеймса Йорка Скарлетта, про що залишив письмові спогади. Про ту коротку сутичку біля Чорної річки до цих пір сперечаються військові історики.

А 25 жовтня в бою біля селища Кадикіой І. Величко отримав важку контузію і був змушений звільнитися від служби в чині штабс-ротмістра за станом здоров'я.

Маєток матері в Березівці був невеличким, всього 85 душ кріпаків, він не давав достатніх прибутків, тому І. Величко вступив на державну службу. За відомостями на 1861 р. він служив справником Тамбовського повітового суду, потім Тамбовським повітовим справником (1873) і директором Губернського попечительського про тюрми комітету (1877).

На початку державної служби його доля тісно переплелася з графським родом Строганових. Граф Олександр Сергійович Строганов (1818–1864) брав участь у Кримській війні в чині

полковника, був безпосереднім учасником Балаклавської битви і відзначився в бою на Чорній річці. Як і Величко, граф був вимушений полишити військову службу за станом здоров'я через контузію, отриману в 1844 р. на Кавказі, втративши придворне звання флігель-ад'ютанта.

І. Величко супроводжував графа в його поїздки по європейських містах, в 1861 р. перебував у Парижі, а в 1862 р. – в Дрездені. Молодший брат графа Павло Сергійович Строганов (1823–1911) до 1862 р. був дипломатом, служив у Римі, часто відвідуючи Париж та інші міста Європи з метою придбання картин для колекції. Ймовірно, він зустрічався з старшим братом, тоді з ним і міг познайомитися І. Величко.

Після виходу у відставку з державної служби І. Величко став керуючим маєтком Каріан у селі Знаменському Тамбовського повіту, який належав Павлу Строганову. Граф успадкував від батька великі володіння, у нього було 24 тисячі десятин, з яких 17 тисяч здавалися в оренду, а на іншій частині велося власне господарство за передовою агрономічною наукою. До складу маєтку входило 9 хуторів, керованих прикажчиками.

І. Величко видав касою, хутірською та адміністративною частиною маєтку. Щонеділі з хуторів в головну садибу з'їжджалися прикажчики на оперативні наради. Вся діяльність адміністрації визначалася загальним планом, який складався на весь рік та затверджувався графом.

Зразкова поміщицька економія графа П. Строганова включала кінний, полотняний і винокурний заводи, тваринницьку ферму, сад, оранжереї, водяні і турбінні млини, слюсарні, ковальські та столярні майстерні, які працювали від гасових двигунів, та ін. Наприкінці XIX століття маєток був електрифікований, в садибі і в адміністративних будівлях з'явилися телефони.

І. Величко керував колективом робітників та службовців

чисельністю близько 100 осіб. До штату службовців входили агрономи, лісоводи, ветеринарні лікарі, землевпорядники, інженери, бухгалтери, рахівники, які ще й мали помічників. Праця службовців достойно оплачувалась, служба в економії графа Строганова вважалася престижною.

І. Величко виклав детальні відомості про поміщицьку економію в брошурі «Краткое описание имения графа Павла Сергеевича Строганова Тамбовской губернии и уезда при селе Знаменском-Кариан», виданій в 1892 р. московською друкарнею І. Н. Кушнерьова (див. світлини в додатку).

Граф П. С. Строганов

Садиба Каріан служила літньою резиденцією графа, щорічно 29 червня в садибі відзначався день його Ангела. Складовою частиною урочистостей були спектаклі, які розігрувалися ввечері персоналом садиби. В п'єсах і водевілях незмінний успіх мав керуючий маєтком І. І. Величко. Любов до театру йому привили в кадетському корпусі, де шанування театрального мистецтва являлось традицією, започаткованою ще в середині XVIII століття. У 1879

р. він став першим директором Тамбовського товариства любителів музичного і драматичного мистецтва.

Іван Величко був одружений з дочкою колезького асесора Олександра Михайлова Марією, який володів маєтком у селі Олексіївка Тамбовського повіту. Їх син Олександр народився 25 березня 1862 р. в Дрездені і був охрещений у церкві російської дипломатичної місії.

Влаштуваючи долю свого сина, І. І. Величко в 1871 р. подав клопотання про зарахування до дворянства з внесенням в

родовідну книгу Тамбовської губернії. Його дід І. Я. Величко своєчасно не потурбувався про підтвердження дворянства своїм нащадкам, а батько подавав клопотання, але воно не було затверджено Герольдією.

Чин полковника давав право на військове дворянство (2 частина Дворянської родовідної книги), але І. І. Величко-старший клопотав про служиле (бюрократичне) дворянство (3 частина книги). Оскільки на цивільній службі Величко-старший не перебував, то підставою для включення в 3 частину книги було лише пожалування ордена. За роки військової служби він був нагороджений 5-ма орденами, але архів 11-го драгунського Ризького полку згорів, і оформлених належним чином нагородних документів не було.

Після тривалої тяганини І. І. Величко-молодший в 1875 р. оформив дворянство за оригінальним формуляром батька. Указом Сенату № 2328 від 20 липня 1875 р. діти і внуки генерал-майора І. І. Величка були внесені в 2 частину родовідної книги Тамбовської губернії (Військове дворянство, набуте чином військової служби).

Син відставного штабс-ротмістра Олександр Іванович Величко також став військовим, служив у 10-му гренадерському Малоросійському полку, який базувався у м. Моршанську Тамбовської губернії (1888). Вийшов у відставку в чині капітана, завідував притулком, заснованим Строгановими в Тамбові.

І трохи про сестер Івана Величка. Любов Іванівна Величко закінчила в 1851 р. Полтавський інститут шляхетних дівчат, вийшла заміж за Костянтина Іполитовича Соболевського, кавалерійського офіцера: в 1877 р. полковник, командир резервного ескадрону 11-го гусарського Ізюмського полку. У них було двоє дітей, дочки Софія і Єлизавета.

Олександра Іванівна Величко в 1858 р. вийшла заміж за Аркадія Дмитровича Скорятіна, поручика. Його батько,

відставний майор Дмитро Йосипович Скорятін, володів маєтком у селі Скорятіно Тамбовського повіту.

Про інших сестер відомостей знайти не вдалося.

Знаменська церква в садибі Каріан

Іван Іванович Величко помер 11 грудня 1911 р. у віці 82 роки майже в один день з графом Павлом Сергійовичем Строгановим, який помер у Санкт-Петербурзі 17 грудня. Поховали І. І. Величка на почесному місці біля Знаменської церкви.

Капітан у відставці Олександр Іванович Величко змінив батька на посаді керуючого маєтком. Граф П. С. Строганов не залишив прямих нащадків, тож його маєток перейшов до малолітнього князя Георгія Олександровича Щербатова, онука Олександра Сергійовича Строганова. Стверджують, що маєток втратив дбайливого господаря, що стало початком повільного згасання зразкової поміщицької економії. У 1912 р., відразу ж після затвердження заповіту, в Тамбовський дворянський банк надійшла заява від батька і опікуна нового власника, князя О. Г. Щербатова, та повіреного, відставного капітана Олександра Івановича Величка, про заставу маєтку і виділення позики в розмірі 300 тисяч рублів.

Втім, «повільне згасання» зразкової поміщицької економії було суттєво прискорене наступними революційними подіями. Після Жовтневого перевороту Олександр Величко виїхав з маєтку, його подальша доля невідома.

Інженер-генерал Костянтин Іванович Величко

Знавцям і поціновувачам військової історії добре відомий Костянтин Іванович Величко – військовий інженер, інженер-

генерал, заслужений професор, зачинатель інженерних військ. Про нього можна прочитати в десятках біографій на різних сайтах, є і відповідна стаття у Вікіпедії. Тому лише короткі відомості.

Народився 20 травня 1856 р. в Корочі Курської губернії (нині Білгородська область), помер 15 травня 1927 р. в Ленінграді (нині Санкт-Петербург).

Генерал К. І. Величко. *Фото з Військової енциклопедії*

Закінчив Миколаївське інженерне училище (1875) і Миколаївську інженерну академію (1881), був залишений у ній викладачем, з 1890 р. професор. Брав участь у російсько-турецькій війні (1877–1878) і в російсько-японській війні (1904–1905). Автор праць з фортифікації та проектів модернізації фортець. За його кресленнями і вказівками будувалися військові фортеці на західних кордонах і на Далекому Сході. Він був автором

проекту фортеці Порт-Артур. У роки I-ї світової війни запропонував нову форму інженерного оснащення місцевості для наступу – інженерні плацдарми. Вперше такий плацдарм був створений при підготовці Брусилівського прориву. У листопаді 1917 р. перейшов на бік радянської влади, в лютому 1918 р. добровільно вступив у Червону армію, керував інженерною обороною Петрограда. З 1923 р. – професор фортифікації у Військово-інженерній академії. Автор численних праць і проектів по фортифікації фортець.

Професійна діяльність К. І. Величка висвітлена досить докладно, а ось відомості про його походження та сім'ю в біографіях відсутні. Немає їх навіть у Військовій енциклопедії,

головним редактором якої з 1910 р. був сам К. І. Величко.

Костянтин Величко народився в маєтку матері, поки батько, генерал-майор І. І. Величко, брав участь у Кримській війні, і був хрещений у Корочі. Батько помер, коли Костянтину було два роки, його дитинство пройшло в Корочанському повіті у маєтку матері Єлизавети Золотарьової, так він і став знаменитим земляком для жителів Білгородщини.

Дворяни Золотарьови походили з козаків Корочанської сотні Острогозького козацького полку Слобожанщини. Полк ще називався черкаським, черкасами тоді іменували переселенців з України. В 1651 р. після поразки під Берестечком гетьман Богдан Хмельницький видав універсал, що дозволяв населенню Війська Запорозького переселятися на землі Московського царства. Хоча в 1652 р. після битви під Батогом територія Війська Запорозького була відновлена в попередніх кордонах, переселення на нові землі тривало.

В 1653 р. у щойно заснований на південних теренах Московії Острогозький острог прийшов у повному складі черкаський полк з усією полковою та сотенною старшиною, на чолі з полковником І. М. Дзиньковським. Цей полк ще називають Чернігівським. Полк налічував 1000 козаків, а загальна кількість переселенців складала 4000 осіб. Вони і створили Острогозький слобідський (черкаський) козацький полк, а Острогозьк став полковим містом. Московія потребувала захисту своїх південних рубежів від набігів кримських татар, тому царським указом українським козакам були надані монопольні привілеї та пільги.

Козацькій старшині за бездоганну службу надавалися помісні землі, і вони іменувались поміщиками за діючим тоді статусом. Значно пізніше укази про виділення помісних земель стали основними документами для підтвердження дворянства.

Структура полку відповідала організації полків Війська

Запорозького, в сусідніх населених пунктах були створені сотні, а полковник і сотники поєднували військову і цивільну владу. Острогожський полк мав автономію стосовно московської влади. Відмінністю від Війська Запорозького була наявність царської адміністрації (Острогожський наказ полкових справ і Острогожська наказна хата), та призначення полковника і сотників замість виборів. А російським населенням полку відав Воронежський воевода.

В 1650-х роках переважну більшість населення Острогожська становили українці. Другим за чисельністю українців було сотенне містечко Короча, в якому по даним на 1660 р. служило 385 українців, з яких 176 несли полкову, а 138 – городову службу. Загальна чисельність населення в Корочі на той період невідома, але навіть за переписом 1897 р. 32 відсотки населення Корочі були українцями.

Так що і по жіночій лінії роду Костянтин Величко міг бути нащадком українських козаків, які носили прізвище Золотар чи Золотаренко. В 1689–1690 рр. в Острогожській наказній хаті служив Степан Золотарьов, син Івана Золотаря, а козак Золотаренко (Залатаренка) є у списку козаків полковника Дзиньковського. Прізвища Золотар і Золотаренко зустрічаються у списках козацьких полків Гетьманщини.

Дворянський рід Золотарьових веде свій початок від Степана Золотарьова, наділеного помісними землями в 1647 р. Інформація наведена у Вікіпедії. Вказана дата викликає сумніви, оскільки Острогожськ був заснований на п'ять років пізніше, в 1652 р., а білгородські історики стверджують, що Золотарьови походили саме з Корочанської сотні. Губернськими дворянськими депутатськими зборами цей рід в кінці XVIII ст. був внесений в VI частину Дворянської родовідної книги Курської губернії (Давні шляхетні дворянські роди, докази дворянської гідності яких сягають за 100 років, тобто до часу правління

імператора Петра I).

Золотарьови були дрібнопомісними дворянами, для них з кінця XVIII ст. основним джерелом засобів до існування була служба, переважно військова.

Дід Костянтина Величка Григорій Петрович Золотарьов (1782–після 1849) в 14-річному віці в чині вахмістра вступив до Нижньогородського драгунського полку. Служив на Кавказі, брав участь у війнах з Іраном і Туреччиною, воював з горцями. У 1802 р. був проведений в перший обер-офіцерський чин прапорщика. На Кавказі залишався до 1810 р., а далі командував ескадром в Борисоглібському жандармському (драгунському) полку. У 1814 р. був відряджений з ескадром у Польщу, створював поліцію у Варшаві.

У складі Борисоглібського полку брав участь у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр., а після закінчення бойових дій виконував обов'язки коменданта Головної квартири 2-ї армії. У 1830 р. отримав чин полковника, маючи 30 років вислуги, міг вийти у відставку, але залишився в армії.

В Оренбурзі командував 1-м Тептярським козацьким полком і Ставропольським калмицьким військом. Закінчив службу в 1841 р., отримавши, за традицією, чин генерал-майора у відставці. В армії прослужив 46 років, кавалер ордена Св. Георгія 4-го ст.

І трохи про дядька Костянтина Величка Василя Григоровича Золотарьова (1837–1891). Закінчив 1-й Московський кадетський корпус, службу розпочав у лейб-гвардії Литовському полку. У 1862 р. закінчив Миколаївську академію Генерального штабу, і з тих пір служив на різних посадах по Генеральному штабу. 10 років служив на Кавказі, в 1873 р. брав участь в експедиції проти Хіви Мангишлакського загону. Потім брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., перебуваючи при штабах Рушукського і Східного загонів, а після закінчення

війни служив по цивільному управлінню в князівстві Болгарському, створюючи болгарську армію. У 1881 р. був призначений помічником начальника головного управління козачих військ Генерального штабу, а через рік – начальником управління, цей пост займав до смерті.

Тривала і різноманітна служба В. Г. Золотарьова була відзначена багатьма орденами, включаючи орден Білого Орла, і чином генерал-лейтенанта, присвоєним у 1884 р.

Генерал-лейтенант
В. Г. Золотарьов

Василь Григорович Золотарьов, як і частина тодішніх офіцерів, через постійні переміщення по військовим бівакам і зонам бойових дій так і не створив власну сім'ю, а сину рідної сестри Єлизавети Костянтину Величку він замінив батька, якого той не знав.

Батько Костянтина Величка і родичі по лінії матері зробили успішну військову кар'єру, дослужившись до генеральських чинів. Костянтину Величку нічого іншого і не залишалось, як стати військовим.

Діяльність К. І. Величка в роки Радянської влади виглядає цілком успішною, начебто і проблем ніяких не було. Навіть проживав він у своїй дореволюційній квартирі по вулиці Садовій, яка уже називалась вулицею 3 липня. Але це далеко не так.

У серпні 1920 р. у справі «Польської організації військової» ЧК заарештувала кількох колишніх царських генералів з польськими прізвищами: генерала від інфантерії В. Н. Клембовського, двох помічників начальника Всероглавштабу генералів К. Й. Рильського та О. М. Мочульського, начальника

оперативного управління генерала В. І. Левитського, співробітника Артилерійського управління генерала Є. К. Смиловського, а, заодно, і потомка давнього українського козацько-старшинського роду, інспектора інженерів РККА інженер-генерала К. І. Величка.

В Російській імперії офіційно не існувало граfi «національність», натомість вказувалося віросповідання. Всі генерали були православними, а офіцерів-католиків до Академії Генерального штабу не приймали, але чекістів це не цікавило. Всім фігурантам пред'явили стандартні звинувачення: шкідництво, зрада і шпигунство на користь противника. На них переклали і невдачу походу військ Тухачевського в Польщу.

Для К. І. Величка та Є. К. Смиловського все закінчилося «легким переляком». В. Н. Клембовський помер у в'язниці після двотижневого голодування, а двох фігурантів сфабрикованої справи розстріляли. Лише В. І. Левитському вдалося уникнути розстрілу і емігрувати.

А за сфабрикованою справою «Весна» тільки в Ленінграді в травні 1931 р. було розстріляно понад тисячу царських і білих офіцерів. К. І. Величко уникнув їх участі, він помер від хвороби в 1927 р. Його «співучасник» по справі 1920 р. генерал Є. К. Смиловський 18 липня 1931 р. був засуджений до вищої міри покарання з заміною 10-ма роками виправно-трудових таборів, а в 1932 р. був відпущений за станом здоров'я і незабаром помер у Києві.

І трохи про сім'ю інженер-генерала. Костянтин Величко в 1879 р. одружився з Вірою Абросимовою, дочкою померлого полковника Михайла Абросимова, вона тоді навчалася на Вищих жіночих курсах при Миколаївському військовому шпиталі Санкт-Петербурга.

Від цього шлюбу було четверо дітей, син Лев (1881) і дочки: Маргарита (1883); Ксенія (1888); Віра (1892). Лев Величко

помер у віці 5 років.

Маргарита Величко в 1916 р. вийшла заміж за військового лікаря, надвірного радника Вадима Помпєєвича Мультиновського, а чоловіком Віри Величко в 1915 р. став швейцарський підданий Артур Вебер, лютеранин. Ксенія Величко в 1912 р. вийшла заміж за Євгена Федоровича Кірсанова, офіцера (в 1914 р. полковник). Вони мали двох дітей, сина Костянтина та дочку Віру.

Дружина К. І. Величка Віра Михайлівна померла 22 грудня 1900 р. у віці 42 роки від крововиливу в мозок.

В 1905 р. К. І. Величко одружився вдруге, дружину звали Єлизавета Василівна (уроджена Томас).

Могила К. І. Величка на
Нікольському цвинтарі

К. І. Величко був похований на Нікольському цвинтарі Олександроневської лаври у Санкт-Петербурзі в одній огорожі з могилою дядька, генерал-лейтенанта Василя Григоровича Золотарьова. Там була похована і його перша дружина Віра Михайлівна.

З надгробним пам'ятником К. І. Величка були проблеми. Про Величка згадали в кінці 1930-х років, Військово-інженерна академія ім. Куйбишева оплатила виготовлення пам'ятника, вказавши при замовленні неточні дати народження та смерті. До 1941 р. пам'ятник так і не встановили, а далі була війна. Після війни довго шукали місцезнаходження поховання, доки пам'ятник лежав на одній із алей Нікольського цвинтаря. Пам'ятник встановили лише в 1949 р.

Костянтин Іванович Величко, енциклопедично освічений генерал і видатний знавець військово-інженерної справи,

виховав цілу плеяду військових інженерів, в числі яких був, зокрема, генерал Д. М. Карбишев.

У січні-квітні 2016 р. у Військово-історичному музеї артилерії, інженерних військ і військ зв'язку в Санкт-Петербурзі проходила тематична виставка «Ім'я в історії. До 315-ї річниці утворення інженерних військ і 160-річчя від дня народження К. І. Величка». На виставці були представлені унікальні креслення, макети і плани фортець, розроблені К. І. Величком. Серед експонатів – модель форту, названого в честь його творця. Форт Величка за проектом 1909 р., на відміну від аналогічних 1880-х років, які становили основу російських фортець, став згодом опорним пунктом піхоти. Також демонструвалися портрети і фотографії видатного інженера, в тому числі і прижиттєвий живописний портрет К. І. Величка 1927 р. у військовій формі, його наукові праці та нагороди.

Так що пам'ять про потомка славного козацько-старшинського роду з Чернігівщини, зачинателя інженерних військ Костянтина Івановича Величка зберігається, його ім'я залишається в історії поряд з найбільш значущими іменами в області фортифікації.

В Санкт-Петербурзі є ентузіасти, які доглядають за його могилою, в 2019 р. поховання К. І. Величка було впорядковане, відновили і надгробок на могилі його першої дружини. Залишається сподіватись, що вони і надалі продовжать свою безкорисливу діяльність.

Поет і публіцист Василь Львович Величко

Широкий інтерес до особистості Василя Величка пов'язаний з підйомом національно-патріотичного руху в нинішній Росії. Одного з натхненників і організаторів Російських Зборів ставлять в ряди перших ідеологів цього руху, характеризуючи його як істинного борця за справу пробудження російської

національної самосвідомості, «першого чорносотенця».

Насправді, Російські Збори були патріотичною організацією монархічного спрямування, в яку входили представники вищих правлячих кіл, духовенство, військові, письменники, художники і вчені. Членом Російських Зборів був і двоюрідний дядько Василя Величка, інженер-генерал Костянтин Величко, який за радянських часів являвся заслуженим професором фортифікації Військово-інженерної академії.

Василь Львович Величко

Та й переконаним монархістом Василь Величко став лише після служби на Кавказі, як писав П. П. Перцов, на Кавказ поїхав, «... космополіт школи Стасюлевича», а в Петербург повернувся «... націоналіст школи Каткова». Причини такої різкої зміни політичної орієнтації до цих пір остаточно не з'ясовані.

Випускник «кузні» чиновницьких кадрів Росії – Імператорського училища правознавства, дворянин Василь Величко «вийшов у світ» в 1883 р. чиновником 10-го класу, тобто колезьким секретарем, як і Олександр Пушкін після закінчення Царськосельського ліцею. Чиновницька кар'єра Василя Величка була цілком успішною, він служив у Міністерстві юстиції і в Міністерстві державного майна, отримав цивільний чин статського радника, що було вище військового чину полковника, за заслуги був нагороджений орденом Святої Анни III ступеня.

Василь Величко був талановитим поетом, писав м'які і ліричні вірші. Публікуватися він почав ще в студентські роки, з 1880 р. друкувався в періодичних виданнях під псевдонімами В. Воронецький і В. Львов.

Після виходу у відставку поет остаточно віддався літературі. У 1890 р. вийшов перший збірник його найкращих творів під назвою «Східні мотиви», до якого увійшли переклади віршів грузинських, тюркських і перських поетів. Друга частина збірника під назвою «З кавказьких наспівів» вийшла в 1895 р. Василь Величко був першим, хто переклав віршами Омара Хайяма.

Літературні критики відзначали «безсумнівне і велике поетичне обдарування автора». Поет увійшов до антології П. П. Перцова «Молода поезія», виданої в 1895 р.

Останній збірник віршів В. Величка «Арабески». 1903 р.

Василь Величко був популярним автором текстів, покладених на музику в період «Срібного століття російського романсу». Всього відомо дванадцять романсів на вірші зі збірки «Східні мотиви». Романс «Прилив», музику до якого написали С. М. Ляпунов і Е. Я. Длусський, виконується і понині.

В. Величко пробував свої сили і в прозі, він писав повісті й оповідання («Нежданчик», «Записки Духа»), і драматичні твори («Душогубка», «Дві милостині», «Перша муха», «Нафтовий фонтан»).

П'єси «Перша муха» і «Нафтовий фонтан» ставилися в театрах Санкт-Петербурга і Москви, за п'єсу «Перша муха» поет отримав Грибоедовську премію.

Але творчість Василя Величка майже забута, а піднімають «на щит» лише його громадську та публіцистичну діяльність, в Росії навіть перевидали його книгу «Русские речи» а в Азербайджані – книгу «Кавказ». А можна було видати хоча б збірку вибраних поезій поета.

Дружиною Василя Величка була баронеса Марія Олександрівна Дольст, яка походила з російського баронського роду німецького походження. Її мати, Любов Яківна Бодиско, походила з давнього голландського дворянського роду, який простежується з XII століття. Шлюб був укладений у листопаді 1883 р. і виявився невдалим. Баронеса розірвала стосунки з чоловіком і, забравши дочку Анастасію (нар. 8.09.1884 р.), виїхала до матері в родовий маєток Шемякіно в Болховському повіті Орловської губернії.

Спілкуючись в літературних колах Санкт-Петербурга, Василь Величко близько зійшовся з Марією Георгіївною Муретовою, дочкою французького графа Георга Ла Барта, вдовою надвірного радника Д. М. Муретова. Марія доводилася поетові двоюрідною сестрою по матері.

Близький друг Василя Величка письменник Микола Лесков у своїх записках, які не публікувалися за його життя, називає М. Г. Муретову його дружиною.

Марія Муретова була близьким другом Василя Величка на протязі 15-ти років, співавтором деяких літературних творів (псевдонім Марія Маро), вона супроводжувала поета в його поїзді до Тифлісу, де він з 1897 р. на протязі трьох років працював головним редактором урядової газети «Кавказ».

Син Василя Величка Андрій народився в Шемякіно 22.07.1886 р. і виріс у маєтку матері, родина володіла кінними

заводами в Болховському повіті. Закінчив Першу орловську гімназію. Після Жовтневого перевороту, втікаючи від більшовиків, опинився у місті Вірному (нині Алма-Ати), працював на кінному заводі «Дегерес», в 1920 р. одружився з Наталією Олександрівною Гордєвою (нар. 1902 р.). В записі про шлюб місцем народження Андрія вказано Прилуцький повіт Полтавської губернії, так він приховував своє баронське походження.

Доля Андрія Величка була трагічною, незадовго після весілля він емігрував з дружиною до Китаю, де був убитий за нез'ясованих обставин «прокомуністично» налаштованими китайцями. Дружині дивом вдалося уникнути його участі. Врятував весільний подарунок – діамантове кільце, продавши його, вона, схудлою та змученою, змогла в 1922 р. повернутися в Туркестан.

Марія Олександрівна Величко після Жовтневого перевороту теж опинилася в еміграції, в 1920 р. її евакуювали з Новоросійська в Салоніки, а потім у Вранья-Банью на пароплаві «Габсбург». Померла у 1924 р. в містечку Нові Сад (Сербія), похована на Успенському кладовищі.

На малій батьківщині поета в селі Хаєнки нічого не чули про «чорносотенця» Величка, для місцевих жителів Василь Величко був турботливим поміщиком і благодійником, який всіляко допомагав землякам.

В селі гостро стояла проблема жіночої грамотності, у змішаній земській початковій школі було недостатньо місць, та й жителі села неохоче віддавали туди своїх дочок. Василь Величко прийняв цю проблему дітей своїх земляків дуже близько до серця, на власні кошти він збудував у селі жіночу церковно-парафіяльну школу, яка відкрилася в жовтні 1897 р. Школа носила ім'я А. В. Величко в пам'ять покійної матері поета Анастасії Василівни. В. Величко став попечителем школи, зваливши на свої плечі безліч проблем, пов'язаних з фінансуванням

і матеріальним забезпеченням.

У кожен свій приїзд він завжди відвідував школу, його вихованки обов'язково отримували подарунки. А в підсумку сільські дівчатка, закінчивши школу в 12-13 років, вміли писати і рахувати, що дуже допомагало їм у подальшому житті. Випускницям школи Василь Величко дарував оригінальні складані іконки, деякі жінки зберігали ті іконки все своє життя, їх потім несли на похоронах.

Будівля церковнопарафіяльної школи збереглася до цих пір, зараз там знаходиться фельдшерський пункт, а в іншій частині будівлі тулиться відновлена парафіянами церква Іоанна Богослова, яка належить Українській православної церкві.

В серпні 1903 р. В. Величко організував паломництво дітей до Чернігова, взявши на себе всі витрати. В Чернігів з ним поїхали 62 учні церковнопарафіяльних шкіл Хаєнок і Воронівки, діти вклонилися мощам Святого Феодосія Чернігівського, відвідали Троїцький монастир, де на могилі близького друга Василя Величка, російського консула Григорія Щербини, убитого в Македонії, був відправлений молебень. Паломники оглянули пам'ятки міста і були присутні на вечірньому богослужінні в Єлецькому монастирі. На згадку про екскурсію Василь Величко подарував усім дітям ікону Св. Феодосія Чернігівського.

В тому ж місяці в Хаєнках при жіночій школі на кошти Василя Величка відкрилася безкоштовна народна бібліотека Товариства ревнителів Російського Історичного Просвітництва.

Про Василя Величка в селі до сих пір розповідають одну історію. Вона була опублікована як невеличке оповідання в альманасі «Оживає минувшина» фонду Віталія Шевченка місцевим краєзнавцем Анатолієм Кузубом.

В оповіданні розповідається про маленького хлопчика з села, який бігав на Різдво «засівати» у маєток Василя Величка

на хуторі Вернигорівщина. Величко зустрів хлопчика привітно, довірливо поговорив з ним, випитавши в ході бесіди всі подробиці про життя в селі, про сім'ю, батька і матір. Звали того хлопчика Єлисей Шевченко. На прощання Василь Величко дав хлопчику монетку, затиснувши яку в руці, той побіг додому.

Розповівши батькові про зустріч з паном, хлопчик показав подаровану «копієчку». Подивившись на монетку, батько сказав, що за цю «копієчку» можна купити корову і ще дещо. Корова в ті роки коштувала приблизно 5 рублів, а подарована поетом «копієчка» виявилася золотою «десятькою». Пізніше герой оповідання Єлисей Шевченко підтримував дружні стосунки і з спадкоємцями Василя Величка, які проживали в садибі Вернигорівщина.

Ця історія здавалася художнім вимислом, оскільки Василь Величко бував у маєтку лише влітку, але пізніше вона знайшла і документальне підтвердження. Взимку 1902–1903 р. поет дійсно перебував у маєтку Вернигорівщина, треба було владнати справи, пов'язані з батьківським спадком. Відвідав він і Прилуки, там його обрали почесним мировим суддею Прилуцького повіту. Поет збирався переїхати у Вернигорівщину на постійне проживання.

Але приїзд Василя Величка в родовий маєток влітку 1903 р. став його останнім візитом, напередодні нового 1904 р. за старим стилем він раптово помер у Санкт-Петербурзі від запалення легень у віці 43 роки.

Після відспівування і заупокійної молитви труну з останками поета поставили в окремий склеп Олександро-Невської лаври. На виконання духівниці влітку 1904 р. труну з прахом Василя Величка перевезли із Санкт-Петербурга у Вернигорівщину, і 24 липня він був похований у родовій усипальні, поховання здійснювали п'ять священників.

Вже перебуваючи на смертному одрі, Василь Величко розпорядився виділити з своїх капіталів 8 тисяч рублів з тим, щоб відсотки від цієї суми йшли на поточні потреби жіночої школи в Хаєнках, яка стала носити ім'я А. В. і В. Л. Величків.

Усипальню Величків розгромили прилуцькі більшовики в серпні 1919 р., відступаючи під натиском Добровольчої армії генерала Денікіна, а потім погром та грабунок довершили місцеві жителі.

Коли ічнянський краєзнавець Костянтин Самбурський відвідав масток Величка в липні 1920 р., усипальня була вже без дверей і вікон, а всередині виднілися розбиті гробниці, через проломи в яких було видно труни, одна з трун була оцинкованою. Під час других відвідин хутора на початку вересня К. Самбурський побачив в усипальні поламани труни і розкидані кістки на підлозі. Лежала там і розбита мармурова плита з написом: «Здесь похоронен Василий Львович Величко. Родился в 1860 г. Скончался в 1903 г.».

Ялини в Хаєнках, посаджені
Василем Величком

Але історія усипальні на цьому не закінчилася. В напівзруйнованому стані усипальня простояла майже до 1950 р., її розібрали на цеглу місцеві жителі. Звинувачувати їх у цьому гріху важко, тоді з війни поверталися фронтовики, створювалися нові сім'ї, потрібно було будуватися, а грошей на придбання цегли під фундаменти і печі у колгоспників не було.

Розповідають про дві труни, які залишилися тоді на місці вже знесеної усипальні, їх викопали і відкрили двоє місцевих «гробкопачів» з метою наживи. Деякі жителі села стверджують,

що одна з трун була оцинкованою, сталеві листи грабіжники здерли. Як розповідають, здобиччю стали золоті хрестики і кишеньковий годинник у золотому корпусі. Грабіжники при пошуку цінностей поспіхом викинули частину останків з трун, а самі труни знову присипали землею. Ці останки бачили потім місцеві жителі, які ходили в ліс за грибами. Після цього сімейне поховання Величків перестало існувати остаточно.

На тому місці виріс молодий ліс, який повністю сховав руїни. У 2013 р. на місці родової усипальні Величків ічнянські краєзнавці Микола та Василь Терещенки встановили скромний пам'ятний знак. Краєзнавцям вдалося знайти точне місцерозташування усипальні, коли вони копали яму під хрест, з-під землі з'явилися шматки цегли та штукатурки.

А про Василя Величка зараз нагадують лише дві високі ялини, які поет власноруч посадив недалеко від школи.

Про уявних потомків Самійла та Василя Величків

Прізвище Величко, яке походить від слова «великий», достатньо широко розповсюджене в Україні, носії прізвища проживають і в Росії, Білорусі, Прибалтиці та Польщі. На Чернігівщині і Полтавщині існували десятки, якщо не сотні, козацьких і селянських родів з таким прізвищем. Зараз, згідно довіднику, в Україні офіційно зареєстровано більше тридцяти тисяч осіб з прізвищем Величко.

А дворян з прізвищем Величко було небагато, якщо врахувати представників лубенського, полтавських, прилуцького, смоленського і сумського родів Величків, то їх набереться до сотні осіб.

Проте, деякі носії прізвища Величко в пошуках свого коріння чомусь відразу згадують представників відомих дворянських родів, припускаючи родинні зв'язки. Зустрічаються і помилкові твердження окремих дослідників.

Так, в одній публікації інженер-генерала Костянтина Величка віднесли до роду Величків з Смоленщини. Засновником цього роду був Микола Григорович Величко, полковник, який служив в 1749–1768 рр. у Сербському гусарському полку. Якихось зв'язків Миколи Величка з козацько-старшинськими родами Величків, які служили у Війську Запорозькому, не знайдено. Цей дворянський рід володів маєтками в селі Суєтово та його околицях в Духовщинському повіті на Смоленщині.

Найбільш відомими представниками роду були внук полковника Микола Іванович Величко (1831–1898), морський офіцер, генерал-майор по адміралтейству, а потім відомий купець, та його син Іван, відставний лейтенант флоту. Батько і син вели в Рибінську Ярославської губернії успішну торгівлю нафтопродуктами. Іван Миколайович Величко (1859–?) в 1914 р. входив до почесного списку «Лідери ділового світу Росії».

З 1911 р. відставний лейтенант флоту і купець Іван Величко проживав у Санкт-Петербурзі, як і інженер-генерал Костянтин Величко, лише на цій підставі їх і об'явили родичами.

То була гіпотеза історика-аматора, не підтверджена документально і видана в публікації, скоріш за все, ненавмисно, за встановлений історичний факт. А ось деякі носії прізвища зараховують себе до відомих Величків взагалі без будь-яких підстав, дуже вже хочеться походити з відомого дворянського роду.

Один носій прізвища Величко з Таганрога «додав» до дітей Василя Величка і Марії фон Дольст Андрія і Анастасії ще й молодшого сина Олексія, 1890 р. народження, виходячи лише з Васильовича по батькові у свого прапрадіда. Місцем народження назвав Полтаву, довідавшись, що Василь Величко народився в Полтавській губернії, хоча в Полтаві поет ніколи й не бував. Дату народження вказав точну, не знаючи, що Василь Величко тоді вже не проживав з дружиною кілька років.

Всю інформацію розмістив на генеалогічних сайтах, додавши роботи історикам і генеалогам та ввівши в оману непоінформованих читачів.

Походити з роду козацького літописця Самійла Величка та бути потомком Василя Величка дуже хотілося і російському письменнику Сергію Анатолійовичу Сокурову. Він відомий не стільки художніми творами, як своїми антиукраїнськими пасквілями, його прізвище навіть внесли на сайт «Миротворець». Особливо «полюбляє» Тараса Шевченка, розповсюджуючи в Інтернеті вигадки покійного Олеса Бузини. Заради об'єктивності слід зазначити, що в Росії багато хто вважає його русофобом, такий собі «проти всіх».

**Єлизавета Іларіонівна
Чебалдова (Величко)**

Дівоче прізвище його прабабусі Єлизавети Іларіонівни Чебалдової (1863–1939) було Величко. Бабуся письменника Єлизавета Фролова розповідала онукові про найбільш відомих носіїв цього прізвища – відомого літописця 18-го століття Самійла Величка та його нащадка-чорносотенця Василя Величка. Посилаючись на розповіді своєї бабусі, Сергій Сокуров став називати себе нащадком Самійла Величка і підписувати статті про Україну подвійним прізвищем Сокуров-Величко.

Свою спорідненість з Самійлом Величком він описував дуже поетично: «Підїжджаючи якомсь по службовій справі до Диканьки, відчув раптом сильне хвилювання. Ні мама, ні бабуся Фролова ніколи не розповідали мені про спорідненість з "літописцем" Величко... Значно пізніше я зрозумів причину свого душевного стану: мій знаменитий предок провів останні роки життя на хлібах власника Диканьки – сина страченого Кочубея. Як не вірити після цього в "голос

крові!"? На згадку про малоросійські родові корені частину своїх творів я підписую Сергій Сокуров-Величко».

У розвиток цієї гіпотези друг С. А. Сокурова Микола Яременко опублікував статтю «Три обличчя одного роду», в якій виклав біографії літописця Самійла Величка, поета і драматурга Василя Величка і письменника Сергія Сокурова, назвавши їх представниками одного роду.

Ось як М. Яременко описував цю спорідненість: «Незабаром, проїжджаючи по справах геологорозвідки Диканьку, раптом відчув приємне хвилювання, як в передчутті розгадки якоїсь світлої таємниці. Дорослі в батьківській родині довго приховували від молодшого з Сокурових таємницю його походження по одній з родових ліній. ...Коли ж Сергій був посвячений, нарешті, в таємницю роду, він зміг пояснити свій душевний стан: при проїзді Диканьки його покликав рідний пращур, чий кістки давно зотліли в цій землі. Ні, не поетична вигадка хвилюючий "поклик предків"!». Ця інформація увійшла в офіційну біографію Сергія Сокурова та у відповідну статтю Вікіпедії.

Знадобилося багато часу і зусиль, щоб встановити до 7-го покоління українських предків С. Сокурова. З'ясувалося, що батьком Єлизавети Чебалдової був священник Херсонської єпархії Іларіон Пилипович Величко (1837–1874), який служив у Миколаївській церкві села Плоского Олександрійського повіту, а матір'ю – Євпраксія Іванівна (1843–?), вроджена Нерієвська.

Іларіон походив з сім'ї диякона Пилипа Федоровича Величка (?–1871), який служив у церкві села Стоговка (Аннинське) Єлисаветградського повіту, і Іуліанії Власівни, вродженої Кульматицької (1814–?).

Єлизавета Величко вийшла заміж за випускника Одеської духовної семінарії Івана Івановича Чебалдова (1861–1910) з

відомого духовного роду Чебалдових болгарського походження.

Духовний рід Величків з Херсонської єпархії не має жодного відношення до літописця Самійла Васильовича Величка, той взагалі був неодружений і не мав сім'ї.

С. Сокуров на підтвердження своїх слів ще повідомляв і про круглу печатку з написом «Полковник Війська Запорозького Величко», або ж «Полковник Величко», яка зберігалася в сім'ї, напис на печатці смутно пам'ятала тільки бабуся. Ця печатка була, нібито, конфіскована ОГПУ в 1931 р. під час обшуку в харківській квартирі Фролових, більше печатку ніхто не бачив.

Письменник стверджував, що печатка належала Самійлу Величку. Це твердження не витримує жодної критики, оскільки старший канцелярист Генеральної канцелярії Війська Запорозького Самійло Величко не був полковником, а тодішні печатки мали зовсім інший вигляд.

Особисті печатки полкової старшини були овальної і восьмигранної форми і, як правило, вставлялися в перстень, або носилися на шії. Через обмежені розміри (менше 30 мм) на всіх печатках писалася лише аббревіатура, а печаток з повним ім'ям власника не існувало.

То могла бути хіба-що декоративна печатка, яку подарували якомусь офіцеру Величку в честь присвоєння чину полковника. Звичайно ж, якщо печатка дійсно існувала, в чому є певні сумніви.

Отже, «голос крові» і «поклик предків», виявилися просто творчими фантазіями, а походження Сокурова від козацького літописця Самійла Величка – лише красивою легендою, або ж, простіше, вигадкою.

Бажання перебувати в родинних стосунках зі знаменитими Величками можна зрозуміти, але не варто вигадувати те, чого

не було в дійсності, створюючи проблеми дослідникам історії. Це стосується і носіїв інших знаменитих прізвищ, треба просто поважати своє прізвище і пишатися ним, пам'ятаючи про відомих однофамільців та зберігаючи про них добру пам'ять.

Спадкоємці Василя Величка – Муретови

Свій маєток Вернигорівщину Василь Величко заповів двоюрідній сестрі Марії Муретовій, хоча спадкоємцями першої черги були його дружина та діти. Вони намагалися оскаржити духовний заповіт у суді, але справу програли. В Полтавській і Чернігівській губерніях діяв Литовський статут, який зберігся з часів Великого князівства Литовського. «... за конституцією, яка в силі в Малоросії, може віддати своє майно не лише мимо племінниць, але навіть і мимо дітей своїх, кому заманеться, хоча б і зовсім сторонній особі», – так характеризував цей статут І. М. Муравйов-Апостол.

Марія Георгіївна Муретова народилася на півдні Франції близько 1863 р. в сім'ї графа Георга де Ла Барта і Маріанни Василівни Тарновської, сестри матері Василя Величка. Граф Георг де Ла Барт був останнім представником відомого з XII століття, але збіднілого аристократичного роду. В 1870–1871 рр. приймав участь у франко-пруській війні, командував піхотним полком, воював на Луарі під командуванням генерала Антуана Шанзі.

Сім'я переїхала із Франції в Росію навесні 1875 р. в пошуках кращого життя. Письменник-емігрант А. Ветлугін так опишував той переїзд: «... в останніх числах лютого, покинувши сонячний, радісний, розквітаючий берег, через чотири доби потрапили вони в Петербург, у безнадійний ранок гнилої відлиги. У жовтих густих туманах пропадали мости, будинки, пам'ятники. Подекуди червонів галун городского, та сани, лясаючи по калюжах, дзвеніли розстроєними бубонцями. Le printemps

adorable a perdu son odeur (принадність весни втратила аромат)»).

В Санкт-Петербурзі Ла Барти надовго не затримались, вони очікували на дитину, тому поїхали в один із маєтків батька Маріанни в слободі Ольшана Лебединського повіту Харківської губернії. В червні 1875 р. у них народилася дочка Анна. Приблизно 1879 р. Ла Барти переїхали в містечко Суми – треба було дати пристойну освіту синові Фердинанду (нар. 1870 р.).

Граф де Ла Барт став викладати в Олександрівській чоловічій та в жіночій гімназіях французьку мову. А свою дочку Марію Ла Барти видали заміж за викладача гімназії Дмитра Матвійовича Муретова (1846–1888), уродженця Санкт-Петербурга. Він походив із відомого духовного роду, його батько Матвій Іванович Муретов (1817–1890) був протоієреєм, а брат батька Климент Іванович Муретов (1811–1883) – архієпископ Херсонський та Одеський Дмитрій.

В Сумах Марія Георгіївна народила трьох дітей, дочку Марію (1880) і синів Олександра (1883) та Дмитра (1885). В 1887 р. надвірний радник Д. М. Муретов важко захворів і невдовзі помер. Марія Муретова продала будинок у Сумах і переїхала з дітьми в Санкт-Петербург.

У її домі в 1890-х роках діяв літературний гурток, у роботі якого брали участь відомі російські літератори, художники та науковці: М. Лесков, Д. Мордовцев, І. Рєпін, М. Каразін, В. Соловйов, О. Веселовський, О. Ладиженський та ін.

У роботі гуртка приймав участь і Василь Львович Величко, тут він близько зійшовся з Марією Муретовою. Була вона світською, красивою, «вельми ефектною» (за визначенням князя Е. Е. Ухтомського) дамою, пишуть, що студенти, друзі її синів, намагалися під будь-яким приводом потрапити туди, де Марія Георгіївна з'являлася, щоб на неї поглянути.

Марія Георгіївна вела активну громадську діяльність, була членом Російських Зборів та входила до складу Опікунської ради гімназії Російських Зборів. Вона спілкувалася з царською сім'єю, зокрема, з вдовою-імператрицею Марією Федорівною, яка була покровителькою навчальних закладів Санкт-Петербурга.

М. Г. Муретова приїжджала в маєток Вернигорівщину щоліта разом з дітьми, була опікуншею церковнопарафіяльної школи і приймала діяльну участь в житті села, зокрема, вона, разом з дочкою Марією, були членами сільськогосподарського товариства в Хасенках.

Влітку 1906 р. на хуторі Вернигорівщина її дочка зустріла свого майбутнього чоловіка. Під час революції 1905–1907 рр. власники Парафіївського цукрового заводу цілий рік наймали для охорони сотню козаків із I-го Волзького полку Терського козачого війська, який базувався у Кременчуці. Володимир Балабай у своїй книзі «На землі Ічнрянській» так пише про події літа 1906 р: «До Ічні з Парафіївки прибув загін донських козаків і чеченців. Разом із стражниками козаки заарештували кількох підозрілих ічнрянців, а вечорами проводили "каральні акції" проти молоді, яка співала на вулиці українських пісень». Козаки прибули для захисту поміщицьких маєтків та економій від нападів, підпалів і грабунків. Командував загоном хорунжий Андрій Іванович Акулов, гостював він у маєтку Вернигорівщина, де й познайомився з Марією Дмитрівною.

Під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. Марія Георгіївна організувала в майстерні жіночої школи Хаснок пошив білизни для поранених воїнів. В Санкт-Петербург тоді їздила делегація з учениць та вчителів школи, їх у Царському Селі приймала імператриця Олександра. Подобиці цієї історії наведені в розділі 4.

Марія Муретова померла в Санкт-Петербурзі 6 січня 1912

р. у віці 48 років від раку очеревини, похована на кладовищі Олександро-Невської Лаври. Після смерті М. Г. Муретової маєток і землі в Хасенках перейшли до її дітей.

Сини Марії Муретової закінчили Санкт-Петербурзький університет і працювали викладачами історії. Олександр Дмитрович Муретов викладав у Павловському інституті, Петровській жіночій гімназії та в 11-й петербургській гімназії. Дмитро Дмитрович Муретов поєднував викладання в Петровській жіночій гімназії з науковою роботою в університеті та був відомим публіцистом, автором статей про націоналізм і народність.

Згідно домовленостей між родичами хутором Вернигорівщина стала опікуватись дружина Дмитра Дмитровича Наталія Платонівна Муретова. Її батько Кулаковський Платон Андрійович (1848–1913) був істориком і філологом, професором Варшавського університету та відомим громадським діячем. Походив він з духовного роду, його батько – протоієрей Андрій Кулаковський, випускник Санкт-Петербурзької духовної академії, служив настоятелем Казанської церкви у Панавежісі, помер у 1860 р., залишивши сиротами шістьох дітей.

Відомою особою був брат матері Наталії – Катерини Федорівни. Міллер Всеволод Федорович (1848–1913) – лінгвіст, етнограф, професор Московського університету, академік.

Наталія Платонівна успішно закінчила Імператорський Жіночий Педагогічний Університет у Санкт-Петербурзі, там і залишилася вдосконалювати свої знання з фізики. З Дмитром Муретовим вона познайомилася на одному з студентських зібрань в 1906 р., а в 1908 р. вони побралися. В 1910 р. у Муретових народилася дочка Тетяна, в 1914 р. – син Олексій, а в 1916 р. – син Георгій (Юрій).

Дмитро Дмитрович міг приїжджати на хутір Вернигорівщину переважно влітку, тому всі турботи по управлінню поміщицькою економією були покладені на Наталію Платонівну.

Перебувала вона в маєтку з весни до осені. Наталія Платонівна опікувалася також і жіночою церковнопарафіяльною школою в Хаєнках.

До складу поміщицької економії крім орних земель, господарчого двору та клунь для збіжжя входила ще велика ділянка дубового лісу, цегельний завод і винокурня. Щоб скрізь встигнути, Наталія Платонівна, як розповідають мешканці села, об'їжджала свої володіння верхи на коні.

Дмитро Дмитрович у свої приїзди в село не цурався громадської діяльності, в 1914 р. став почесним мировим суддею Прилуцького повіту.

Дмитро Дмитрович Муретов

Наталія Платонівна Муретова
(Кулаковська)

Був Д. Д. Муретов переконаним монархістом, але часте перебування в україномовному середовищі наклало свій відбиток на його погляди. Не називав він українську мову діалектом російської мови, як інші російські публіцисти того часу, або штучною мовою, яку придумали поляки та Тарас Шевченко, що і тепер дехто стверджує. Але Д. Муретов не бачив можливостей

розвитку української мови в рамках Російської імперії.

Ось що він писав у своїй статті «Етюди про націоналізм»: «Велику неясність вносить ... розгляд всього українства лише як питання про мову. ... піддаєшся загальному з усіма, хто жив у Малоросії, почуттю: чому б і не розвиватися цій милій, гнучкій і живій мові? Але дві культурні мови для одного культурного процесу – річ немислима. І треба мати мужність сказати: відмінність мов веде до розриву культурних процесів. Раз російська культура одна, то одна для неї і мова».

Ці слова Дмитра Муретова актуальні і тепер, адже Україна стала незалежною державою і має власний культурний простір, але питання про двомовність та спільну культуру чомусь продовжують підніматися.

Дмитро Муретов дуже любив свій хутір, навіть збирався викупити у брата і сестри їх частки, щоб стати одноосібним власником, але не судилося: почалася Перша Світова війна.

Навесні 1916 р. Дмитро Муретов привіз Наталію та дітей на хутір Вернигорівщину, а сам восени відбув на Румунський фронт. Через короткозорість його не призвали в діючу армію, і він служив у «Всеросійському союзі земств та міст» – напіввійськовій організації, яка займалась постачанням армії.

Наталія Платонівна залишилася одна з дітьми, в червні 1917 р. в Хаєнках народився молодший син Муретових Микита.

Після розвалу Румунського фронту Дмитро Муретов повернувся на хутір Вернигорівщину, було це на Вербну неділю 1918 р. А через кілька днів увечері в Страсний четвер 18 квітня 1918 р. його застрелили на порозі власної спальні невідомі люди. Із маєтку тоді нічого не пропало, було це суто політичне вбивство. Розслідування вбивства не проводилося, бо 16 квітня в Україні змінилася влада, гетьманом Української держави став генерал Павло Скоропадський. Було у перехідний період

безвладдя, хоча адміністрація гетьмана Скоропадського пізніше і забезпечила відносний спокій у державі.

Похоронили Д. Муретова на погості церкви Іоанна Богослова, відспівували його і в Казанському соборі Петрограда.

Після вбивства Дмитра Муретова на хутір приїжджала молодша сестра Наталії Платонівни Євгенія, яка тоді працювала вчителькою історії в Гатчині під Петроградом. Вона запропонувала Наталії повернутися в Петроград, але та відмовилася. Сказала, що в Петрограді голод, та і як можна їхати через охоплену громадянською війною країну з чотирма дітьми. Єдине, про що вона попросила у сестри Євгенії, передчуваючи біду, це забрати дітей у випадку її смерті.

Подальше проживання сім'ї Муретових у маєтку Вернигівщина проходило на фоні збройної боротьби. В листопаді 1918 р. Симон Петлюра підняв повстання проти гетьмана Скоропадського, була відновлена Українська Народна Республіка, а в кінці січня 1919 р. війська Директорії УНР покинули Чернігівщину під натиском Червоної армії. Залишилися вільні козаки, які і воювали з більшовиками, зокрема, легендарний отаман Ангел.

Більшовики протрималися на Чернігівщині до липня 1919 р., а далі почався відступ. У липні 1919 р. армія УНР Симона Петлюри об'єдналася з Українською Галицькою армією під командуванням генерала Антіна Кравса і почала наступ на Київ, а з півдня наступала Добровольча армія генерала Антона Денікіна, яка рухалася на Москву.

При відступі більшовики грабували поміщицькі садиби та вбивали їхніх власників. У своїх щоденниках Костянтин Самбурський писав про десятки обозів з награбованим майном, які щодня йшли в Росію через Гужівку. А залізницею мимо села щоденно проходило до десяти ешелонів, завантажених майном та продовольством.

9 серпня 1919 р. в село Хаєнки ввірвався загін червоних козаків, до складу якого входили члени Прилуцького ревкому. Прибули вони агітувати місцевих жителів на боротьбу з Денікіним, Наталію Муретову тоді викликали на сільський сход, приславши за нею червоноармійця для супроводу. Але до села Наталія Платонівна так і не дійшла.

Дочка Наталії Муретової Тетяна, якій тоді було 9 років, писала у спогадах: «Солдат не довів маму до села, він поставив її на дорогу і вистрілив прямо в обличчя. Потім привезли маму на возі, вона стогнала і була без свідомості. Прийшли сільські жінки, але я гнала їх геть від мами. Її відвезли в Ічню, в лікарню, де вона померла 11 серпня. Врятувати її було неможливо».

А вже наступного дня Ічню зайняли частини 5-го кінного корпусу Добровольчої армії під командуванням генерала Якова Юзефовича. Похоронили Наталію Муретову на погості церкви Іоанна Богослова поряд з чоловіком.

Гувернантка дітей Муретових Єлизавета Григорівна вивезла їх в Ічню і заховала у знайомої акушерки, звідки дітей забрала і вивезла до Петрограда Євгенія Кулаковська.

До вбивства багатодітної матері були причетні жителі села: існував тоді в селі ревком, створений більшовиками переважно з місцевого люмпен-пролетаріату. На Яблучний Спас 6 серпня, коли Наталія Платонівна з дочкою були в церкві, в маєток приїхали на возі сільські чоловіки і забрали з комоду всю постільну білизну, сказавши, що барині вона більше не знадобиться. Вже за три дні до вбивства місцеві більшовики вирішили її долю.

Жителі села розповідали, що Наталія Муретова була доброю жінкою, вона допомагала людям, як могла. Працівникам економії безоплатно видавала лісоматеріали на будівництво хат, давала і гроші в борг. Позичальниками були, переважно,

незаможні жителі села, які і входили до складу ревкому. Ця доброта Наталії Платонівни і стала причиною її вбивства, адже повертати борги декому дуже не хотілося.

Після приходу Добровольчої армії в маєтку Вернигорівщина ще проживали сестри батька Наталії Муретової – Євгенія та Марія Андріївна Кулаковські. Добровольча армія протрималася на Чернігівщині два місяці, а потім почався відступ білих. Восени 1919 р. Олександр Муретов у складі Добровольчої армії проходив при відступі через рідні місця, відвідав він маєток Вернигорівщину. Там дізнався про жахливі подробиці смерті брата та його дружини.

Офіційно Олександр Муретов, капітан лейб-гвардії Кексгольмського полку в Збройних Силах Півдня Росії, був убитий в бою з червоними у грудні 1919 р. під Семенівкою на р. Буг поблизу Вознесенська. Але дочка Наталії Муретової Тетяна писала у спогадах, що через пару місяців після відступу білих на хутір прийшов його денщик і повідомив, що Олександр Дмитрович застрелився. Можливо, так воно й було. Або не хотів здаватися червоним, або просто пішов із життя, втративши все, що любив, у що вірив і чим жив.

Інша співвласниця маєтку Вернигорівщина, Марія Дмитрівна Акулова, після загибелі в 1919 р. чоловіка, осавула Андрія Акулова, пішла в монастир, її подальша доля невідома. Померла вона, за невідтвердженими даними, або в 1933 р., або під час блокади Ленінграда.

Після від'їзду сестер Кулаковських маєток залишився без нагляду, його пограбували і розібрали на будівельні матеріали місцеві жителі. Був там сторож, але що він міг вдіяти?

В липні 1920 р. Костянтин Самбурський пропонував сторожу розграбованого маєтку Величка продати картину академіка В. Резанова, яка висіла у сторожці, а також старовинну ікону та інкрустований столик. Той відповів, що продати не

може, оскільки все це треба буде віддати хазяїну, Олександрю Дмитровичу Муретову, який може повернутися таким же злиднем, як і він сам. Тоді ще не знав сторож, що Олександра Муретова вже немає в живих.

К. Самбурський так тоді писав про свій візит до маєтку Величка: «Будинки Величка, головний і два флігелі, – невеликі, мають невеликі кімнати. Збереглися від будинку лише стіни. Бляху з даху знято. Вікна вийнято. Печі розвалені. Почали вже зривати підлогу. Інші споруди майже цілком зруйновані. ... Запущена, розвалена панська садиба. Ніхто вже тут не живе».

Вдруге К. Самбурський відвідав Вернигорівщину в червні 1926 р.: «Їздив на хутір Величка. Там від колишніх будівель Величка не залишилося й сліду. Всі будинки і забудову знесли. ... Той, хто тут не бував, не сказав би, що на цьому місці була багата велика садиба».

Мешканці села згадують про скарби, закопані в маєтку, писав про це і К. Самбурський. Заховані коштовності належали Катерині Ростковській, власниці маєтку Горленків-Дабіж на хуторі Романівщина, який знаходився за 2 версти на схід від Вернигорівщини.

Був там справжній палац з величезною кількістю цінностей, частину коштовностей Ростковська передала «на зберігання» Наталії Муретовій, так це називав К. Самбурський. Відомо про два скарби, один був закопаний у льоху, його знайшли, коли зносили будівлі, а інший дістався бувшій покоївці Муретових. Цей скарб і врятував її сім'ю під час голодомору 1933 р.

Історія зі скарбами мала продовження: у вересні 1943 р. зразу після звільнення Ічнянщини від німців у Хаснках з'явився радянський офіцер, був він верхи на коні, питав, як проїхати на хутір Вернигорівщину. Жінки, до яких він звернувся, розповіли про Муретову, помилково назвавши дитячі імена дітей

Катерини Ростковської, зокрема, її племінника – Алік (Олександр). Тоді офіцер назвався Аліком, сином Наталії Муретової. На території мастку він перебував близько двох годин, мабуть, нічого не знайшов. Хто то був, невідомо.

Ще К. Самбурський писав про інтелігентну стареньку, яку він бачив в 1922 і 1923 рр. в Ічні на базарі. Йому сказали, що то і є мати Дмитра Муретова. Ймовірно, то була гувернантка дітей Муретових німкеня Єлизавета Григорівна. Вона передала дітей Євгенії Кулаковській, а сама з якихось причин залишилася в Ічні.

Дітей Муретових виростила і виховала Євгенія Платонівна Кулаковська, яка викладала історію в школі у Гатчині. В 1927 р. замість історії ввели суспільствознавство, яке мали право викладати лише члени партії або комсомолу. Євгенія Платонівна втратила посаду вчительки і далі працювала бібліотекарем в одному з інститутів Ленінграда.

Всі її племінники отримали вищу освіту, та доля синів Муретових була трагічною, вони загинули у війну.

Олексій Муретов помер від голоду в блокадному Ленінграді 29 березня 1942 р., похований на Піскарівському цвинтарі в братській могилі № 19 на центральній алеї.

Олексій був дипломантом архітектурного факультету Академії мистецтв, він встиг відправити дружину Світлану Аркадіївну, вроджену Брауде, з 10-місячним сином Олександром у евакуацію до Свердловська на останньому потязі.

Залишившись сам у Ленінграді, писав оптимістичні листи дружині: «...В одному можна бути впевненим. Незважаючи ні на що, врешті-решт, німці будуть розбиті і наше прекрасне місто було і буде російським містом, хоч зараз воно міцно затиснуте цими фанатиками. Треба сказати, що це майже всі розуміють і згодні терпіти може бути ще гірші біди».

В блокадному Ленінграді померла від голоду і Євгенія

Платонівна Кулаковська.

Георгій Муретов закінчив біологічний факультет Ленінградського університету, навчався в аспірантурі і подавав великої надії. Займався він дослідженнями з генетики, ще студентом опублікував три наукові статті. Приймав участь у радянсько-фінській війні 1939–1940 рр., встиг лише поновитись в аспірантурі, як знову війна. Сержант Георгій Муретов загинув у Карелії в бою з німцями в липні 1941 р., похований 400 м західніше населеного пункту Куолоярві Кандалакського району Мурманської області в братській могилі.

Олексій і Світлана Муретови

Микита Муретов закінчив Ленінградський гірничий інститут, 23 червня 1941 р. отримав диплом гірничого інженера. Його в липні призвали в ополчення, пропав безвісти у вересні 1941 р. під час боїв за Пулковські висоти.

Тетяна Муретова закінчила вищі педагогічні курси, а потім Історико-лінгвістичний інститут за спеціальністю «Західноєвропейське мистецтво», працювала науковим співробітником і екскурсоводом в Ермітажі.

В 1934 р. вийшла заміж за Юлія Шманкевича, сина професора Харківського університету Євгена Івановича Шманкевича, репресованого і висланого в Узбекистан. Поїхала з чоловіком у Середню Азію, через рік спробувала повернутися в Ленінград, але була вислана із забороною проживання в 15-ти великих містах.

Тоді ж з Ленінграда була вислана у Вороніж і її тітка Євгенія Платонівна Кулаковська.

В 1936 р. рішення про висилку було відмінено, але повертатися в Ленінград не було куди, Тетяна так і залишилася в Узбекистані, викладала в школах російську мову та літературу.

Чоловік Тетяни працював на зрошувальних системах, об'їздили всю республіку, про що свідчать місця народження її дітей: Анатолій, 1934 р., Ургенч (Хорезмська обл.); Наталія, 1936 р., Беш-Арик (Кокандська обл.); Євген, 1944 р., Ак-Курган (Ташкентська обл.). А навчалися її діти в школі м. Пскент Ташкентської області.

В 1949 р. чоловіка Тетяни Юлія Шманкевича за поданням узбецьких товаришів звинуватили у шкідництві, бо помилився, подавши воду не в той арик. Відправили його в Кемеровську область на «перевиховання працею», до сім'ї він уже не повернувся.

Тетяна Муретова з чоловіком.
1939 р.

Повернутися назад в Росію Тетяна Дмитрівна змогла лише в 1952 р. Допоміг двоюрідний брат матері Борис Всеволодович Міллер, професор Московського університету. У місті Мединь Калузької області був у нього добротний дерев'яний будинок, що використовувався як дача.

Там Тетяна Муретова з дітьми на перших порах і проживали. Борис Всеволодович також влаштував Тетяну вчителькою російської мови та літератури в місцеву середню школу.

З собою Тетяна Муретова привезла з Узбекистану лише валізу з одягом та ящик книг, нове життя необхідно було починати з нуля. Але життя все ж потроху налагоджувалось, після

поневірянь по приватних та шкільних квартирах отримала державну квартиру в дерев'яному домі без зручностей. Працювала і у вечірній школі, бо сама утримувала сім'ю.

Діти Тетяни Муретової отримали вищу освіту і стали достойними людьми. Вона пропрацювала у Мединській середній школі до 1966 р., в останні роки була завучем школи, а потім вийшла на пенсію.

Прожила вона довге життя, виховувала онуків і правнуків. Померла Тетяна Дмитрівна в 2000 р.

Доля сім'ї Муретових була драматичною, але, попри все, рід зберігся. Нащадки Муретових нині проживають у Сибіру, Підмосков'ї та в Санкт-Петербурзі. Світлини окремих представників роду наведені в додатку.

1.2. Дворянське гніздо Романівщина

За кілька кілометрів на захід від міста Ічні неподалік від автомобільної траси у змішаному лісі знаходяться порослі травою та кущами залишки цегляних фундаментів. Це все, що лишилося від палацу, який місцеві краєзнавці називають «Княже», «Князьке» або «Князьки». Саме тут знаходилася багата дворянська садиба Романівщина, історія якої з кінця XVIII століття була тісно пов'язана з давніми козацько-старшинськими і дворянським родами Горленків, Забіл, Дабіж, Ростковських.

Горленки і Дабіжі

Засновником роду Горленків був Лазар Андрійович Горленко (?–1687), козак Війська Запорозького, а з 1659 по 1687 рр. з деякими перервами – полковник Прилуцький. Його важко назвати соратником Богдана Хмельницького, оскільки в своїй діяльності за основу полковник брав вірнопідданську службу, не

забуваючи й про власний зиск.

У 1665 р. полковник Лазар Горленко за дорученням гетьмана Івана Брюховецького вів перемовини з царем Олексієм Михайловичем про візит гетьмана до Москви. Візит був підготовлений дуже ретельно, мав місце царський прийом козацької делегації в кількості понад 200 осіб, гетьман Брюховецький два місяці майже не вставав з-за банкетного столу, підписавши, в результаті, Московські угоди, які перекреслили статті Переяславських угод, підписаних Богданом Хмельницьким. За виконану роботу Лазар Горленко одним з перших у Малоросії отримав дворянське достоїнство, тоді ще в Московському царстві.

Полковник успішно пережив повалення та вбивство гетьмана Брюховецького, і став служити вірою і правдою новому гетьману Івану Самойловичу. 1687 р. козацьке військо разом з російською армією виступило в невдалий Кримський похід. У складі війська був і Лазар Горленко зі своїм Прилуцьким полком.

Біля фортеці Кодак (нині Дніпро) козаки отримали звістку, що гетьмана Самойловича заарештував за зраду князь Голіцин, командувач російської армії, як стало відомо пізніше, за брехливим доносом. Тоді і почався у військах стихійний бунт, Самойловича козаки ненавиділи, це він реалізував Московські угоди, підписані Брюховецьким. Навіть патріархат Української православної церкви перевів у Москву.

А жертвами бунту стала козацька старшина, свого старезного полковника Лазаря Горленка козаки порубали шаблями і, ще живого, кинули в розжарену піч. Тільки через 10 років кістки полковника були перепоховані в Густинському монастирі під Прилуками.

Син Лазаря, Дмитро Лазарович Горленко (1660–1731), несподівано був обласканий наступним гетьманом Іваном Мазепою. Хоча Д. Горленко і не обіймав жодної посади у Війську

Запорозькому, Іван Мазепа призначив його полковником Прилуцьким, наділивши селами на Чернігівщині та Полтавщині. Після поразки в Полтавській битві 1709 р. гетьман Мазепа відступив разом зі шведськими військами в Молдавію, з ним пішов і Дмитро Горленко, забравши і свого сина, бунчукового товариша Андрія Горленка (1679–1756).

У 1715 р., коли пристрасті з приводу виступу Мазепи трохи вщухли, Дмитро Горленко повернувся в Лівобережну Україну, його вивезли до Москви, де утримували під домашнім арештом.

**Дмитро Лазарович Горленко,
полковник Прилуцький**

Андрій Горленко повернувся додому в тому ж 1709 р., зумівши виправдатися перед царем, і навіть претендував на пост гетьмана, але зайняти цей пост у нього було мало шансів, новим гетьманом став Іван Скоропадський. Далі Андрію Горленку довелося служити вірою і правдою російському царю, оскільки батько перебував у заручниках.

У 1722–1723 рр. Андрій Горленко брав участь у Гилянському (Персидському) поході російської армії, до складу якої входило дві тисячі українських козаків. Був він наказним гетьманом, командував Малоросійським корпусом.

Потрапляв і в немилість до царя, але віддана служба Андрія Горленка була відзначена, за ним в 1744 р. указом імператриці Єлизавети були остаточно затверджено всі володіння батька, відібрані після виступу гетьмана Івана Мазепи. З тих пір нащадки Андрія Горленка і володіли рядом сіл на Полтавщині і

Чернігівщині.

А хутір Романівщина заснували козацькі старшини, які служили в Іченській сотні Прилуцького полку: Іван Якович Романович (у 1772–1778 рр. сотник) і його брат Петро Якович Романович (сотник у 1780–1782 рр.). Існувало два хутори з такою назвою, які розташовувалися біля Ічні вниз за течією річки Іченька.

В ближчому до Ічні хуторі з 1780 р. знаходилися садиби братів Романовичів, у Івана був дім на 4 покої (кімнати), а у Петра на 3 кімнати. В «Списку населених місць Чернігівської губернії на 1859 рік» цей хутір називається Романівщина 1-ша, а в більшості документальних джерел вживається назва Романівщина.

Знаходився хутір біля безіменного струмка, правої притоки річки Іченьки, з правого боку військово-транспортного шляху на Монастирище. Хутір належав Романовичам і в XIX столітті, ще в 1816 р. там проживав син сотника Петра Романовича Павло (1762–?), відставний прапорщик. Мав він 86 душ кріпаків чоловічої і стільки ж жіночої статі.

З іншого боку шляху знаходився хутір Софіївка, який належав Галаганам. В «Списку населених місць Чернігівської губернії на 1901 рік» вживається об'єднуюча назва Романівщина (Софіївка). В найближчому до хуторів селі Хаєнках ці населені пункти місцеві жителі також називали Софіївкою. Хутори ввійшли до складу Ічні, одна з міських вулиць називається Софіївка.

Дальній хутір, який у списку 1859 р. називається Романівщина 2-га, знаходився за 4 версти на захід у лісі на річці Іченьці. В більшості історичних документів цей хутір також називається Романівщина. В 1779 р. Романовичі продали хутір Андрію Андрійовичу Горленку (1709–1780), полковнику Полтавському. Йому належало і село Хаєнки в Прилуцькому повіті

Полтавської губернії.

Обидві Романівщини знаходилися в Борзнянському повіті Чернігівської губернії, але мали різне церковне підпорядкування: ближчий до Ічні хутір відносився до Чернігівської єпархії і входив до парафії Свято-Воскресенської церкви Ічні, а дальній хутір був у складі Полтавської єпархії і відносився до парафії церкви Іоанна Богослова в Хаєнках.

Наявність двох розміщених поблизу хуторів з однаковою назвою і стала причиною неточностей в публікаціях окремих краєзнавців та істориків.

Далі мова піде переважно про хутір Романівщину 2-гу (надалі Романівщина). Цей хутір успадкував син А. А. Горленка Семен Андрійович Горленко (1750–?), відставний капітан. В Полтавській губернії він мав більше 1000 кріпаків.

У першій чвертині XIX століття в Романівщині проживала дочка Семена Катерина Арсеньєва (1784–1855), дружина генерал-майора Михайла Андрійовича Арсеньєва (1779–1838), героя Вітчизняної війни 1812 року. Була в них єдина дочка Варвара, яка померла в ранньому дитинстві. Генеральша не могла більше мати дітей, стосунки з чоловіком було розірвано. Мешкала в Романівщині одна, а генерал з 1833 р. після виходу у відставку проживав у своєму родовому маєтку Митрофановське в Тульській губернії.

На 1829 р. мала на хуторі 9 дворів та 38 душ кріпаків чоловічої і стільки ж жіночої статі. Відзначалася складним характером, проявляла жорстокість щодо кріпаків. Після смерті генерала М. А. Арсеньєва успадкувала його садибу та землі. Померла в Парижі, була похована на Монмартрському кладовищі, де раніше поховали її дочку.

Романівщина залишилася за Горленками, 1854 р. вони купили у дрібнопомісних поміщиків частину лісу і землі біля хутора, ставши власниками величезного лісового масиву з

прилеглими землями.

Інший син А. А. Горленка, прем'єр-майор Іван Андрійович Горленко (1740–1810), на цивільній службі надвірний радник, успадкував основні статки батька, мав він на Полтавщині 2400 душ кріпаків і великі земельні володіння. Після смерті прилуцького повітового маршала І. А. Горленка маєтності в селі Іваниці, колишньому сотенному містечку Прилуцького полку, дісталися його синам, відставним офіцерам, учасникам Вітчизняної війни 1812 року: штабс-ротмістру Олександру Івановичу (1795–1847) та полковнику Петру Івановичу (1790–1851) Горленкам.

В Іваниці Іван Горленко побудував розкішний двоповерховий палац, розташований в центрі ретельно відреставрованої козацької фортеці. Все там було як при Гетьманщині – сторожові вежі, фортечні вали та рови, а на валах стояли старовинні козацькі гармати.

Олександр Горленко овдовів і одружився вдруге. Його другою дружиною стала Катерина Григорівна Забіла, цей шлюб поєднав два давні козацько-старшинські роди.

Український козацько-старшинський і дворянський рід Забіл (Забелло) походить від Михая Забіли герба Остоя, який жив у другій половині XVI – початку XVII століття. Це древній рід, що походив з польсько-литовської шляхти Чернігівщини. Сини Михая Забіли служили у Війську Запорозькому, його син Петро займав високий пост Генерального обозного, а онук Іван був Генеральним хорунжим. У Борзнянській сотні Ніжинського полку понад сто років сотниками були Забіли.

Катерина Григорівна Забіла народилася після 1812 р. в родині поміщика села Кролевець Пирятинського повіту Полтавської губернії, відставного майора Григорія Прохоровича Забіли, сосницького повітового маршала, на цивільній службі надвірного радника. Г. Забіла був нащадком Михая Забіли в VII

покоління. Цікаво, що прапрадід Катерини, Генеральний суддя Війська Запорозького Михайло Тарасович Забіла, в 1737–1743 рр. володів селом Хаєнки.

Катерина Григорівна народила в Іваниці двох дітей, сина Петра (1835–після 1900) і дочку Анастасію (1839–1904).

Син Катерини, Петро Олександрович Горленко, служив чиновником, в службі з 1854 р., був членом Вітебської губернської в селянських справах присутності (1890–1893), мав чин дійсного статського радника. Був одружений на Єлизаветі Федорівні, уродженій фон Фішер, яка походила з німецького баронського роду. У Петра Олександровича та Єлизавети Федорівни було вісім дітей: сини Олександр, Володимир, Петро і дочки Ольга, Ніна, Євгенія, Марія, Катерина. Відомо, що Олександр помер у дитинстві.

Дочки П. О. Горленка Ніна і Євгенія навчалися в Смольному інституті шляхетних дівчат, а Марія – в Санкт-Петербурзькому сирітському інституті імператора Миколи I. Євгенія Горленко була одружена з офіцером Російської імператорської армії Гавриїлом Хомичем Богдашевським (в 1912 р. полковник). Їх син Юрій Гаврилович Богдашевський (1904–1956) – радянський офіцер, генерал-майор артилерії.

Петро Петрович Горленко також був офіцером, служив в 21-му Її Величності Сибірському стрілецькому полку. Полк дислокувався на Далекому Сході, в Благовещенську, а потім в Нікольське-Уссурійському за 105 верст від Владивостока. У Петра Горленка було три сини і дочка.

Полк у складі 6-ї Сибірської Стрілецької дивізії 14.10.1914 р. був відправлений на Північно-Західний фронт. На початку літа 1915 р. штабс-капітан П. П. Горленко був смертельно отруєний хлором під час однієї з газових атак противника в Болімовському секторі (Польща). Масовані газобалонні атаки з випуском хлору німці проводили на цій ділянці фронту з 31

травня 1915 р. Петро Петрович Горленко помер 23.06.1915 р. в Вітебському шпиталі від «від задушливих газів». Йому 28.05.1916 р. посмертно присвоїли чин підполковника та нагородили орденом Св. Анни 4-го ступеня з написом «За хоробрість».

Його син Лев також був офіцером, служив у 6-му Східно-Сибірському стрілецькому полку в чині штабс-капітана, загинув, як і батько, у I-шу світову війну (06.11.1914 р., Кудровіце).

Дочка Петра Петровича Євгенія обрала не зовсім звичайну для жінок професію. Після закінчення Владивостоцького водного технікуму шляхів сполучення проходила службу на Балтиці, а з початком війни ходила на суднах Владивостоцького морського пароплавства в порти США. У 1945 р. отримала диплом капітана далекого плавання, ходила в закордонні рейси. Її знали і поважали лоцмани багатьох іноземних портів. Мала урядові нагороди. Двоє старших братів Євгенії також були моряками. Світлини окремих представників цієї гілки роду наведені в додатку.

Нащадки Петра Петровича Горленка і його сестри Марії в даний час проживають у Санкт-Петербурзі.

У Олександра Горленка від двох шлюбів було 14 дітей, 8 синів і 6 дочок. При такій кількості спадкоємців неможливо було зберегти в цілісності володіння, та й дочок важко було забезпечити гідним посагом.

Але коли в 1859 р. руки Анастасії попросив молдавський князь Василь Дмитрович Дабіжа (1823–1902), камер-юнкер царського двору, Горленки піднесли нареченим воістину «царський» подарунок, віддавши за Анастасією в якості посагу хутір Романівщину. Так і з'явився у князя Василя Дабіжі маєток у Чернігівській губернії.

Цей шлюб поєднав козацько-старшинські роди Горленків і Забіл із старовинним родом князів Котроманичів Боснійських.

Василь Дабіжа був нащадком у XVI поколінні князя Котромана, югославського володаря, який правив у XII столітті. Батько Василя Дмитро Федорович Дабіжа (1788–1861) прославився в битвах з турками, а в 1811 р. був запрошений фельдмаршалом Кутузовим на військову службу в Російській імперії. Учасник Вітчизняної війни 1812 року, походів 1813–1814 рр., турецької кампанії 1829 р., генерал-майор. Дмитро Дабіжа мав будинок в Одесі, де проживала його родина.

Князь Василь Дабіжа і княгиня Анастасія, вроджена Горленко

Василь Дмитрович Дабіжа в 1848 р. закінчив юридичний факультет Київського університету Святого Володимира, з 1849 р. служив у Одесі в канцелярії Херсонського цивільного губернатора, а потім у Києві в канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опікувався князь питаннями освіти, з 1852 р. був інспектором 2-го київського благородного пансіону, у 1850-х роках працював також у етнографічному відділенні Комісії для опису Київського навчального округу.

Садиба Романівщина стала родовим гніздом Горленків-Дабіж. Вона розбудовувалася з кінця XVIII століття і досягла розквіту в 80-ті роки XIX століття. Загальна площа садиби становила 65 гектарів. Був побудований палац, що не поступався по пишноті палацу в Іваниці. Палац мав форму дуже видовженої літери П, в центральній частині було два поверхи з колонами і мезоніном, а бічні флігелі були одноповерховими, в палаці було 54 кімнати. Виглядів палац як кам'яна споруда, але був побудований із дубових колод та облицьований цеглою, а

екстер'єр палацу доповнювали мармурові колони, скульптурна ліпка та інші архітектурні елементи.

Письменник Степан Васильченко, який ще дитиною їздив разом зі своїм батьком до лісу за дровами, так значно пізніше опише побачене в дитячому віці: «Ці будинки зразу виявили себе перед моїми очима, як марево дивне серед дикої краси, марево з далеких невідомих країв. Веранда з колонами, великі вікна, строгі й красиві лінії будови, вся тая невидана, велична архітектура, перед якою відразу помарніли й почорніли в думці всі найкращі хати в нашому селі, до болю вдарила мене і схвилювала, що дух забило...».

Палац Горленків-Дабіж у Романівщині

Интер'єр палацу вражав багатством естетики. Старовинні дорогі меблі, художній фарфор, портрети, стародавні гравюри – все це зі смаком розміщувалося в кімнатах будинку. Серед безлічі порцелянових ваз були і вази з розкопок у Помпеях.

Був у палаці й набір старовинної зброї, що належала козацьким старшинам, в тому числі бойові обладунки одного з родоначальників роду Горленків, які включали шолом, щит і металеву кольчугу.

Бібліотека палацу налічувала кілька тисяч томів книг російською та іноземними мовами, були там стародруки і рукописи.

Зберігалися в палаці фамільні цінності гетьманів України Данила Апостола, Павла Полуботка, Івана Скоропадського, Кирила Розумовського, жалувані грамоти, купчі, листи.

Серед численних портретів предків і їхніх дружин був і написаний невідомим художником портрет Якіма Андрійовича

Горленка (1705–1754), відомого святителя Іоасафа Білгородського.

У палаці була і етнографічна кімната, в якій були зібрано сотні речей: українські рушники, вишивки, скатертини, речі домашнього народного побуту. Горленки поважали українські звичаї, мову, одяг, пісні, і навіть свою квартиру в Санкт-Петербурзі обставляли в українському народному стилі.

До будинку примикав великий сад, а далі знаходився парк лісового типу. Окрасою парку були три тисячі вікових дубів, які утворювали таємничі алеї, що перепліталися між собою. На вершинах дубів гніздувалися лелеки.

Центральна алея парку була улюбленим місцем відпочинку князя Василя Дабіжі. В кінці життя князь тяжко хворів, не міг ходити, його вивозили на прогулянку по центральній алеї парку в інвалідному візку. Південніше садиби за парком знаходився великий ставок зі старим водяним млином, облаштованим ще сотниками Романовичами, на березі ставка розміщувалася човнова станція.

Вздовж дороги від водяного млина до палацу розміщувалися господарчі будівлі та хати прислуги, а селянські хати хутора з городами та садами знаходилися навпроти палацу з лівого боку шляху на Ічню.

Садибу Романівщина називають закритим елітним гніздом вищого світу Чернігівщини та Полтавщини. У будинку часто гостювали відомі чиновники, військові, діячі культури і науки. Бували тут і імениті родичі: письменник, етнограф і фольклорист, випускник Сорбонни Василь Петрович Горленко (1853–1907) і жандармський офіцер із Санкт-Петербурга Іліодор Володимирович Горленко, який завершив військову кар'єру в чині генерал-майора. Приїжджав він разом з дружиною, відомою оперною і концертною співачкою Марією Іванівною Горленко-Доліною (1868–1919) – володаркою почесного звання

«Солістки Його Імператорської Величності». Чудесне контра-льто Марії неодноразово звучало в кімнатах палацу. В неділю у палаці за обіднім столом збиралося до тридцяти осіб.

Під час своєї останньої поїздки в Україну Романівщину відвідав Тарас Григорович Шевченко. Сталося це в серпні 1859 р. при поїздки поета в садибу Тарновських Качанівку. В своєму «Кобзарі» він написав посвяту для Анастасії Дабіжі: «Княгині Насті від Тараса».

У селі Хаєнках за п'ять верст на захід від хутора Романівщина знаходилася церква Іоанна Богослова, яка з 1700 р. стала родовою церквою Горленків. Церкву збудували перші поселенці на початку XVII століття, за переписом 1666 р. Хаєнки уже значились селом. Але до 1700 р. дерев'яна церква стала непридатною для богослужіння. Тоді полковник Прилуцький Дмитро Лазарович Горленко, якому гетьман Іван Мазепа подарував село, збудував нову церкву.

У 1701 р. він пожертвував церкві Євангеліє і срібну чашу вагою 2 фунти і 5 золотників. Євангеліє в лист московського друку, видане в 1697 р., з срібними кутовими дошками зі срібла 84 проби вагою 1 фунт 24 золотника. У книзі був напис: «Ця книга – святе Євангеліє, куплене коштом його милості пана Дмитра Горленка, полковника Прилуцького в царському граді Москві, року 1701 до храму в село Хаєнки».

У 1763 р. церква знову прийшла у непридатний для богослужінь стан, в 1767 р. зусиллями онука Дмитра Горленка, полковника Полтавського Андрія Андрійовича Горленка була зведена нова дерев'яна церква.

Андрій Горленко пожертвував церкві срібно-позолочену чашу, дарохранильницю, напрестольний хрест, все зі срібла 84 проби, загальною вагою 7 фунтів 29 золотників, і Євангеліє в лист московського друку, видане 1763 р., прикрашене по кутах срібними опуклими зображеннями святих євангелістів і

Воскресінням Христовим посередині, вага срібла – 1,5 фунта.

В останній раз нову церкву в Хаєнках звели за участі Горленків і Дабіж у 1861 р. Була вона дерев'яною з якісного дуба, побудована на кам'яному фундаменті. Дзвіницю побудували в 1867 р., було там 6 дзвонів: 2 великих, 3 середніх і 1 маленький.

В церкві Іоанна Богослова Горленки і Дабіжі здійснювали всі релігійні обряди.

Церкву в Хаєнках розгромили і закрили в 1931 р., а в 1936 р. розібрали, збудувавши з дубових колод клуню для зерна, яка нині стоїть пустою на центральній вулиці села.

Як матеріальне нагадування про рід Горленків, збереглися дві надгробні плити на погості знесеної церкви Іоанна Богослова. Там поховані сестри по батькові княгині Анастасії Дабіжі від його першого шлюбу з Єлизаветою Олексіївною Болдиревою: Софія (1820–1889) і Надія (1818–1891) Горленко, відомі благодійниці і меценатки, які проживали в Романівщині.

Могили сестер Горленко в Хаєнках

Олександрівський ліцей, в числі трьох кращих учнів був направлений на службу в Міністерство закордонних справ. Дипломатичну службу починав у Мадриді, а потім служив секретарем дипломатичного агентства в Каїрі. У 1898 р. – статський радник.

У період дипломатичної служби завдяки двоюрідному брату Василю Петровичу Горленку захопився історичними

У Василя та Анастасії Дабіж було троє дітей: Олександр (1860–1899), Катерина (1862–1943) і Софія (1865–?).

Олександр Дабіжа народився 13 вересня 1860 р. в Іваниці, в 1881 р. закінчив Імператорський

дослідженнями, склав і опублікував у 1886 р. в журналі «Київська старовина» «Розпис роду Горленко ...», а в 1887 р. – статтю «Горленки (Нариси прилуцької старовини)», присвячену матері.

Захоплювався і живописом, був учнем відомого професора Премацці, отримував нагороди на багатьох виставках, де експонувалися його акварелі. Імператорська Академія мистецтв обрала його «Почесним вільним общником».

Але незабаром Олександр Дабіжі довелося перервати дипломатичну службу і піти у тривалу відпустку. У Каїрі загострилася важка хвороба – туберкульоз, клімат Єгипту був для нього нестерпним. Лікувався в санаторіях Німеччини та Швейцарії, але зусилля лікарів виявилися марними, і Олександр Дабіжа повернувся в Росію.

**Князь Олександр Дабіжа
і княгиня Софія**

– народився син Олександр».

Олександр Васильович Дабіжа помер 14 червня 1899 р. в Царському Селі і, на його прохання, похований в Ялті. Його дружина ненадовго пережила чоловіка, вона померла 19 вересня 1901 р. у Флоренції.

З 1894 р. був одружений з графинєю Софією Михайлівною Муравйовою (1872–1901), дочкою відомого дипломата, міністра закордонних справ Росії М. Н. Муравйова (1897–1900). Їх єдиний син Олександр народився в Романівщині. Запис у метричній книзі церкви Іоанна Богослова села Хаснок: «1 вересня 1895 р. Перебуваючий у відомстві Міністерства Закордонних справ князь Олександр Васильович Дабіжа і Софія Михайлівна

З 1857 р. князь Василь Дабіжа служив інспектором 1-ї київської гімназії. В 1861 р. попечитель гімназії, відомий хірург М. І. Пирогов висловив невдоволення діяльністю князя на посаді інспектора, і Дабіжа повернувся до Одеси, а потім переїхав до столиці.

В Санкт-Петербурзі він служив по Відомству закладів імператриці Марії – державного органу, що керував благодійництвом у Російській імперії. Був князь чиновником з особливих доручень і відав питаннями освіти в жіночих інститутах, став таємним радником і камергером царського двору. Імператор Олександр III 1892 р. затвердив за Василем Дабіжею російський титул князя, з яким його батько розпочав службу в Російській імперії. Іноземні дворянські титули в Росії визнавалися, але вони вносилися в найменш престижну IV частину Дворянської родовідної книги, а тут рід Дабіж був внесений в V частину книги (Дворянство прикрашене титулами, як родовими, так і пожалуваними).

Князь Василь Дабіжа помер 20 грудня 1902 р. в Романівщині і був похований на почесному місці біля церкви Іоанна Богослова в Хаєнках у задалегідь підготовленому склепі. Пізніше дочка Катерина перепоховала батька в Одесі на Старому християнському кладовищі при Храмі Всіх Святих.

Княгиня Анастасія Дабіжа не надовго пережила чоловіка і померла в 1904 р. в Одесі в домі дочки по вулиці Новосельського, хоча була вона на 16 років молодшою за князя.

Княжна Дабіжа-Ростковська

Катерина Василівна Дабіжа народилася 18 квітня 1862 р. в Санкт-Петербурзі. Все її дитинство пройшло в садибі Романівщина, з цією садибою і пов'язані найсвітліші дитячі спогади княжни Катерини. З 1874 по 1880 рр. вона навчалася в Смольному інституті шляхетних дівчат, з нетерпінням чекаючи літа,

коли вся родина приїжджала на три місяці вакацій із Санкт-Петербурга в Романівщину. Останню ніч перед приїздом княжна не могла заснути, все виглядаючи у віконце, коли з'являться, нехай і при місячному світлі, або при світлі ранкової зорі, білі українські хутори.

25 січня 1886 р. в церкві Імператорського Олександрівського ліцею відбулося вінчання княжни Катерини Дабіжі й дипломата-початківця Олександра Ростковського, сина генерал-майора у відставці Аркадія Миколайовича Ростковського (помер у 1882 р.).

Аркадій Ростковський походив з польських дворян Могилівської губернії і в усіх списках офіцерів по старшинству іменувався Аркадієм Францевичем. У 1867 р. полковник А. Ф. Ростковський перебував у резерві по Армійській Піхоті, готуючись до виходу у відставку, і розраховував отримати при звільненні чин генерал-майора. Але в 1864 р. відбулося Польське повстання, на що відреагувало і військове відомство. У 1867 р. був виданий секретний наказ «Заходи до усунення шкідливого впливу поляків на російське суспільство». Наказ забороняв присвоєння генеральських звань офіцерам-католикам, їх перестали приймати і в Академію Генерального штабу. Аркадій Францевич Ростковський тоді й прийняв православ'я, ставши «по-батькові» Миколайовичем та отримавши чин генерал-майора.

З одруженням Олександра Ростковського і княжни Катерини Дабіжі пов'язана романтична історія. Сім'ї Дабіж і Ростковських проживали в Одесі, їхні діти дружили і тісно спілкувалися. Олександр Ростковський ще на шкільній лаві таємно вирішив, що подружка по дитячих іграх Катя, дочка князя Дабіжі, стане його дружиною. Коли Олександр Дабіжа вступив на навчання в Олександрівський ліцей, Олександр Ростковський відправився слідом за другом. Навчання в ліцеї дозволяло йому

спілкуватися з Дабіжами і бачити свою обраницю Катерину.

Олександр Ростковський закінчив ліцей в 1883 р., став співробітником Азіатського департаменту Міністерства закордонних справ, служив другим секретарем посольства в Болгарії. Ставши самодостатньою людиною, попросив руки Катерини і домігся її згоди.

Олександр Ростковський

**Катерина Ростковська,
вроджена княжна Дабіжа**

Надана Олександру Ростковському відпустка для одруження була довготривалою, літо 1886 р. молодята провели в Романівщині.

Відомості містяться в метричній книзі церкви Іоанна Богослова: 25 червня 1886 р. княжна була свідком при хрещенні сина місцевого священика Василя Фесенка-Навроцького та його дружини Єфросинії Петра. Священик не був особливо обізнаний в дворянських титулах, у записі вказана «графиня Екатерина Васильєва Ростковская».

Після одруження Олександр Ростковський служив дипломатом у Єрусалимі, далі було місто Яніна в Греції, а потім Бейрут, столиця Сирії, де Ростковський служив віце-консулом. У цьому місті народилася дочка Ростковських Марія (1888–1976).

Наступний візит Ростковських у Романівщину відбувся

1891 р. З ними приїхав наречений княжни Софії, Едуард Леон Коз, який служив директором Газового товариства в Бейруті, французький підданий.

Княжна Софія Дабіжа з 1878 по 1884 рр. навчалася в Смольному інституті шляхетних дівчат. Крім того, з 30.09.1885 р. по 30.06.1887 р. вона навчалася в консерваторії Імператорського Російського музичного товариства по класу фортепіано.

Софія Коз, вроджена княжна Дабіжа

Вінчання відбулося в церкві Іоанна Богослова, ось запис із метричної книги: «16 жовтня 1891 р. Французький підданий директор газового товариства в Бейруті Сирії Едуард Леон Коз католицького віросповідання (30 років) і дочка князя Софія Василівна Дабіжа, православного віросповідання (25 років). Поручителі: нареченого – Олександр Аркадійович Ростковський, штаб-ротмістр князь Євген Михайлович Дабіжа, нареченої – надвірний радник князь Олександр Васильович Дабіжа і Ст. радник Василь Тарновський».

Цей шлюб відбувся завдяки сприянню та активній участі подружжя Ростковських. З молодим і привабливим французом Ростковські познайомилися в Бейруті. А ось подробиці укладення шлюбу не встановлені, чи був це любовний роман у листах, або ж наречений приїздив раніше в Романівщину на оглядини – невідомо.

Пізніше сім'я Коз проживала в Парижі, Катерина Ростковська разом з дочкою Марією провідували Софію, а та балувала племінницю, купуючи їй модні паризькі наряди.

У публікаціях згадуються внучки Софії і Едуарда Леона Коз: Сесіль Коз, черниця (м. Мец, Франція) і Крістіана Коз (м. Манагуа, Нікарагуа).

Наступним місцем служби Олександра Ростковського став італійський порт Бріндізі на березі Адріатичного моря, тут народився син Борис (1894). Далі Олександр Ростковський вісім років служив у Македонії. Це були міста Монастире (Бітолі), Ускюбе (Скоп'є) і знову Бітолі.

На рубежі XIX – XX століть Катерина Ростковська втратила багатьох близьких людей, спочатку смерть брата, потім його дружини, далі смерть батька.

Але на Катерину чекало куди більш тяжке випробування. У серпні 1903 р. її чоловіка і батька дітей, російського консула в Бітолі Олександра Ростковського застрелив на поліцейському посту при в'їзді в місто турецький жандарм. Вбивство російського дипломата ледь не призвело до війни, з Севастополя до берегів Туреччини вийшла російська військова ескадра з 14 кораблів. І тільки вибачення турецького султана Абдул-Хаміда II перед імператором Миколою II, негайна страта вбивці та його напарника і звільнення з посади та засудження намісника Оттоманської Порти в Бітолі дозволили зам'яти конфлікт. Катерина Ростковська з обуренням відмовилася від запропонованої представником султана, великим візиром Хільмі-пашею, величезної грошової компенсації в 400 000 франків за вбивство чоловіка.

Канонерський човен «Терець» з прахом дипломата і сім'єю покійного прибув до Одеси 13 серпня, а похорон відбувся 14 серпня. Як писали газети, «урочиста церемонія була настільки грандіозна і велична, при зразковому порядку, незважаючи на маси народу, що слідував за нею, що подібного похорону в Одесі ніхто не бачив».

Поховали Олександра Ростковського на Новому (Другому християнському) кладовищі поруч з батьком, генералом Аркадієм Ростковським. Надгробний пам'ятник зберігся, на постаменті написано: «Олександр Аркадійович Ростковський,

Російський Імператорський консул. Загинув мученицькою смертю 26 липня 1903 року в Бітолі Македонія». Вдові дипломата Катерині Ростковській і її дітям імператор Микола II призначив пенсії.

Катерина Ростковська більше не виходила заміж, присвятивши своє життя вихованню власних дітей і племінника Олександра. Взимку вона проживала в Одесі, а влітку в садибі Романівщина. Після смерті князя і княгині Дабіж спадкоємцем першої черги став малолітній князь Олександр Олександрович Дабіжа, а Катерину Ростковську дворянська опіка призначила опікункою.

Після скасування кріпосного права основою сільськогосподарського виробництва в Романівщині стала поміщицька економія. Жителі хутора та ближніх поселень (перша Романівщина, Софіївка, Жадьківка та ін.) працювали на землях, що належали князю Дабіжі, вони вирощували пшеницю, жито, просо та інші культури. Вирощували також тютюн, це була прибуткова галузь сільського господарства. Тютюн є отруйною рослиною, і жінкам, які його вирощували, платили за сезон до 300 рублів, тоді це була значна сума для молодих дівчат, які традиційно заробляли посаг для майбутнього шлюбу.

Багатством економії був ліс, дубова деревина являлась цінним будівельним матеріалом. Тому три тисячі вікових дубів у Романівщині були пронумеровані.

Катерині Ростковській у спадок дісталася цілком налагоджене сільськогосподарське виробництво, вона не прагнула отримувати з нього надприбутки, як це робили інші поміщики. Працівники економії отримували половину врожаю вирощених зернових культур, тому економію минули підпали комор під час революції 1905–1907 рр., що мало місце в інших маєтках.

У відносинах з селянами у княжни була цілковита ідилія,

Катерина зростала разом з ними, знала всіх жителів хутора по іменах і була в курсі їх маленьких і великих проблем. «Тут, серед цих хат під старими дубами, є люди, які мені дійсно віддані і які люблять мене», – писала княжна в мемуарах. Вона з любов'ю описує хати мешканців хутора – селян-власників: «На краю лісу, то тут, то там красиві білі хати з садами і городами, де цвітуть маки і безліч соняшників, схожих на величезні жовті айстри».

Княжна робила вигляд, що не помічає, звідки беруться лісоматеріали на будівництво хат та дрова на їх опалення, ставком дозволяла користуватися місцевим рибалкам, не цікавлячись їхніми прибутками, аби лише поставляли до столу свіжу рибу.

Жителі хутора любили і поважали свою княжну, в тривожному 1905 р. вони обіцяли її захистити, якщо буде напад на економію.

У мемуарах Катерина Ростковська з теплотою і ніжністю згадує свою стареньку няню, яка служила ще за часів кріпосного права у генеральші Арсенєвої: «Яка то радість побачитися знову... І в першу чергу – побачити мою дорогу стареньку нянечку, яка мене обнімає і плаче розчулено».

Няню Катерини Ростковської звали Тетяна Федорівна Копачова (1843–1913), вона на той період служила ключницею маєтку. Народилася Тетяна в селі Ковалі Хорольського повіту Полтавської губернії, яке належало Горленкам. Маленькою дівчинкою її взяла до свого маєтку вишивальницею генеральша Арсенєва.

Була Тетяна Федорівна незаміжною і виховувала дочку Єлизавету, стверджують, що то була позашлюбна дочка князя Василя Дабіжі.

Князь придбав ділянку землі у першій Романівщині, там для Тетяни збудували добротну сільську хату з обійстям,

садочком та квітниками. Але Тетяна Федорівна в тій хаті не жила, вона постійно мешкала у палаці.

Ще княжна з захопленням згадувала кучера Михайла, який служив у маєтку Дабіж: «А бравий кучер Михайло, який пишається своїми чудовими кіньми, зачарований і власним виглядом, і нашим приїздом. Його чорні з хитринкою очі сяють радістю... Михайло служить у нас років двадцять, лишаючись, як і раніше молодецьким і живим, а часом – і таким веселим! Більше за все він обожнює коней, танці та пісні, як справжній український циган, тип якого він яскраво втілює. Вигляд у Михайла, дійсно, бравий... Під чорною бархатною безрукавкою, стягнутою срібним поясом, вдягнута жовта шовкова сорочка. Складки одягу спадають на широкі оксамитові шаровари, заправлені в широкі чоботи ... і в довершення його помпезного кучерського наряду, – круглий високо одягнений капелюх з вузькими краями з чорного шовкового фетру, з якого стирчать павині пір'їни».

Кучером Дабіж був Михайло Семенович Соляник (1862–1947), його дружина Ксенія, вроджена Бігуненко, служила в садібі кухаркою. У Соляників було двоє синів та дочка Хима. Сім'я проживала на території садиби.

Походив Михайло Соляник із козаків села Гужівки, був він схожим на цигана, хоча про його циганське коріння потомки нічого не чули. Втім, циганську зовнішність він міг успадкувати по материнській лінії. А прізвище його дружини відоме у осілих циган, які мешкали в Парафіївці.

Катерина Ростковська щедро винагородила Михайла Соляника за віддану службу. Звільнившись з маєтку, він купив у рідному селі Гужівці ділянку землі та збудував на ній хату з обійстям, ще прикупив ділянку лісу, а також орендував чи купив вітряний млин.

У цей період життя був у княжни близький друг дитинства

по Одесі, лейтенант флоту Петро Петрович Шмідт (1867–1906). Він перебував у невдалому шлюбі з Домінікою Павловою, жінкою низького звання, яку з юнацької самовпевненості хотів перевиховати. На жаль, з цього доброго наміру нічого не вийшло, довелося лейтенантові з нею розлучитися.

Лейтенант Шмідт приїжджав у Романівщину напередодні свята Івана Купала в 1905 р. Петра Шмідта захопило це народне свято: палаючі вогнища на широкій дорозі серед лісу, танці під музику місцевих музикантів, стрибки через багаття, від яких і він сам не зміг втриматися, катання на білому човні по освітленому місячним світлом озеру, в якому плавали кинуті сільськими дівчатами ритуальні вінки. Вислухавши пафосні промови друга, Катерина відповіла йому настільки ж піднесено: «Це Україна і її душа! І ніщо не може бути більш піднесеним для мене, ніщо мене не розлучить з нею!».

Петро Петрович Шмідт

Вранці лейтенант поїхав, а далі було повстання на броненосці «Очаків». Лейтенанта Шмідта заарештували, Катерина Ростковська використала всі свої зв'язки, щоб врятувати його від смертної кари, але добилася лише останнього побачення з другом у військовій в'язниці на острові Березань.

Діти Катерини Ростковської підросли, їм треба було дати гідну освіту. В період дипломатичної служби Олександра Ростковського сім'я наймала домашніх вчителів. У Бітолі домашнім учителем дітей з 1902 р. був македонець Крсте Місірков, який закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету. Згодом він став творцем македонської літературної мови. У сучасній Македонії К. Місірков одностайно

визнаний найвидатнішим македонцем ХХ століття.

В Одесі Катерина Ростковська запросила домашнім учителем Павла Феодосійовича Комліченка (1880–1919), колишнього студента і семінариста, виключеного з Новоросійського університету, а потім із Полтавської духовної семінарії за політичну діяльність. Сестра Павла Комліченка Олександра писала: «Далі доля розпорядилася так, що до кінця 1904 року молодого, ставного, видного, колишнього семінариста взяла гувернером до своїх дітей Марії і Бориса (Боба) княгиня Катерина Ростковська ... Діти, очевидно, співчували новому вчителю, а між Катериною і Павлом виникла стійка тривала взаємна симпатія. Так життя Павла стало постійно пов'язаним із сім'єю княгині. Своєю сім'єю Павло так і не обзавівся».

Катерина Ростковська в мемуарах з теплотою згадує Павла Комліченка, як друга сина Бориса і всієї сім'ї. Перебував він з сім'єю Ростковських і в Романівщині, будучи посередником між княжною і селянами під час революції 1905–1907 років. Катерина Ростковська писала в мемуарах про ті події: «Я вважала за краще переговорити з вихователем мого сина, паном Павлом К ***, серйозною і розумною молодою людиною, з тонкою душею і всебічним складом розуму ... Йому вдалося домогтися моєї повної довіри – чи не йому я доручила свого сина! І він зумів стати другом всієї нашої родини. Будучи місцевим, він краще розумів інтереси селян, охоче розмовляв з ними; вони ж, зі свого боку, любили його і у вільні вечірні години приходили побесідувати з ним».

Описуючи буремні події 1917 р., вона з жалем напише: «Павло К ***, наставник і друг мого сина, друг всієї родини, був далеко, біля лінії вогню». Павло Комліченко брав участь в І-й світовій війні, служив у чині прапорщика. Після Жовтневого перевороту вступив у Добровольчу армію, в 1919 р. загинув у бою.

Павло Комліченко допомагав дітям Катерини Ростковської отримати офіційну освіту. Він був талановитою і ерудованою людиною, освіта духовного училища і майже 4-х класів духовної семінарії дозволили йому в 1900 р. скласти іспити на атестат класичної гімназії в Одесі і вступити до Новоросійського університету на медичний факультет. У 1905 р. він відновився в Новоросійському університеті на юридичному факультеті і поєднував репетиторство з навчанням. Супроводжуючи всюди сім'ю Ростковських, переїздив до Санкт-Петербурзького університету, який закінчив 1914 р.

Марії Ростковській на дату переїзду сім'ї в Одесу виповнилося 15 років, в такому віці в інститути шляхетних дівчат уже не приймали. Марія закінчила в Одесі жіночу гімназію. В інститутах шляхетних дівчат панянок готували до самостійного життя, зокрема, навчали основам домоводства, чого не було в гімназії. Емілія Мацца з містечка Беццекка (Італія), у якій Марія жила в еміграції, згадувала: «Міма сама робити нічого не вміла. Вона зросла в оточенні слуг, і не могла приготувати собі каву, і я часто приходила до неї, щоб привести в порядок кімнату».

Марія Ростковська

У 1909 р. Марія поїхала на навчання в приватний коледж у Кембриджі, де пробула один навчальний рік. А її перебування в Санкт-Петербурзі з 1910 р. – це відвідування лекцій і семінарів Релігійно-філософського товариства, а потім навчання на курсах «сестер милосердя воєнного часу» при лазареті общини Св. Євгенії та служба у військовому шпиталі.

До Санкт-Петербурга родина Ростковських переїхала 1909 р., князь Олександр Дабіжа вступив до Олександрівського ліцею, а Борис Ростковський навчався в одній з петербурзьких

гімназій.

У 1915 р. Борис Ростковський вступив до Петроградського університету на факультет східних мов, збираючись піти по стопах батька-дипломата. Олександр Дабіжа тоді закінчив шість класів Олександрівського ліцею. У тому ж році двоюрідні брати з патріотичних мотивів перевелися в спеціалізований клас Пажеського корпусу, закінчивши навчання в лютому 1917 р., і склали присягу на вірність імператору незадовго до зречення Миколи II від престолу.

Борис Ростковський

Князь Олександр Дабіжа відбув на фронт у Чеченський кінний полк Кавказької тубільної кінної дивізії, в чині поручика служив у Татарському (азербайджанському) кінному полку тієї ж дивізії. В еміграції в Німеччині, в 1929 р. проживав у Берліні, помер після 1961 р.

Борис Ростковський розпочав службу в Петрограді в одному з полків Лейб-гвардії. Невдовзі відбулася Лютнева революція, а потім і Жовтневий переворот, тоді життя Катерини Ростковської та її дітей змінилося радикально.

Син Борис пішов служити в Добровольчу армію, там же у складі місії Червоного Хреста опинилася і дочка Марія.

Катерина Ростковська виїхала з Петрограда в Романівщину, сподіваючись перечекати в провінції смуту, але події на Чернігівщині виявилися в підсумку ще більш драматичними, ніж у столиці. При гетьмані Скоропадському та в період Директорії хутір Романівщина жив достатньо спокійно, але в січні 1919 р. війська Української Народної Республіки покинули Чернігівську губернію під натиском більшовиків. Залишилися тільки загони вільних козаків, які й боролися з більшовиками.

Боротьба супроводжувалася насильством, розстрілами без

суду і слідства, реквізиціями продовольства і гужового транспорту, конфіскаціями майна. Зросла кількість грабежів заможних громадян бандитами. Садиба Романівщина, яка знаходилася в лісі, була тоді для бандитів і дезертирів з Червоної армії легкою здобиччю.

Ічнянський краєзнавець В. Балабай так писав у своїй книзі «На землі Ічнянській» про події 1919 р.: «Під загрозою повного спустошення перебуває маєток Дабіжі в Романівщині, де тільки завдяки моральному авторитету хазяйки – Катерини Василівни вдається утримати стихію руйнуючих сил».

Княжна сподівалася, що всі труднощі тимчасові, і вживала заходів по збереженню величезної кількості цінностей, які знаходилися в палаці. Найбільш цінні предмети були упаковані в тридцять ящиків, переправлених до Києва і далі, інші цінності заховані в тайниках або передані на зберігання жителям хутора. Частина золотих виробів та коштовностей була схована в сусідній садибі Вернигорівщина, що належала Муретовим.

Збереглася частина бібліотеки маєтку, яку в березні 1919 р. вивезли в Ічню з дозволу Катерини Василівни члени Ічнянської «Просвіти». Ці книги ввійшли до фондів Ічнянської публічної бібліотеки. Ще сільський вчитель Штанько з Гужівки взяв для народного етнографічного колективу старовинний одяг і частину інших експонатів з етнографічної кімнати.

Рятуючись від терору більшовиків, княжна покинула маєток, непомітно вибратися з садиби допомогли віддані їй жителі хутора. Катерину Ростковську вивезли з Романівщини на возі під копицею сіна. Власне життя княжна врятувала, але ця втеча стала для неї особистою драмою: княжна дуже любила свій хутір, з яким були пов'язані найсвітліші спогади її дитинства і юності, та й усього життя.

Пізніше вона напише в своїх мемуарах: «О моя Україно! Сьогодні, здалеку, я взиваю до тебе, я, позбавлена всього і

вигнана з землі, де поховані мої предки, імена яких крізь століття пов'язані з твоєю історією! Колиска мого дитинства, мрії юності, життєві радощі і печалі до останніх сліз, що скотилися в момент насильницького і фатального прощання! Все поховано під землею, на яку моя нога більше не ступить, яку очі мої не побачать, щоб знову відшукати сліди минулого, стертого, вигнаного розбурханою силою».

Катерина Ростковська покинула Росію на початку 1920 р. Дісталася вона до Новоросійська і знайшла там дочку Марію, яка служила в Червоному Хресті. Порт Новоросійськ перебував тоді під контролем Збройних сил Півдня Росії. Княжну евакуювали з Новоросійська до Константинополя на кораблі «Брауенфелз». На причалі перед відплиттям вона бачила востаннє сина Бориса.

Свою дочку Марію Катерина Ростковська знайшла в Олександрії, російська військова ескадра разом з плавучим шпиталем, на якому служила Марія, прибула з Криму до Єгипту, де і була інтернована. А син Борис так і пропав у лихолітті громадянської війни, про його долю нічого невідомо. За непідтвердженими відомостями він загинув при вибуху міноносія.

Холодна і манірна Англія не припала Катерині Василівні до душі, хоча в британських банках і зберігалися всі її заощадження, повернулася вона у більш близьку їй Італію. Сподівалася княжна, що син Борис все-таки живий і стане її шукати саме в Італії, за місцем свого народження.

Мелодійна італійська мова нагадувала їй співучу мову жителів рідної Романівщини, та й ставлення італійців до дворянських титулів було зовсім іншим. За італійською традицією, на відміну від Росії чи Франції, княжий титул передається і дочкам, коли ті виходять заміж за дворян без титулів: Катерина Дабіжа-Ростковська в Італії була княжною (*principessina*), причому італійці не надавали особливого значення різниці між

титулами «княжна» і «княгиня» (principessa). Носії таких титулів вельми шанувалися.

Катерина Ростковська в своїх мемуарах згадує випадок, коли вона 1922 р. їхала до подруги потягом із Верони в Тренто. Несподівано в купе набилося багато молодих озброєних чоловіків, прихильників Беніто Муссоліні, який щойно прийшов до влади. Єдиним надбанням російської емігрантки тоді була сумочка, яку вона всіляко намагалася прикрити, але італійці її побачили. Княжна зсередини вся захолола, думала, що її хочуть пограбувати, але виявилось, що італійців просто зацікавив княжий герб, прикріплений до сумочки. Коли вона пояснила, що то її родовий герб, молоді люди встали, зняли головні убори і стали по черзі тиснути їй руку. Довго вони розпитували княгиню, чому вона покинула Росію, обіцяли допомогти і помститися.

Проживала Катерина Ростковська з дочкою в Неаполі, приїжджаючи на літо в курортне містечко Беццекка, яке знаходилося на березі мальовничого озера Ледро долини Тренто в горах на півночі Італії, де вражала місцевих мешканців своєю витонченістю, вишуканим вбранням, грацією та манерами, з тих пір і розповідають про неї легенди. Потім почалася війна, Неаполь стали бомбити британці, рента з британських банків перестала надходити, а княжна з дочкою застрягли в містечку Беццекка.

Жила княжна своєю ностальгією і все згадувала минуле. А перелітні журавлі, які навесні сідали на береги озера Ледро для відпочинку, летячи з вирію в її улюблену Україну, нагадували княжні своїм тривожним курликанням про втрачений дім.

На скромному муніципальному цвинтарі містечка Беццекка є біломармурова плита з православним хрестом, на якій викарбовано італійською мовою імена Катерини Ростковської, вродженої княжни Дабіжі, та її дочки Марії. А під іменами

родовий девіз князів Дабіж: *Così Dio vuole* – «Так хоче Бог».

Садиба Романівщина була, в основному, розграбована більшовиками в серпні 1919 р. при відступі під натиском Добровольчої армії генерала Денікіна. Як писав К. Самбурський, тільки за один день з палацу було вивезено 68 підвід з цінностями та майном, потім ще вивозили.

У жовтні 1919 р. під час відступу Добровольчої армії в садибі зупинялися білі офіцери. Вони сильно натопили піч у боковому флігелі палацу, в результаті загорілася фальшива дерев'яна стінка, за якою знаходилася схованка. Пожежу загасили, а за стінкою знайшли старовинні гобелени та килими, які дісталися місцевим жителям.

Цінності, що залишалися, були вивезені білими при подальшому відступі Добровольчої армії, а грабіж довершили місцеві жителі. У січні 1920 р. уповноважений Чернігівського губерньського відділу народної освіти Мачерет разом з красзнавцем Самбурським, маючи мандат на збір художніх та історичних цінностей, відвідали маєток Дабіжі, але вже нічого не знайшли. Потім виникла пожежа і палац згорів, згідно документам сталося це у квітні 1920 р. Палац підпалили невідомі, будівля горіла три дні, на місці палацу залишилися лише гори потріскої цегли в оточенні обгорілих тополь, каштанів, кленів.

Костянтин Самбурський у своєму щоденнику вказує іншу дату пожежі, за день до Трійці, а це 16 травня за старим стилем. Красзнавець записав цю дату зі слів місцевих мешканців. Палац підпалив місцевий п'яничка Тищенко, такий собі майже «революціонер». Він завдав матеріальних збитків уже більшовицькій владі, але факт підпалу не був доведений.

Пожежа не торкнулася сільських хат хутора Романівщина, але жителі втратили основу свого економічного існування, поміщицьку економію, та й лячно було проживати на відлюдді під лісом, в якому ховалися повстанці та бандити. До того ж,

вийшло розпорядження влади про укрупнення населених пунктів. Жителі хутора переселилися в першу Романівщину та Софіївку. Селяни-власники перевезли свої хати, а хати прислуги перевезли у власність місцевої влади. Землі поміщицької економії поділили між селянами, а господарчі будівлі маєтку та хати прислуги були продані жителям Ічні, частину будівель віддали безкоштовно.

Від продажу будівель бюджет Ічні у грудні 1920 р. поповнився на 196 тис. руб. Сума, нібито, велика, але, як повідомляв Самбурський, наприкінці 1920 р. печений хліб коштував 300 руб., сало – 1100 руб. за фунт, а ще в березні за коня чи корову треба було віддати 100 тис. руб.

Купи цегли та черепиці зі згорілого палацу почали розбирати і продавати ще в 1920 р., а в 1924 р. за переробку битої цегли на щебінь взялось кредитне товариство «Спадщина». А хутір разом з економією назавжди зник з географічної мапи.

Розділ 2. ОСОБИСТОСТІ

Можна назвати багато особистостей, які своїми життєвими, творчими або професійними справами прославили Чернігівщину. В розділі наводяться біографії відомих особистостей з Ічнянщини, стосовно яких знайдено нові, раніше невідомі відомості: Івана Мартоса, Олекси Стороженка, Віктора Резанова. Ввійшли в розділ і біографії поета Григорія Саченка та художниці Ганни Григоренко.

2.1. Скульптор Іван Мартос

На початку 2018 р. в Державному Історичному музеї Москви проходила виставка, присвячена 200-річчю пам'ятника Мініну і Пожарському. Монумент був встановлений на Червоній площі і урочисто відкритий 20 лютого 1818 р. в присутності імператора Олександра І.

Іван Петрович Мартос.
*1819 р. (художник
О. Г. Варнек)*

Автором пам'ятника був російський скульптор Іван Петрович Мартос. Видатний митець є нашим земляком, його дитячі роки пройшли в містечку Ічня на Чернігівщині.

Біографія Івана Мартоса, незважаючи на численні публікації, містить неясності, а також недостовірні дані і навіть вигадки, про це далі і піде мова.

Родовід Мартосів вивчали в кінці ХІХ – на початку ХХ століть російські історики В. Л. Модзалевський та А. М. Лазаревський.

Згідно В. Л. Модзалевському, засновниками роду Мартосів були лохвицький сотник (1693–1698), а потім лубенський

полковий суддя (1698–1706) Мартин Васильович Мартос (? – 1708) і його брат Павло Васильович Мартос (?–1745), лохвицький сотник (1699–1708, 1710–1712) і лубенський полковий обозний (1712–1737).

В історичних документах зустрічається написання прізвища як Мартус, духовний заповіт (1695) полковника Лубенського Григорія Михайловича Гамалії (?–1702) підписав, в числі інших, Павло Мартус.

Мартин і Павло Мартоси, як і їх батько Василь, переселилися до Лохвиці на Полтавщині з правого берега Дніпра. Були вони шляхтичами герба «Осорія», але під час пожежі в домі Павла Мартоса всі документи згоріли.

В. Л. Модзалевський не зміг встановити, до якої з гілок роду Мартосів належать Петро Мартос, батько скульптора, і брат батька Роман Мартос, тож виділив Петра і Романа Мартосів в окрему гілку, яку зараз називають прилуцькою гілкою.

Інформація про Петра Мартоса знайшлася в публікаціях сучасного українського історика В. В. Кривошеї. Батька скульптора звали Петро Михайлович, він служив сотенним отаманом в Ічнянській сотні Прилуцького полку (1749–1755). Мав брата Михайла, військового товариша, який служив у Переяславському полку і проживав у Воронкові, а в середині XVIII століття переселився в Ічню.

Брати спільно володіли хутором Мартусівщина, що входив до складу Бориспільської сотні Переяславського полку, який продали полковнику Київському Ю. Ф. Дарагану. Знаходився хутір серед дубового лісу у верхів'ях річки Ікви за 7 км на північний захід від Борисполя, нині це село Мартусівка (Бориспільський район Київської області).

У Михайла Михайловича Мартоса було троє синів, одного з них звали Петро, він служив сотенним осавулом у Воронківській сотні (1775–1782), а після ліквідації полку продовжував

службу в російській імператорській армії, у відставку вийшов 1786 р. в чині корнета.

У родословнику В. Л. Модзалевського є цей П. М. Мартос, але історик не зміг встановити, до якої гілки роду той належить, оскільки про його батька, Михайла Михайловича Мартоса йому не було відомо. Тому він включив цього Петра Мартоса в список осіб, що не ввійшли в родовід.

Батько скульптора Петро та його брати Михайло і Роман були, вірогідно, синами Михайла Павловича Мартоса (1701–до 1784), сина засновника гілки роду Павла Васильовича Мартоса. Був він бунчуковим товаришем, в Хотинському поході російської армії 1739–1741 рр. командував на українській лінії Лубенським, Миргородським, Полтавським і Переяславським полками. У 1757 р. звільнений за віком від служби, жив до «глибокої старості».

В багатьох біографіях скульптора Івана Мартоса, вказується, що він народився в Малоросійській, Полтавській або Чернігівській губернії. Такі записи свідчать про незнання біографами історії України. В середині XVIII століття Лівобережна Україна була автономією в складі Російської імперії і офіційно іменувалася Військо Запорозьке. Пізніше в історіографії стало вживатися найменування Гетьманщина. У Гетьманщині зберігалось адміністративно-територіальний поділ на полки і сотні, введений Богданом Хмельницьким. Тому місцем народження І. П. Мартоса буде сотенне містечко Ічня, Прилуцький полк, Гетьманщина.

Ще в біографіях пишуть, що скульптор Іван Мартос народився в сім'ї дрібнопомісного дворянина або збіднілого поміщика.

Ці записи з'явилися в біографіях з подачі А. М. Лазаревського, який в передмові до «Приватного листування Івана Романовича Мартоса» повідомляє: «...в свідоцтві Полтавського

губернського маршала (1805 р.) про дворянство Мартосів значиться, що Петро Мартос (батько скульптора) був корнет». Свідоцтво потрапило до Лазаревського разом з особистим архівом І. Р. Мартоса.

А. М. Лазаревський помилково назвав батьком скульптора його племінника і повного тезку, який дійсно був корнетом. Перший обер-офіцерський чин корнета давав тоді право на отримання потомственного дворянства.

Неправильне трактування відомостей із архівних документів мало місце також у Л. М. Модзалевського. Він вказав у біографії скульптора Івана Мартоса, що «у нього в м. Воронкові, Київського намісництва, придбаних обох статей 3 душі (1782)». Тут знову плутанина з племінником і повним тезкою батька скульптора. Скоріш за все, ті селяни належали сину відставного корнета Петра Мартоса по імені Іван. Є й інше пояснення: Петро Мартос мав двох братів на ім'я Іван, один з них, можливо, зведений, міг бути Петровичем по-батькові, йому й належали ті селяни.

А батько майбутнього скульптора не був ні корнетом, ні дворянином, він займав невисоку військову посаду сотенного отамана (помічника сотника) у Війську Запорозькому, тобто І. П. Мартос походив з козацької старшини.

І про дату народження І. П. Мартоса. У більшості біографій вказано 1754 р., хоча в «Енциклопедії історії України» обережно вказується: 1754, можливо, 1752 або 1753. Відомості про рік народження І. П. Мартоса можна встановити з його листів до племінника І. Р. Мартоса. Ось витяги з листування: «... а при тому мені вже майже 64 роки ... 10 листопада 1817 р.»; «... мені скоро виповниться 73 роки і я відчуваю весь тягар оних ... 15 січня 1826 р.». З цих даних випливає, що І. П. Мартос народився на початку 1754 р. Цей рік зазначений у В. Л. Модзалевського і вибитий на пам'ятнику, встановленому на батьківщині

скульптора в Ічні. А число і місяць народження встановити не вдається, метричні книги церков Ічні середини XVIII століття не збереглися.

Іван Мартос поїхав на навчання до Петербурзької Академії мистецтв в 1764 р. у віці 10-11 років, а ось як це сталося, є лише припущення, здогадки та гіпотези. Вони різняться, але якщо все узагальнити, то ситуація зводилася до наступного. У Петра Мартоса був родич, диякон або священник. Він помітив явні схильності Івана до ліплення та умовив батька віддати сина в Академію мистецтв, яка недавно відкрилася в Санкт-Петербурзі (в 1761 р.). Хто це був, невідомо, але в роду Мартосів були і священнослужителі. Перш за все, це Лука Мартос (? – до 1786), хорольський священник.

Підтвердження цієї історії міститься в «Спогадах» Марії Федорівни Каменської (1817–1898), дочки віце-президента Академії мистецтв, графа Федора Петровича Толстого (1783–1873). Вони були опубліковані в 1894 р. в журналі «Исторический вестник». М. Ф. Каменська називає І. П. Мартоса «хохол з духовного звання», а в іншому місці пише «недарма він походив з духовного звання». В Академії мистецтв, ймовірно, пам'ятали, що саме священник привіз майбутнього скульптора в Санкт-Петербург.

Хоча І. П. Мартос був російським скульптором і походив з української козацької старшини, але через «невітчизняне» прізвище дехто сприймав його як іноземця, будувалися різні гіпотези про походження роду Мартосів.

За однією з існуючих гіпотез Іван Мартос походив із греків. Письменник-емігрант А. І. Дикий в книзі «Неперекручена історія України-Русі» писав про громаду греків-торговців, які проживали в Ніжині. Вони поступово асимілювалися, і, зберігши свої грецькі прізвища, перетворилися на повноправних громадян Російської імперії, майже виключно торговців. Деякі з них

навіть стали великими поміщиками, обрусіли, і в побуті і мові нічим не відрізнялися від українських поміщиків, що їх оточували. Він стверджував, що ці греки входили до складу російських партій і не підтримували визвольні змагання українців в 1917–1920 рр. Як виключення, він назвав Бориса Миколайовича Мартоса (1879–1977), уродженця Полтавської губернії, Голови Ради міністрів УНР в квітні-серпні 1919 р. А походив Б. М. Мартос з того ж стародавнього роду лохвицьких Мартосів.

Ця гіпотеза заснована лише на грецькому прізвищі Мартос, вона не пояснює, як ті греки з'явилися на Правобережній Україні і стали польськими шляхтичами, а вже звідти переселилися на лівий берег Дніпра, де знаходилися Лохвиця та Ніжин. Та й серед відомих грецьких прізвищ ніжинських купців немає прізвища Мартос.

Схоже, що І. П. Мартос і сам підтримував легенду про своє грецьке походження. Ось одна цитата: «Іван Петрович Мартос ще до того, як став ректором Академії мистецтв у Петербурзі, неодноразово відвідував Бетанкура, що жив з сім'єю в Юсуповському палаці на Фонтанці. Мартос дуже не любив говорити по-російськи, не дивлячись на те, що народився в Малоросії і з шести років навчався в Петербурзі. За національністю він був грек, і говорити по-російськи йому завжди було важко. Тому він швидше сходився з французами і англійцями, ніж зі співвітчизниками. У сім'ї Бетанкура, де зазвичай говорили англійською, а при сторонніх французькою, Мартос відчував себе затишно».

Йдеться про Августина Августиновича Бетанкура (Августин Хосе Педро дель Кармен Домінго де Канделарія де Бетанкур і Моліна) (1758–1824), іспанського, потім російського державного діяча і вченого, генерал-лейтенанта російської служби, архітектора та будівельника, інженера-механіка, який

організував транспортну систему Російської імперії. Його дружина була наполовину англійкою, наполовину – французенкою.

Іван Петрович просто жартував, підіграючи чуткам про своє грецьке походження при поясненні причини частих візитів в дім Бетанкура, а деякі гості сприймали його висловлювання за чисту монету. А причина полягала в іншому. Скульптор вільно володів французькою, а також італійською мовами, але спілкуватися французькою мовою було просто ніде. Проживав він у службовій квартирі Академії мистецтв, в аристократичні салони не був вхожим, а візити в дім Бетанкура дозволяли попрактикуватися у французькій мові. Скульптор володів також, хоча і не вільно, англійською та німецькою мовами.

А своє ставлення до засилля іноземців в столиці він виклав у листі від 10 жовтня 1819 р. до племінника І. Р. Мартоса. Писав скульптор про свого зятя А. І. Мельникова, талановитого архітектора, професора Петербурзької і Римської Академії, і нарікав на те, що той не дуже відомий імператору і не має від нього замовлень. І вказав на причину: «...важко, майже неможливо, викорінити у нас іноземців, які привернули до себе особливу довіреність; здається, що і сам час цього не виправить».

Російський мистецтвознавець, барон Микола Миколайович Врангель (1880–1915) у публікації «Російські скульптори XVIII століття» теж писав про захоплення Мартоса французькою мовою, доповнюючи факти чутками та власними домислами: «Постійне вивчення стародавнього світу робить з цього хохла за походженням те, що під кінець життя він так офранцузився, що майже розучився говорити російською мовою. Зовні він був повний, добродушний грек, з гострим носом і карими розумними очима. Безліч художників пишуть його портрети. Соболевський (1812), Варнек, Россі (1813), Антонеллі (1820), Зав'ялов (1833), Гальберг (1835) і Мягков – всі

навперебій намагаються відобразити його риси».

Врангель, очевидно, перебільшував, Мартос, звичайно ж, знав тодішню російську мову, його листи до родича написані добротною російською мовою початку XIX століття. А ось говорити російською скульптор, ймовірно, дійсно не любив. Російська мова створювалася при ньому, починаючи з «Російської граматики» Михайла Ломоносова (1757), і була, в значній мірі, синтетичною і недосконалою. Вона була придатною для діловодства, але її незграбні канцелярські звороти погано передавали всю глибину думок, почуттів та образів. Інша справа – повністю сформована французька мова. М. Ф. Каменська писала: «Італійської мови я ніколи не знала і не можу судити про неї, але пам'ятаю, що Іван Петрович говорив французькою вільно, навіть красномовно ...».

За іншою гіпотезою Мартоси походили з іспанського роду. Цю гіпотезу відстоював один з носіїв прізвища Мартос. В Іспанії є старовинне місто Мартос в іспанській провінції Хаен. В іспанській, та й у французькій традиції, було прийнято брати прізвища від назв міст. В Іспанії є відомим рід маркізів де Мартос, в даний час прізвище Мартос широко поширене як в Іспанії, так і в Латинській Америці.

На думку автора гіпотези, в Росії прізвище Мартос з'явилося від іспанського емігранта, який оселився на півдні Росії в Україні, а звідти через своє потомство поширився в різних містах Росії.

Ця гіпотеза ще менш імовірна, ніж попередня, вона основана лише на існуванні в Іспанії прізвища Мартос, а інших доказів немає. Та й варіант прізвища «Мартус» у іспанців, як і у греків, від нього не утворюється. Автор і сам повідомляв, що його предки із Західної Білорусії нічого не знали про своє іспанське походження. Нарікав також на те, що українські націоналісти ніби-то вважають прізвище Мартос своїм, українським.

Виходить, що російські історики В. Л. Модзалевський і А. М. Лазаревський були українськими націоналістами.

Вказав він і імена своїх предків з Білорусі: Домінік Францевич і Вікентій Домінікович. Імена та по-батькові явно польського походження, що наводить ще на одну гіпотезу походження прізвища Мартос.

З середини XIII століття до 1795 р. в Східній Європі існувало Велике князівство Литовське, спочатку як окрема держава, а потім у складі федерації Річ Посполита (Королівство Польське і Велике князівство Литовське). До складу князівства входила Білорусія, більша частина тодішньої України, південно-західні землі Росії, Литва, Латвія, частина Естонії та навіть лівобережна частина Молдавії.

Як пишуть, прізвище Мартос може походити від імені, яке є балтійським варіантом церковного чоловічого імені Мартін, латиною *Martius*, що означає присвячений Марсу.

Пишуть також про мирську форму цього імені – Март. Від цього імені і утворено прізвище Мартус. Таким прізвищем підписував деякі документи засновник одного з лохвицьких родів Павло Мартос, та й хутір Мартосів на Київщині називався Мартусівським.

Прізвище Мартус, швидше за все, латиське, в переліку латиських імен є ім'я *Marts*, а при утворенні прізвища від імені використовуються закінчення *-is*, *-us*.

Діловодство у Великому князівстві Литовському велося західноруською мовою, яку також називають староукраїнською. Засновники роду Мартин і Павло Мартоси походили з польсько-литовської шляхти і були грамотними, у них не було проблем у спілкуванні з козацькою старшиною Лівобережної України, яка також користувалась староукраїнською мовою. Тому гіпотеза про балтійське походження прізвища Мартос є найбільш вірогідною.

Пам'ять про знаменитого скульптора Івана Мартоса дбайливо зберігається на його малій батьківщині у місті Ічня на Чернігівщині. Іван Мартос є гордістю місцевих жителів, його називають генієм із Ічні, 1980 р. вдячні ічнянці встановили йому пам'ятник в центрі міста, а до 225-річчя від дня його народження про життя і творчість скульптора було знято документальний телевізійний фільм. Є в місті і вулиця Івана Мартоса.

**Пам'ятник Івану Мартосу в Ічні. Скульптор
В. Луцак, архітектор І. Сидоренко**

Бажаючи доповнити та прикрасити біографію скульптора, його земляки іноді приводять неперевірені відомості, які не мають документального підтвердження.

Так, наприклад, ось це: «...в липні 1832 року Мартос разом зі своїм вихованцем, професором скульптури Самуїлом Гальбергом і академіком скульптури Борисом Орловським відвідали петербурзьку квартиру О. Пушкіна і кілька годин гостювали у поета».

Частина цих слів правдива, зустріч дійсно мала місце, але то не був дружній візит. Мартос, Гальберг і Орловський виконували службове доручення. Пушкін хотів продати уряду за 25 тис. рублів статую Катерини II, що стояла в його квартирі на Фурштатській вулиці в будинку Алімова. За розпорядженням міністра Імператорського двору князя П. М. Волконського була призначена комісія зі згаданих авторитетних членів Академії мистецтв, вони оглянули статую і 12 липня 1832 р. склали відповідний акт.

А про якусь дружбу Мартоса і Пушкіна навіть мови бути

не може: в 1818 р. Пушкін нещадно критикував Мартоса за зовсім невдалий, на його думку, напис на пам'ятнику Мініну і Пожарському.

До прикрашання біографії І. П. Мартоса відноситься і твердження, що його батько чи дядько був ічнянським сотником. У списках сотників Ічнянської сотні Прилуцького полку немає Мартосів, а в 1753–1763 рр. цю посаду займав єврей-вихрест Яків Іванович Новицький.

Стверджують також, що дядько скульптора Михайло Михайлович Мартос, військовий товариш, був хорошим різьбярем по дереву і вирізав іконостас Ічнянської церкви, тому перші кроки з навчання майбутній скульптор міг пройти вдома. Це твердження є лише легендою або гіпотезою, документально нічим не підтвердженою.

Найбільш дискусійними є повідомлення про перебування скульптора в Україні. В документальному фільмі про Мартоса голос за кадром озвучує наступне: «"Україна мене вигодувала і випоїла", – говорив скульптор. Він часто приїздив в Україну, подовгу жив, коли перебував у творчих відрядженнях, багато працював».

З приводу «творчих відряджень» можна лише посміхнутися, це так «по-радянськи», в той час і поняття такого не існувало. Дуже хотілося б у все це повірити, але жодних документальних свідчень про те, що Іван Мартос будь-коли їздив в Україну, не знайдено.

Авторитетний ічнянський краєзнавець Володимир Балабай писав про Мартоса у своїй книзі «На землі Ічнянській»: «Система виховання відірвала геніального скульптора від України. Національна тема в його творчості зовсім відсутня. А його любов до України виявлялась лише в бажанні відвідати рідну землю. Але за своє довге життя він так і не встиг цього зробити, маючи всі можливості».

Скульптор дійсно пам'ятав про своє родове коріння. У Санкт-Петербурзі існувало досить згуртоване малоросійське земляцтво, від земляків він і дізнавався новини з України. Скульптор також листувався з племінником І. Р. Мартосом, який після виходу у відставку виїхав із Санкт-Петербурга і проживав в Україні в мастках у приятелів, оскільки власного маєтку в нього не було. У 1819 р. оселився в келії Києво-Печерської лаври, прожив у монастирі 10 років.

Листування з племінником тривало з 1817 по 1830 рр., в листах немає навіть натяку на те, що скульптор бував в Україні, скоріше навпаки. З сумом і доброю заздрістю він писав племіннику 20 січня 1821 р.: «Я уявляю, що ви оточені чарівними видами величного Дніпра та околиць Києва; будь ласка, опишіть їх, ваше перо послужить картиною, з них списаною. Київ всі хвалять, але опису я ніде не читав, ні навіть у Сині Вітчизни, в якому все пишуть». З цієї цитати видно, що скульптор ніколи не бував у Києві.

А от у телевізійному фільмі голос за кадром повідомляє зовсім інше: «У 1804 році Іван Петрович писав: "Оце щойно приїхав з Києва, просять створити пам'ятники-надгробки у Видубицькому монастирі, а тут ще одна штука, треба здійснити давно вже задуманий образ Кирила Розумовського для встановлення у Воскресенській церкві в Батурині. Тож затримаюсь ще на кілька тижнів. Пишіть мені в Ічню Борзенського повіту, що в Чернігівській губернії"».

То ж кому можна вірити, самому Івану Мартосу, чи авторам тексту до фільму?

Якщо Іван Мартос ніколи не бував у Києві, то й аналізувати закадровий текст до фільму взагалі немає сенсу. Але в тому надуманому тексті також є невідповідності і явні помилки.

З наведеної цитати складається враження, що Мартос створював свої геніальні твори прямо на місці їх встановлення,

просиджуючи у замовників місяцями. І це при тому, що він викладав скульптуру в Академії мистецтв, в 1804 р. був ад'юнкт-ректором і полишати службу на тривалий час не міг.

Всі геніальні скульптури Мартоса створювалися в його майстерні в Академії мистецтв. Замовники самі їздили в столицю до шановного метра, а необхідну підготовчу роботу здійснював молодший член сім'ї, Абрам Іванович Мельников (1784–1854), архітектор, професор Академії мистецтв, чоловік дочки Мартоса Любові Іванівни. Платили знаменитому скульптору за його твори великі гроші, на які він і утримував свою численну родину.

Підготовчі роботи, проектування постаментів і монтаж скульптур Мартоса здійснювали й інші архітектори. Так, роботами по установці надгробку фельдмаршала П. А. Румянцева-Задунайського (1804–1805) в Києво-Печерській лаврі керував Ж. Ф. Тома де Томон, французький архітектор, академік Академії мистецтв.

Є і невідповідності в датах. Надгробок Іллі Михайловича Висоцького (1804–1818), який був встановлений на цвинтарі Видубицького монастиря, скульптор створив в 1820-х роках на замовлення скорботних батьків. Їх єдиний син, кадет Павловського кадетського корпусу Ілля Висоцький помер у віці 14 років. Інших замовлень по Видубицькому монастирю у скульптора не було.

Ну а фраза «Пишіть мені в Ічню Борзнянського повіту, в Чернігівській губернії», це вже творчі фантазії авторів закадрового тексту. Навіть адреса вказана невірно: в 1804 р. Ічня входила до складу Прилуцького повіту Полтавської губернії.

Мартос не наважувався на далекі поїздки через стан здоров'я. Обговорюючи з племінником його поїздки на кавказькі води, він писав, що сам не наважується туди їхати через хворобу, якою часто страждають чоловіки у похилому віці: «...але

щоб їхати туди, треба бути в незалежності багатьох обставин!, що перешкоджають тепер цьому виконанню, а при тому мені вже майже 64 роки, і тому залишаюся в нерішучості, чи потрібно піклуватися про поїздку або залишити себе волі Божій... 10 листопада 1817 р.»). На кавказькі води скульптор так і не поїхав.

Листи до племінника відправлялися поштою, а також передавалися через земляків. Від племінника Іван Петрович отримував посилки, які передавалися з okazjiєю. Популярним продуктом, або ж делікатесом, який часто передавався в посилках, було українське сало. Лист та посилку доставив Мартосу архітектор Микола Юхимович Єфімов (1799–1851), який в 1827 р. відвідав Київ для огляду залишків Десятинної церкви, яку збиралися відновлювати. Єфімов писав І. Р. Мартосу: «1 квітня я приїхав до Петербурга і негайно виконав ваші доручення: перше, вручив лист і посилку Івану Петровичу. Це доручення доставило мені кілька хвилин приємних, під час бесіди з поважним Іваном Петровичем ...Квітня 28 дня, 1827 р.»).

Іван Романович Мартос помер 4 квітня 1831 р. в маєтку Парк-Трудолуб, який знаходився в Хорольському повіті і належав його другу, полтавському поміщику Василю Яковичу Ломиковському (1778–1848). Поховали І. Р. Мартоса в саду маєтку на сімейному цвинтарі Ломиковських, Іван Петрович виготовив для могили племінника надгробну колону з написом.

Після монтажу пам'ятника Мініну і Пожарському в Москві в 1817 р. скульптор більше не виїжджав з Санкт-Петербурга, хоча його пам'ятники і встановлювалися в Архангельську, Батурині, Києві, Одесі та Херсоні. Основними причинами були похилий вік і стан здоров'я. Навіть літні вакації родина Мартосів проводила в Санкт-Петербурзі, лише переїжджаючи з академічної квартири у власний дім на одному з островів Петербурзької сторони.

Так, супровідний лист до ескізу пам'ятника герцогу Арману де Рішельє, в якому викладалася концепція пам'ятника, скульптор в лютому 1824 р. відправив до Одеси з кур'єром, а проект представив одеситам архітектор А. І. Мельников. Він же разом з італійським архітектором Ф. К. Боффо був автором постаменту пам'ятника.

Винятком стала тільки вимушена поїздка в Нижній Новгород в 1828 р.: обеліск з барельєфами, присвячений Мініну і Пожарському, був пошкоджений під час транспортування водним шляхом, при перевантаженні розбили кілька частин, відкололася і вершина обеліска.

Для порятунку виконаного замовлення і сімейних грошей в Нижній Новгород прибули І. П. Мартос зі своїм зятем А. І. Мельниковим і гранувальники з Академії мистецтв. Стовбур обеліска довелося вкоротити на 1,5 метра. Відколоту частину насадили на металевий стрижень і заплірували шви. Ці шви зараз проступають на монументі.

До 1830 р. стан здоров'я Мартоса істотно погіршився, він залишив посаду ректора Академії мистецтв, але з поваги до величезних заслуг скульптора перед Академією йому присвоїли звання Почесного ректора. Іван Петрович так писав про це 10-го жовтня 1830 р. племіннику: «Що ж стосується до мого здоров'я, то воно у великому занепаді: від служби по академії я повинен відмовитися, тому що ходити на верх не могу по причині недуги, яка тільки дозволяє мені сидіти».

Сходи в Академії мистецтв, якими скульптор піднімався більше 50 років, стали для нього непереборною перешкодою. Хвороба розвивалася поступово, на ноги він скаржився І. Р. Мартосу ще в листі від 10 січня 1822 р.: «... Я став дещо тупий очима і слабкий ногами ...».

Але, незважаючи на такий сумний стан здоров'я Івана Мартоса, його земляки писали про відвідини скульптором Ічні

незадовго до смерті: «Збереглися перекази, що в останній раз Іван Петрович відвідав Ічню в 1834 році, за рік до своєї смерті. А разом з тим він відвідав і Григорія Степановича Тарновського, власника знаменитої Качанівки».

У телевізійному фільмі голос за кадром повідомляє приблизно те ж саме: «В останній раз Мартос був на Ічнянщині в 1834 році, за рік до смерті. Він приїжджав на запрошення господаря знаменитої Качанівки Григорія Тарновського, відомого в Російській імперії мецената і збирача старожитностей. В українському мастку Тарновського збиралися і творили такі видатні діячі мистецтва як Ілля Рєпін, Микола Ге, Михайло Глінка, Тарас Шевченко, Марко Вовчок. Пам'ятають ці алеї й Івана Петровича Мартоса».

Немає підстав навіть припускати, що скульптор, який розміняв дев'ятий десяток років і ледве ходив, міг зважитися на поїздку в Ічню за дев'ять чи десять місяців до смерті. Така подорож була виснажливою навіть для молодих людей: поїздка на поштових конях у власному екіпажі або в диліжансі з Санкт-Петербурга до Ніжина займала майже тиждень.

У знаменитій садибі Качанівка була гостьова книга, в якій записувалися всі гості Тарновських. Книга збереглася, Чернігівським обласним історичним музеєм ім. В. В. Тарновського в 2010 р. був виданий красочно оформлений альбом автографів «Качанівка». В альбомі 608 прізвищ відомих людей, є там і розгорнуті автографи, і просто імена та прізвища, але серед них немає Івана Петровича Мартоса. Очевидно, що відомості про візит Мартоса в Ічню та Качанівку, то дійсно лише перекази, до того ж неправдиві.

Але тема продовжує розкручуватися, недостовірні відомості, міфи, творчі фантазії і просто вигадки починають жити власним життям і подаються вже як доведені факти, ось цитата з статті: «Так, і долею своєю, і творами Іван Мартос – великий

російський скульптор. Але! Весь його родовід тут, в Ічні йому поставлений пам'ятник, в листах, які він писав з Качанівки, коли гостював у Гарновських, скульптор говорить "Пишіть мені в Ічню Чернігівської губернії"». Дуже б хотілося прочитати ті листи і порадіти разом з автором статті невідомій раніше сторінці біографії Івана Мартоса, але таких листів, звичайно ж, немає.

Видатний російський скульптор-монументаліст Іван Петрович Мартос на віки прославив рідне містечко Ічню, написавши 200 років тому на звороті плити пам'ятника Мініну і Пожарському, встановленому на Червоній площі в Москві: «Сочинил и изваял Иоанн Петрович Мартос родом из Ични». До цього, як кажуть, ні відняти, ні додати нічого. І не варто вигадувати те, чого не було в дійсності, потрібно просто пишатися своїм геніальним земляком і шанувати його пам'ять.

2.2. Письменник Олекса Стороженко

Ім'я Олекси Петровича Стороженка з'явилося на українському літературному обрії під час національно-культурного пробудження на початку другої половини ХІХ століття, коли знову стало відроджуватись громадське і культурне життя українського народу. Наділений багатьма талантами, він був обдарованою творчою особистістю і створив свій самобутній художній світ: писав українською і російською мовами, культивував майже всі різновиди тогочасних епічних творів, пробував сили й у драматургії та поезії, відтворюючи минуле і сучасне України. Його літературна спадщина добре вивчена літературознавцями, а більшість творів піддана всебічному і ґрунтовному аналізу.

А от біографія письменника, яка наводиться у багатьох публікаціях, є неповною, вона містить неясні моменти по ряду

епізодів його життя, сумнівні твердження і навіть помилки. Поява помилок часто обумовлена хибним трактуванням відомих фактів та некритичним використанням відомостей, які спочатку подавалися окремими біографами лише як припущення, а в подальших публікаціях уже стали наводитись як доведені факти.

Олекса Петрович Стороженко

Документальних історичних джерел, які містять відомості про Олексу Стороженка та його рід, досить багато. Це, перш за все, багатотомний археографічний збірник «Стороженки. Фамільний архив», виданий у Києві в 1902–1908 рр., а також «Малороссийский родословник» В. Л. Модзалевського, «Формулярный список...», дворянські родовідні книги та ін.

Наряду з відомими раніше документальними джерелами було вперше використано «Сенатские объявления о запрещенях на имения», які видавалися в Санкт-Петербурзі Правлячим сенатом. Це дозволило дослідити фінансові справи родини Стороженків, з якими були безпосередньо пов'язані окремі неясні епізоди біографії письменника.

Олекса Стороженко, попри всі його заслуги на літературній ниві, був звичайною людиною свого часу, офіцером імператорської армії, а потім високопоставленим чиновником, який послідовно проводив політику Російської імперії, тому немає сенсу шукати в його творчості якісь прогресивні ідеї чи роздуми про тяжке життя селян-кріпаків. Про щось подібне через своє високе становище він просто не міг писати. Але ж відомо,

що письменник із захопленням сприйняв реформу 1861 р., яка звільнила селян від кріпацтва. Шкодував лише, що це сталося на схилі його життя, і він не побачить розквіту держави, у що щиро вірив.

Головним у його творчому спадку є те, що він відобразив українською мовою душу українців і їх прагнення та стремління до свободи, розглянувши цю тему в широкому історичному аспекті. Незважаючи на не дуже широкий ідейний діапазон і певну суперечливість, творчість О. Стороженка рельєфно вирізняється в українському літературному процесі середини XIX століття на зламі двох суспільно-історичних епох.

Коротка історія роду

Рід Стороженків є корінним українським козацько-старшинським родом. Своїм предком Стороженки називали Андрія Стороженка, старшого полковника Війська Запорозького (1610), але документальних свідчень про це немає. Рід дуже розгалужений, а тому варто зупинитися лише на прямих предках Олекси Стороженка.

Першим відомим предком був Іван Стороженко, виходець з Правобережної України (Канів або його околиці). На Лівобережжя він перебрався після угоди між Московським царством і Річчю Посполитою про припинення війни (Андрусівське сепаратне перемир'я 1667 р.), за якою Правобережжя залишалося у складі Польщі.

Оселився Іван Стороженко біля села Іржавець Ічнянської сотні Прилуцького полку, заснувавши там хутір. В 1670 і в 1681–1687 рр. був сотником Ічнянським, а в серпні 1687 р. гетьман Іван Мазепа призначив його полковником Прилуцьким.

За сімейними переказами дружиною Івана Стороженка була дочка гетьмана Богдана Хмельницького Марія, але підтверджуючі документи відсутні. Як писав В. Л. Модзалевський,

Марія, можливо, походила з роду Хмельницьких, але, скоріше за все, приходилася гетьману падчеркою.

З Прилуцьким полком Іван Стороженко приймав участь у поході проти татар (1690), за військові успіхи отримав від гетьмана село Іржавець та водяний млин біля містечка Іваниці на річці Смош. Збільшував свої статки, скуповуючи землі та угіддя біля Ічні, Іржавця і в Прилуках.

**Іван Стороженко, полковник
Прилуцький**

Полковником Прилуцьким залишався до смерті, помер 15 лютого 1693 р.

Прапрадід письменника, Андрій Іванович Стороженко, ще при батьку проявив хист до військової справи. З 1700 по 1715 рр. був сотником Ічнянським, брав участь у Польському поході козацького війська (1704).

Суттєво збільшив статки, отримані від батька. Досяг він цього, частково скуповуючи дрібні земельні ділянки та угіддя у козаків Ічнянської сотні, а також отримуючи нагороди за службу. За універсалами полковників Прилуцьких Дмитра Горленка, Івана Носа та Гната Галагана отримав ще й млин у селі Лучки (нині село Лучківка Ічнянського району) на річці Іченьці, землі біля Іржавця, добився звільнення від посполитих повинностей своїх підсусідків у Ічні. За універсалом гетьмана Івана Скоропадського отримав у власність села Томашівку та Ступаківку. Помер у 1715 р.

Прадід письменника, Григорій Андрійович Стороженко, був чи не найбільш відомою особою з цієї гілки роду. Службу у Війську Запорозькому почав після битви під Полтавою (1709) ще при батьку, тривалий час був сотником Ічнянським (1715–1741). Приймав участь у Царининському (1717) та в

Персидському (1722) походах російської армії.

У Персидському поході російське командування полишило українських козаків напризволяще на території нинішнього Азербайджану. Не було ні провізії, ні речового забезпечення, а тут ще козаків вразила епідемія холери. Сотника Григорія Стороженка тоді послали від Малоросійського корпусу з-під Дербента просити допомоги у імператора Петра I. Але допомога забарилася, з 2000 козаків, які вийшли в похід, додому повернулися 646 чоловік, висохлих і змучених.

**Григорій Стороженко,
сотник Ічнянський**

Після обрання гетьманом Данила Апостола (1727) неодноразово їздив до імператора Петра II, виконуючи різні доручення. В 1735–1737 рр. проживав у Москві, працював у Комісії для перекладу і укладання зводу законодавчих актів, займався розмежуванням земель. Приймав участь у Хотинському поході російської армії.

Примножував статки роду, скуповуючи у Прилуцькому полку землі, сіножаті, гаї та млини. З 1715 по 1742 роки ним було укладено десятки купчих на придбання маєтностей. Був бунчуковим товаришем, помер у 1745 р.

Дід письменника, Данило Григорович Стороженко, був сотником Іваницьким (1764–1770), бунчуковий товариш, у відставці з 1772 р. Народився він у другому шлюбі батька. Володів маєтком у Лисогорах Іваницької сотні. В 1762 р. відзначився своїм наїздом на приїжджий двір Монастирищанського сотника Івана Романовича у селі Ступаківці Іваницької сотні. Жорстоко поведився зі своєю дружиною Катериною Федорівною, уродженою Лисенко, дочкою генерального судді. Її навіть

забирали з його дому до матері за рішенням Малоросійської колегії.

В останні роки життя зацікавив судову тяжбу з родичами за спадок, що потім негативно відбилосся на його синах та онуках. Помер 1773 або 1783 р., перша дата є більш вірогідною.

З Данила Стороженка і почалося збідніння представників роду, оскільки надбані предками значні маєтності стали подрібнюватися, бо сім'ї спадкоємців були багатодітними.

Батько письменника, Петро Данилович Стороженко, народився близько 1765 р. Був записаний у 1779 р. вахмістром у Софійський карабінерний полк. З 14-ти років служив регістратором у штабі графа П. О. Румянцева-Задунайського, в 1785 р. отримав чин поручика. Був у походах 1787 і 1788 р. в Польщу і в Молдавію при взятті Хотина. Служив також у Малоросійському гренадерському полку. В кінці 1796 р. був звільнений від служби в чині поручика через запізнення на чотири місяці в Софійський полк, проживав у Лисогорах.

У 1784 р. Стороженки подали документи до комісії Чернігівських дворянських депутатських зборів по розборі дворянства. Нобілітаційна комісія Чернігівського намісництва погодилася з поданням, і рід Стороженків був внесений в I частину дворянської книги (Дворянство пожалуване і дворянство до 100 років), був там і Петро Стороженко. Частина представників роду подавала клопотання про дворянство у 1792 р., посиляючись на вже прийняте рішення комісії. Стороженки стали потомственими дворянами, отримавши всі права та пільги, встановлені Катериною II у Жалуваній грамоті дворянству 1785 р.

Дитячі роки та навчання

Олекса Петрович Стороженко народився 12 (24) листопада 1806 р. в селі Лисогори Борзнянського повіту Чернігівської губернії (нині Ічнянський район). Мав старшого на рік брата

Миколу та сестер Ганну і Катерину.

Мати Олекси, Варвара Миколаївна, була дочкою князя Миколи (Ніколоза) Георгійовича Мусхелова, сина грузинського князя Георгія Христофоровича (Бизиновича) Мусхелова (Мусхелішвілі), який прибув у Росію в 1724 р. разом з відстороненим від влади картлійським царем Вахтангом VI. Входив він до свити князя Симона Багратіоні, брата царя.

Дід Олекси по матері перебував на військовій службі, був квартирмейстером полку, вийшов у відставку в чині капітана. Далі служив засідателем у I-му департаменті Верхнього земського суду та капітан-справником (по сучасному – головою) Нижнього земського суду Катеринославського намісництва (1788–1795).

Прадід Олекси, князь Георгій Мусхелов (нар. 1707 або 1709 р.), капітан Грузинського гусарського полку, отримав разом із сином 35 дворів у містечку Великих Будищах, де й оселився по закінченні військової служби. З 1775 по 1784 роки Великі Будища входили до складу Новоросійської губернії. Мав він за дружину дочку Івана Дорошенка, сотника Сосницького, тож Олексі від матері дісталася одна четверта частина грузинської крові.

Перші дитячі роки Олекси пройшли в Лисогорах, був там дерев'яний поміщицький дім на 14 кімнат під солом'яною стріхою, а біля дому сад з проточним ставком, прикрашений липовими та березовими алеями, та невеликий гай з березами і столітніми дубами.

У Лисогорах Стороженки з дітьми прожили недовго. Дід Данило, затіявши судові справи по спадщині, так і не довів їх до кінця. Спадкоємницею маєтностей стала його дружина Катерина Федорівна, але вона не мала документального підтвердження прав власності, програючи через це справи в судах, а в 1785 р. померла. Петру Стороженку і його старшому брату

Павлу, який навчався в сухопутному кадетському корпусі, довго не могли призначити опікунів, а суди тривали, і коли брати досягли повноліття (21 рік), їхні маєтності уже суттєво зменшилися.

Петро Стороженко, намагаючись поліпшити своє матеріальне становище, продовжував судову тяжбу 50-річної давнини з родичами за спадок діда, хоча всі терміни давно вже вийшли, а ще заборгував значні суми за кріпосними позиковими зобов'язаннями. В серпні 1809 р. на вимогу частини кредиторів його маєток у Лисогорах був описаний. Маєтності оцінили в 35 992 руб., основну частину суми склала вартість земель, а можливий річний прибуток від маєтку склав 3 546 руб.

Тоді Петру Стороженку з сім'єю довелося покинути Лисогори, переїхавши в маєток князя М. Мусхелова у містечку Великі Будища Зіньківського повіту Полтавської губернії, який дістався його синам по духовному заповіту діда. Був він управляючим маєтком та опікуном неповнолітніх синів. Судова система тоді працювала повільно, тому переїзд у іншу губернію дозволяв відтермінувати на певний час розгляд справ у судах.

Мати Олекси на той час померла, у Великих Будищах пройшло дитинство Олекси. Мали там Стороженки дерев'яний дім, 700 десятин землі і 284 десятини лісу та 137 душ селян-кріпаків обох статей.

Олекса з братом отримали домашню освіту, а 1821 р. батько віддав синів до приватного пансіону Робуша в Харкові. Власник благородного пансіону для хлопчиків Михайло Кузьмович Робуш являвся професором Харківського університету, де викладав військову справу, але був більш відомий своєю педагогічною діяльністю. Його пансіон мав права гімназії і репутацію кращого тоді у місті навчального закладу. В благородному пансіоні дітей навчали сам професор М. Робуш, який викладав математику, та ад'юнкти Харківського університету.

В організаційно-методичному плані пансіон, як і всі повітові, парафіяльні училища та приватні школи Харківської губернії, підпорядковувався Слобідсько-Українській гімназії, що мало забезпечувати поетапність підготовки учнів до навчання в Харківському університеті. Сама ж гімназія була переповненою і дуже корумпованою установою з слабким рівнем підготовки та дисципліни. Печатка гімназії стояла на атестаті, виданому Олексі Стороженку, тому дехто й пише, що він її закінчував.

Пансіон брати закінчили в 1823 р. У атестаті Олексі вказано, що він вивчав російську, латинську, французьку, німецьку мови, російську словесність, загальну та російську історію, географію, закон божий, природознавство, фізику, математику і виявив «чудові», «хороші», «неабиякі» і «достатні» успіхи. В пансіоні викладалося і малювання, в якому успіхи були «чудовими».

Утримання дітей у пансіоні потребувало значних коштів, тому Петру Стороженку знову довелося залазити в борги вже на Полтавщині, хоча він і забезпечив своїм синам достойну середню освіту.

Військова та цивільна служба

На військовій службі синів після закінчення пансіону на поліг батько, фінансовий стан справ якого був плачевним. Родина Стороженків переїхала в інший маєток князя М. Мусхелова – село Жемчужне Павлоградського повіту Катеринославської губернії. Цей маєток також успадкували Олексі і Микола по духовному заповіту діда. Село ще називалося Княже, Мусхелівка, а потім Стороженкове (нині Жемчужне Юр'ївського району Дніпропетровської області). Володіли вони і частиною Юр'ївки. Олексі і його брат були внесені в I частину дворянської родовідної книги Катеринославської губернії.

Причиною переїзду знову стали великі борги батька полтавським поміщиком: загальна сума за позиковими листами майору Потоцькому, княгині Шахматовій, спадкоємцям капітана Лати і штабс-капітану Святловському складала 25 735 руб. А по Чернігівській губернії в судах розглядалися позови ще 8-ми осіб на загальну суму 14 900 руб.

Вдавався він і до сумнівних оборудок з маєтностями: придбавши у поручика Афанасія Дорошенка за мировою угодою маєтки і селян у селах Савинці і Базилівка Полтавської губернії, продав їх по частинах сімом особам, не виконавши зобов'язань по мировій угоді, зокрема взятих на себе боргів. На ці маєтки потім була накладена заборона до вирішення позову.

В документах не вказується, куди саме він витратив такі значні кошти, можливо, відставний поручик дійсно був поганим господарем і жив не за статками, але, скоріше за все, то були картярські борги.

Більшість його кредиторів були офіцерами, а в їхньому середовищі гра в карти на гроші була дуже популярною розвагою. Родові маєтки іноді програвалися за одну ніч. Як би там не було, але батько був банкрутом і фінансово підтримувати дорослих синів не міг.

А суди по стягненню боргів затяглися на двадцять років, оскільки з'явилися нові кредитори, тому маєтку в Лисогорах, так і не проданого з торгів, уже не вистачало на їх погашення, та ще й дім поміщика, оцінений разом з двором у 800 руб., згорів у 1828 р. Інших маєтків у Петра Стороженка не було, як би їх не шукали судові виконавці. Вдалося відшукати лише 18 селян-кріпаків чоловічої статі, яких він перевіз із Лисогор у Жемчужне.

Тому Олексі і його брату довелося йти на військову службу та пробивати дорогу в житті самостійно. Наприкінці 1824 р. вони записались однорічниками («вольноопределяющимися»)

в Ніжинський кінно-егерський полк у чині унтер-офіцерів, оскільки мали середню освіту і були дворянами, а 21 травня 1825 р. стали юнкерами.

Микола Стороженко через три роки полишив військову службу, обравши цивільну кар'єру чиновника. Служив у Катеринославі канцеляристом при Дворянських депутатських зборах, пізніше отримав чин губерньського секретаря. Опікувався і спільним з молодшим братом маєтком у Жемчужному, там народжувалися його діти.

Олекса ж продовжував служити в армії, в 1828 р. отримав перший обер-офіцерський чин прапорщика. У першій половині XIX століття офіцерська платня не покривала необхідних витрат. Офіцери, які не мали фінансової підтримки від своїх поміщицьких володінь, знаходилися в дуже принизливому стані: за новий мундир прапорщика та амуніцію по прибутті в полк треба було заплатити суму, яка перевищувала річний оклад. Доводилося просити платню наперед у командира полку чи брати гроші в борг у товаришів по службі.

Олекса писав у своєму проханні про зарахування в полк: «...для пристойного утримання себе в кавалерії по роду служби маю достатній статок». Такі ж гарантії надав і його батько. Необхідних коштів у Олексі не було, але вихід знайшовся: у 1826 р. Олекса взяв позику на суму 12 000 рублів асигнаціями терміном на 12 років під заставу своєї частини маєтку в Жемчужному. Повернення позики потребувало щорічних виплат, що не завжди вдавалося. Довелося брати ще позики, а в 1840 р. на 600 десятин придатних для обробітку земель в урочищі Водяна Балка біля Жемчужного була накладена заборона через несплату позик.

Служба в полку була напруженою і в мирний час: постійні навчання та маневри, щорічні стройові огляди, в тому числі й Імператорські. Полк постійно міняв свою дислокацію, зимові

квартири знаходилися і в Україні, і в Росії. Так, з 1817 р. полк стояв у Лебедині Харківської губернії, а 1825 р. розміщувався в Обояні Курської губернії.

У складі 3-го резервного кавалерійського корпусу полк приймав участь у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. Найбільш значними епізодами бойового шляху полку стали битва біля Буланлика та облога фортеці Шумла в 1828 р. В травні 1829 р. під час однієї з вилазок противника з фортеці Журжа на лівому березі Дунаю прапорщик О. Стороженко отримав контузію. Мав він міцне здоров'я та неабияку силу, про що писав значно пізніше: «Не так давно ще й згинав двогривенники, розгинав підкови і носив на гору 10 пудів». Тому здоров'я швидко відновив, але наслідки контузії далися взнаки через багато років.

Після повернення з походу продовжував службу в полку, 25 серпня 1831 г. був призначений ад'ютантом 2-ї бригади 1-ї Кінно-єгерської дивізії при генерал-майорі А. А. Гельді. Приймав участь у придушенні Польського повстання 1830–1831 рр., відзначився в бою та при переслідуванні повстанського загону Самуеля Ружицького, який відступив на територію Австро-Угорщини у Галичину, за що отримав свою першу бойову нагороду.

В 1833 р. Ніжинський кінно-єгерський полк був розформований, а прапорщика О. Стороженка перевели у Новоросійський драгунський полк. 10 квітня 1834 р. він отримав чин поручика, а через рік був призначений ад'ютантом 2-ї бригади 1-ї драгунської дивізії. 1 листопада 1836 р. отримав чин штабс-капітана, а в липні 1838 р. – капітана.

Просувався по службі і в чинах досить швидко, мабуть, завдяки протекції. Посприяті племяннику в службі просив у генерал-поліцмейстера Царства Польського Андрія Яковича Стороженка дядько Олекси Павло Данилович. В листі від 16 липня

1833 р. він писав з Іржавця: «Та заради самого Бога і Спаса нашого і всіх святих, а також і заради мене грішного прийміть під своє заступництво і надайте найвигідніше місце служіння моему рідному племіннику, а Вашому родичу прапорщику Олексію Петровичу Стороженку, про якого, щоб не сказав в похвалу його, то все мало буде ...».

В 1841 р. О. Стороженко був призначений старшим ад'ютантом штабу 3-го резервного кавалерійського корпусу, а в 1846 р. отримав штаб-офіцерський чин майора і незабаром був переведений на нестройову службу, залишаючись у списках резерву полку. Служив він обер-вагенмейстером корпусу, командував 10-ю фурштадтською бригадою. Була це військова обозна служба, поміж іншого обер-вагенмейстер відповідав за відбір та закупівлю коней для армійських потреб.

Основним місцем дислокації корпусу була Воронежська губернія, Новоросійський драгунський полк з 1833 до 1848 рр. стояв на зимових квартирах у містечках Єлець, Коротяк і Бірюч. На маневри та огляди корпус виїжджав в Україну, у Вознесенськ і Чугуїв. В 1848 р. зимові квартири знаходилися у Козельці Чернігівської губернії. О. Стороженко їздив по кінних заводах Росії і України, закупаючи коней, що дозволяло йому знайомитися з життям та побутом широких верств населення.

Брав участь у поході 1849 р. в Угорщину. Тоді 3-й резервний кавалерійський корпус ввійшов у Галичину (Королівство Галичини і Лодомерії у складі Австро-Угорщини) з території Царства Польського. Саме звідти наступали війська російського експедиційного корпусу під командуванням генерал-фельдмаршала графа І. Паскевича, намісника Царства Польського.

Метою введення військ у Галичину був захист населення краю від можливих нападів угорських повстанців. Полки

корпусу несли охоронну службу в Тарнові, Перемишлі, Ряшеві, Сяніку, Щержеці, Стриї, а штаб Новоросійського драгунського полку знаходився в Самборі. Бойові дії відбувалися на території Угорщини і в Трансильванії, а на території Галичини боїв не було, через три місяці корпус повернувся в Росію.

У вересні 1850 р. імператор Микола I проводив огляд полкам 3-го резервного кавалерійського корпусу в Білій Церкві. За цей огляд майор О. Стороженко в числі інших отримав подяку імператора («Высочайшее благоволение») з занесенням у наказ. Це була вже друга подяка імператора, першу він отримав у 1838 р. Ця форма заохочення додавала штаб-офіцерам 1 рік до вислуги 25-ти років, необхідної для отримання ордена Св. Георгія за бездоганну службу.

З 13 березня 1851 р. О. Стороженко був призначений для особливих доручень до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, із зарахуванням по кавалерії.

За цим записом ховається одна особливість проходження офіцерами військової служби. Це була не відставка, а безстрокова відпустка, введена 1841 р. через надлишок офіцерів у війську. При перебуванні в такій відпустці офіцер міг отримувати пенсію, або знаходитись на цивільній службі по військовому відомству, яка зараховувалася у загальну вислугу років. Передбачалася можливість повернення на дійсну службу, накладалися і певні зобов'язання, наприклад, прибуття в армію для навчальних зборів, чи з початком війни.

26 листопада 1855 р. О. Стороженко, вже перебуваючи на цивільній службі, отримав орден Св. Георгія IV ст. за 25 років бездоганної служби. В наказі про нагородження був відображений його подвійний статус – майор (надвірний радник). Цим орденом письменник дуже пишався, він завжди його носив на лацкані сюртука. Був О. Стороженко одним із останніх, хто отримав цей орден за вислугу років, оскільки згідно наказу від

15 травня 1855 р. за 25 років бездоганної служби стали нагороджувати орденом Св. Володимира 4-го ступеня з бантом.

Загальний список нагород Олекси Стороженка за його роки військової служби досить вагомий, ордени: Св. Анни 3-го ст. (1831); Св. Володимира 4-го ст. (1837); Св. Станіслава 2-го ст. з короною (1842); Св. Анни 2-го ст. (1852). Були ще «Польський знак відзнаки за військову звитягу» 4-го ст. (1832), медаль «За турецьку війну», а також «Відзнака бездоганної служби» за XV і XX років.

При київському генерал-губернаторі майор О. Стороженко служив чиновником для особливих доручень три роки. Служба передбачала виконання різного роду доручень, для виконання яких він їздив на Київщину, Волинь, Поділля, Полтавщину.

На цій службі О. Стороженко почав працювати слідчим, розплутуючи складні кримінальні справи. Однією з таких справ було вбивство селянина в Борщагівці біля Києва, випадковим свідком якого став імператор Микола I. За дорученням генерал-губернатора Дмитра Бібікова О. Стороженко успішно розплутав цю справу завдяки аналітичному мисленню та інтуїтивному використанню прийомів, які потім ввійшли в практику російської криміналістики.

У березні 1854 р., взявши відпустку на два місяці, поїхав у Санкт-Петербург, де домовився про майбутню чиновницьку службу, а потім з'їздив у Катеринославську губернію, провідавши у Жемчужному брата Миколу. З армії вийшов у відставку за станом здоров'я 24 травня 1854 р. з цивільним чином надвірного радника.

Міністром внутрішніх справ Росії з серпня 1852 р. став колишній начальник О. Стороженка по Києву Д. Г. Бібіков. Він і призначив відставного майора з 15 червня 1854 р. виконуючим обов'язки чиновника з особливих доручень VI класу. З тих пір і почалася державна цивільна служба надвірного радника О.

Стороженка.

У столиці Олекса Петрович проживав по Кабінетській вулиці (нині вулиця Правди) в домі купця Лобова, була це Центральна частина Санкт-Петербурга. Завжди радів, коли приїжджали земляки, але у своїй квартирі часто був відсутній. Необтяжений родиною, він постійно перебував у відрядженнях по службових справах, іноді покидаючи столицю на кілька місяців.

Першою його справою стало відрядження в Боровичський повіт Новгородської губернії для розслідування крадіжки з садиби поміщика Мусіна-Пушкіна 300 тис. рублів сріблом. Це розслідування він успішно провів за кілька днів, завершивши справу 25 липня 1854 р. та знайшовши всі вкрадені гроші.

Сучасники згадували, що О. Стороженко з захопленням відносився до своєї практики слідчого, він писав: «Розкрити злочин приносить мені найбільшу насолоду; цим я і буваю цілком винагороджений за свою працю».

Далі мали місце відрядження у кримінальних та інших справах у Рязань, Твер та Орловську губернію, з якими О. Стороженко успішно справився. У 1856 р. кілька місяців перебував у Саратові по справах ополчення, зібраного під час Кримської війни.

Всього у формулярному списку Олекси Петровича Стороженка з 1854 по 1865 роки згадується до двох десятків справ, над якими йому довелося працювати. Географія його поїздок була дуже широкою, вказуються Вітебська, Нижегородська, Новгородська, Орловська, Рязанська, Саратовська, Таврійська, Тамбовська, Тверська губернії та місто Москва. В деяких губерніях О. Стороженко бував по кілька разів. Тривалість відряджень була різною – від одного тижня до чотирьох місяців. Виконував різні доручення, з яких лише частина відносилася до кримінальних розслідувань, були і службові розслідування, а

також особливі та особливо секретні доручення. За цією назвою ховалися політичні, або політично вмотивовані справи.

За спогадами сучасників Олекса Петрович був доброю людиною, в ході розслідувань політичних справ він врятував багатьох безневинних. Спочатку він знайомився зі звинуваченими в невимушеній бесіді за обідом чи чаєм, дізнаючись про їхні справжні переконання, декому доводив помилковість поглядів, а формальний допит проводив тільки тим, хто твердо відстоював свою політичну позицію.

Просування по службі та в чинах було успішним, в 1857 р. О. Стороженко отримав чин колезького радника та був остаточно затверджений на посаді чиновника з особливих доручень VI класу при Міністрі внутрішніх справ, в 1860 р. став статським радником, а в 1861 р. – чиновником V класу. В 1863 р. отримав чин дійсного статського радника, що відповідало військовому чину генерал-майора.

У 1862 р. сталася у Олексі Петровича серйозна неприємність, пов'язана з маєтком у Жемчужному. По довіреностях, виданих ним та його братом Миколою, дружина брата Ганна Іванівна взяла в Харкові у поручика А. П. Хлопова в борг 10 000 руб. сріблом на один рік під заставу маєтку. Гроші не були повернуті вчасно, тож виник гучний скандал, бо ті кошти належали малолітнім дочкам Хлопова Софії та Надії, а батько був при них опікуном, сподіваючись отримати додатково 800 руб. за відсотками.

Цього разу судова система спрацювала достатньо оперативно, маєток з садибою був виставлений частково на публічні торги для задоволення позову, а решту земель мали передати селянам згідно реформи 1861 р.

Ганні Іванівні в той критичний момент вдалося якимось чином уникнути продажі маєтку, чим вона врятувала родину від розорення та ганьби. В знак подяки письменник присвятив

Ганні Іванівні Стороженко своє оповідання «Прокіп Іванович» (1862).

З січня 1864 р. по травень 1865 р. перебував у відрядженні в місті Вільна (нині Вільнюс), підпорядковуючись генерал-губернатору Північно-Західного краю графу М. М. Муравйову, якого називали «вішальником». Муравйов завершив придушення Польського повстання 1863 р. на території краю і проводив жорстку політику русифікації у всіх сферах суспільного життя.

За дорученням генерал-губернатора О. Стороженко поїхав у Мінську губернію для розслідування діяльності мінського римсько-католицького єпископа Адама Войткевича, який користувався високим авторитетом у парафіян.

Єпископ всіляко перешкоджав виконанню розпорядження Муравйова про закриття католицьких монастирів. Підтвердження участі Войткевича в повстанні слідство не знайшло, але його звинуватили у співчутті повстанцям і вислали за межі краю.

Повернувшись з відрядження, О. Стороженко написав оповідання «Сон в Несвиже», в якому дещо тенденційно висвітлив історію та тодішній стан справ польської шляхти.

Наприкінці 1865 р. О. Стороженко знову був направлений у Вільну і перебував там уже на постійній основі, залишаючись чиновником Міністерства внутрішніх справ поза штатом. На посаді чиновника з особливих доручень він зблизився з М. Муравйовим, який йому цілковито довіряв і тримав біля себе.

Як писали сучасники, під час прийому відвідувачів вони зазвичай виходили удвох, а через можливий замах на життя Муравйова Олекса Петрович завжди брав із собою дерев'яну палицю зі замаскованою в ній шпагою. Був він вмілим фехтувальником, бо навчався цьому бойовому мистецтву з юних літ.

До повстання поляків у Литві та Білорусі письменник

ставився різко негативно. У часописі «Вестник Западной России», переведеному М. М. Муравйовим з Києва до Вільни, друкувалися його статті, спрямовані проти будь-якого революційного руху.

Наступником Муравйова з квітня 1865 р. став К. П. Кауфман, німецький барон за походженням, який продовжував започатковану попередником політику русифікації краю. Під його керівництвом О. Стороженко займався в Мінській губернії добровільно-примусовим наверненням католиків у православну віру, вишукуючи можливих противників серед ксьондзів із застосуванням свого слідчого досвіду. Православні парафії він створював і при новому генерал-губернаторі, яким став з жовтня 1866 р. граф Е. Т. Баранов.

О. Стороженко вважав, що втручаючись у церковні справи, він відновлює історичну справедливість стосовно православних, яких на протязі сотень років пригноблювали в Речі Посполитій.

Чиновницька діяльність О. Стороженка була відзначена державними нагородами, які доповнили його колекцію військових нагород, ордени: Св. Анни 2-го ст. з короною (1855); Св. Володимира 3 ст. (1864); Св. Станіслава 1-го ст. (1867), а також медаль «В пам'ять війни 1853–1856».

На посаді генерал-губернатора Е. Баранов перебував недовго, в березні 1868 р. на його місце був призначений генерал-ад'ютант О. Л. Потапов. Мав він зовсім інші погляди на ситуацію у Північно-Західному краї і хотів перейти від жорсткої політики попередників до діалогу та співробітництва з польською общиною. Першими його діями стали звільнення всіх чиновників, які були прихильниками політики М. Муравйова.

В їх число потрапив і чиновник О. П. Стороженко. 23 травня 1868 р. він був звільнений з Міністерства внутрішніх справ згідно власної заяви з пенсією 1500 руб. на рік.

На цьому державна чиновницька кар'єра дійсного статського радника Олекси Петровича Стороженка і завершилася.

Олекса Стороженко після виходу у відставку поселився на хуторі Тришин біля села з такою ж назвою недалеко від повітового містечка Брест-Литовськ Гродненської губернії (нині м. Брест, обласний центр, Білорусь).

Маєток і садиба в Україні у селі Жемчужне на Катеринославщині, крім незначної частини земель, на той час належали його брату Миколі, у якого було семеро дітей, тож повертатися Олексі Петровичу не було куди. Про своє нове місце проживання він потурбувався задалегідь.

Ще наприкінці 1867 р. О. Стороженко просив генерал-губернатора Е. Баранова виділити йому два фільварки у Слуцькому повіті Мінської губернії. Існувала тоді така форма винагороди для генералів і прирівняних до них чиновників (оренда), але Баранов відмовив.

В одному з формулярних списків вказано, що маєтки О. Стороженка в Тришині і Тюхиничах були «благоприобретенными», тобто придбаними. Але в іншому списку «благоприобретенной» названа лише «казенная ферма Тюхеничи». Відома і дата придбання маєтку в Тюхиничах – 30 квітня 1868 р. Маєтки, які були конфісковані у поляків за участь у повстанні, продавалися російським поміщикам за пільговими цінами.

А фільварк Тришин-сад був виділений Олексі Стороженку генерал-губернатором. В листі до одеського видавця Василя Білого, з яким письменник переписувався в 1873–1874 рр. з приводу видання повісті «Марко Проклятий», він називає свою садибу «дачей», так ще від Петра I іменувалися надані владою володіння (від слова «давать»).

24 червня 1868 р. за рекомендацією генерал-губернатора О. Л. Потапова Олекса Стороженко був обраний предводителем дворянства Брестського повіту, а також став головою

повітового з'їзду мирових суддів.

При О. Стороженку населення Брест-Литовська було дуже строкатим. Близько 70 відсотків складали євреї, які сповідували радикальний іудаїзм. Були у містечку будинки багатих євреїв, які займали провідні позиції у торгівлі, та середнього класу ремісників і дрібних торговців, але існували і квартали єврейської бідноти. Там, у напіврозвалених будинках на 3-4 кімнати, поділених на частини перегородками, мешкало, інколи, до 12 сімей за свідченнями одного з очевидців.

Досить численною була польська римсько-католицька община, поляки займали чиновницькі посади в органах влади, а в місті діяв кафедральний Хрестовоздвиженський костел. Духовним центром православного населення Брест-Литовська був Сімеоновський собор у російсько-візантійському стилі, збудований у 1865 р.

Тож предводителю повітового дворянства доводилося враховувати у своїй діяльності і етноконфесійний склад населення.

Був ще Олекса Петрович членом Брестського православного братства, витрачаючи багато часу на облаштування в селах повіту бездомних священиків з родинами, які прибували у новостворені православні парафії.

Доводилося займатися і справами військової повинності, та й повітовий з'їзд мирових суддів не обходився без його участі при розгляді адміністративних справ.

Але, попри службові обов'язки, часу для особистого життя у нього залишалося більше, ніж на казенній службі. Став він затятим мисливцем та рибалкою, плекав сад біля маєтку, посаджений попередніми власниками. В 1874 р. Північно-Західний край вразила посуха, дерева і трава в окрузі в кінці літа пожовкли, зеленів лише сад О. Стороженка у маєтку Тришин. Для поливу дерев щодня привозили за 1,5 версти 10 бочок води з

водойми, оскільки води в колодязі вистачало лише на побутові потреби.

Олекса Петрович часто приймав участь у музикальних вечорах, які проводилися в домах дворян та чиновників Брест-Литовська. Найбільш популярними були вечори у домі артилерійського генерала барона Клейста. Його дружина чудово грала на фортепіано, а Олекса Петрович акомпанував їй на віолончелі.

Іноді музика поступалася місцем літературі, тоді Олекса Петрович виймав аркуші рукопису з кишені і читав вголос розділи з своєї повісті «Марко Проклятий» та інших творів. Був він і дотепним оповідачем, як згадували сучасники, аудиторією гарно сприймалися його усні розповіді про пережите.

У «Формулярному списку про службу Брестського повітового предводителя дворянства ...» є незрозумілий запис: «За женою же благоприобретенного, ни родового имения нет».

Відомо, що письменник не мав сім'ї і не залишив потомків. Похідне життя, служба в малоприспособлених умовах і місцевостях, часті переведення військових частин з міста в місто та бойові дії не сприяли влаштуванню сімейного побуту і одруженню.

Офіцери, які вирішили одружитися і обзавестись сім'єю, зазвичай мали піти у відставку, більшість випадків виходу у відставку «за домашніми обставинами» були пов'язані саме з укладенням шлюбу. Але багато офіцерів не були одружені, і залишалися холостяками до кінця життя, як і О. Стороженко.

На своє життя в Тришині Олекса Петрович скаржився В. Білому: «У Вас есть і кому за Вами і доглядіть і втішить, а я один як палець, та ще живу на дачі, неначе в монастирі, вже й пустельником мене прозвали». В іншому листі називав себе «бобылем».

Стосовно дружини могла бути просто помилка укладача

формулярного списку, який бездумно скопіював запис із якогось зразка, бо в кінці списку вказано: «Холост».

В останні роки життя Олекса Петрович часто хворів, у нього розвинулася аневризма серця травматичного походження в результаті отриманої в 1829 р. контузії. Звертався за допомогою до лікарів навіть у Парижі, але допомогти вони нічим не змогли, лише порадили якось з цим жити.

В листах до В. Білого Олекса Петрович скаржився на набряки ніг, слабкість, схуднення, відсутність апетиту. Та ще сирій і холодний клімат Санкт-Петербурга погано на нього вплинув, розвинулося захворювання бронхів. Письменника стала обтяжувати служба, мріяв він про спокій, поєднаний із заняттями літературою та малюванням. Але не судилося.

До смерті письменника спричинилася прикра пригода. Між мастком Тришин і містечком протікала річечка, що витікала з болота, через яку був перекинутий дерев'яний місток. В жовтні 1874 р. місток ремонтували, його права частина вже була перестеленою, але, повертаючись пізно ввечері додому, О. Стороженко ступив у темряві на ліву частину містка (за іншими даними випав з двоколки) і впав у холодну воду. Сильно застудившись та пошкодивши ногу, він зліг і вже більше не вставав. Помер письменник 6 (18) листопада 1874 р. Його поховали на цвинтарі села Тришин.

Про творчу діяльність письменника

В літературу О. Стороженко ввійшов романом «Братья-близнецы», а також опублікував «Рассказы из крестьянского быта малороссиян». Вийшли вони 1857 р. в російських часописах «Библиотека для чтения» і «Северная пчела».

Хоча роман був російськомовним, але у ньому, як пишуть, «нуртувала українська стихія». Тоді письменник назавжди обрав об'єкт своїх художніх інтересів, незалежно від мови творів.

Перші проби пера мали місце у О. Стороженка значно раніше. У Санкт-Петербурзі в 1834–1841 рр. видавався Енциклопедичний лексикон, або ж Лексикон Плюшара, то була перша російська універсальна енциклопедія. Її випишував і поручик О. Стороженко, ще в 1834 чи у 1835 рр. він надіслав до редакції Лексикону кілька невеличких статей, але вони десь загубилися.

Олекса Петрович збирав матеріали про історію України та побут її мешканців на протязі всього життя: і на військовій службі, починаючи з тих часів, коли служив юнкером у Ніжинському кінно-єгерському полку, і пізніше, коли став чиновником. Зібрані матеріали, спогади очевидців, народні перекази та повір'я і були покладені в основу його творів.

Після виходу у Санкт-Петербурзі журналу «Основа», організатором якого був Василь Білозерський, письменник став публікуватися і українською мовою, якою досконало володів. З 1861 р. його твори друкуються в журналі «Основа» та окремими виданнями. А 1863 р. у Санкт-Петербурзі вийшли «Українські оповідання» в двох томах, які він написав ще в 1850-х роках.

На творчість письменника, безумовно, вплинув Микола Гоголь. Твори Олекси Стороженка дійсно перекликаються з романтичним сприйняттям світу у ранній творчості цього відомого українського письменника, хоча М. Гоголь і писав лише російською мовою.

Але, мабуть, недоречно говорити, що це сталося завдяки їхній зустрічі на Полтавщині влітку 1823 р., коли Олекса повернувся з Харкова після закінчення пансіону. Адже тоді Миколі Гоголю було лише 14 років, навчався він у Ніжинській гімназії вищих наук і лише мріяв про заняття літературною творчістю. Тож есе О. Стороженка «Воспоминание», написане як спогади про реальні події, було, в значній мірі, художнім твором, який став даниною пам'яті відомому земляку-літератору, що помер

передчасно.

Пробував письменник свої сили і в драматургії, написавши п'єсу «Гаркуша» в трьох діях, писав і вірші.

Після опублікування «Українських оповідань» Олекса Стороженко більше не писав українською мовою. Серед причин такого рішення в листах до В. Білого він називав наступне.

Перш за все, був він державним чиновником достатньо високого рангу, а тому звинувачення в «українському сепаратизмі», які висловив, зокрема і проти нього, М. Н. Катков, впливовий російський публіцист з реакційно-консервативними поглядами, на письменника, безумовно, подіяли. Олекса Петрович писав: «коли обрушився на нас Катон і добромисним нашим діям надали саме потворне значення сепаратизму, я перестав писати, якась байдужість до рідної мови виявилась повсюдно, і, зізнаюся Вам, охололи настільки мої пориви, що я втратив будь-яке бажання до того заняття, яке доставляло мені чимале задоволення».

Але була й інша причина. В 1863 р. слідом за появою «Українських оповідань» в журналі «Современник» з'явилася критична стаття анонімного автора, був то скандальний критик І. Дмитрієв, в якій на адресу письменника прозвучали, як він писав, «ругня и наглая ложь». Письменника обурило те, що на його захист стали лише росіяни, тоді як: «...наші: Куліш, Костомаров, Білозерський ... займалися вихвалянням Марка Вовчка, а за мене не наїжачилась жодна українська душа. З тих пір я дав чесне слово припинити писання рідною мовою і, як бачите, стримав своє слово».

Через усе разом взяте письменник і перестав писати українською мовою. До цього рішення Валуєвський циркуляр 1863 р. не має ніякого відношення, як дехто пише. Та й сам журнал «Основа» припинив діяльність ще до появи циркуляра через проблеми з фінансуванням.

Написана українською мовою повість-поема «Марко Проклятий» залишилася незакінченою. В останні роки життя письменник збирався доопрацювати твір, сподіваючись на покращення стану здоров'я, а ще писав: «Продовжувати Марка важко, не піднімається рука, потрібно що-небудь особливо сильне, могутнє, щоб посунуло поему вперед».

Поема була надрукована в Одесі у 1879 р. уже після смерті автора. Перу Стороженка належать 11 розділів повісті, а останні 5 розділів були написані редактором видання або невідомим автором згідно плану та задумів письменника.

В останні роки життя письменник працював над публіцистичним романом «Былое, не минувшее (записки русского землевладельца)», сюжет якого нав'яли події польського повстання 1863 р. Повідомляв він В. Білому, що вже домовився про публікацію роману в «Русском Вестнике», але потім публікацію відклали, бо якраз публікувався роман В. В. Крестовського «Две силы» про польську революцію. Рукопис роману «Былое, не минувшее» так і загубився в редакції. Може, воно й на краще, бо знову пішли б звинувачення в імперському шовінізмі, хоча було б цікаво більш детально дізнатися думку письменника про польське повстання.

Однією з сторінок творчої біографії О. Стороженка є також переклади російською мовою творів Г. Квітки-Основ'яненка та П. Куліша.

Літературна спадщина Олекси Стороженка включає 14 творів російською та 26 українською мовами. Пишуть, що це небагато, хоча написаного вистачило на зібрання творів у 4-х томах загальним обсягом більше 1300 сторінок, виданих у Харкові та Одесі в 1928–1931 рр.

Олекса Стороженко мав багато талантів. Про його гру на віолончелі уже згадувалося, а ще він, маючи абсолютний музичний слух, чудово грав і на гітарі, й навіть, як розповідали

сучасники, на скрипці.

Був він ще й художником, не випадково ж мав у пансіоні оцінку «превосходно» з малювання. Сам письменник писав наступне: «...за скульптуру отримав в Ак. Худ. медаль, а за проєкт пам'ятника Нестору-літоп. – звання художника».

Яку саме медаль та звання отримав О. Стороженко, достеменно невідомо, відомостей про це в матеріалах Академії мистецтв не знайдено. Срібна медаль 2-го ступеня давала право на отримання звання вільного художника, яке присвоювалося і особам, що не навчалися в Академії. Були ще Велика і Мала заохочувальні медалі та звання «Почесного вільного общника», яке Академія присвоювала й художникам-аматорам.

Як би там не було, отримання таких нагород та звань потребувало серйозних занять скульптурою і малюванням та копіткої праці, тож вражає працездатність письменника, який знаходив на це час поза заняттями літературою.

Олексу Стороженка називають ще й етнографом, хоча спеціальних публікацій з етнографії у нього й не було. Результати етнографічних досліджень гармонійно ввійшли в твори письменника при зображенні українського народного побуту селян, їх звичаїв та повір'їв. Ті твори є своєрідним довідником для сучасних дослідників.

Олекса Стороженко зробив свій внесок і в історіографію, саме він у 1827 р., будучи юнкером, відвідав руїни останньої Запорозької Січі біля села Покровського на Катеринославщині, та вперше зробив їх детальний опис. В науково-історичній статті одного сучасного автора про Нову Січ серед півсотні посилань на наукові публікації є і посилання на «Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа», написані Олексою Стороженком.

Не маючи змоги доопрацювати і опублікувати зібрані матеріали через зайнятість на військовій службі, Олекса передав

їх історіку А. О. Скальковському з детальними інструкціями щодо подальших пошуків у архівах. Пізніше Скальковський згадував Стороженка у своїх публікаціях. Уже наприкінці життя письменник збирався опрацювати матеріали та опублікувати в «Русской Старине», але здійснити наміри не встиг.

Та й на службі письменник відрізнявся рідкісними здібностями. Пантелеймон Куліш писав про нього: «О. П. Стороженко дивився на справу так, що військова та цивільна служба вимагають ще більшої різнобічності в розумовому розвитку, ніж кафедра і преса. Там організовані в мислення знання, громадянська мужність, сміливість, спритність і швидка кмітливість перевіряються в самий момент свого прояву. ... такі, як він, люди повинні бути опорою успіху».

З усього викладеного видно, що був Олекса Стороженко надзвичайно обдарованою і талановитою людиною, добиваючись значних успіхів у різних сферах діяльності, просто так уже склалося, що найбільшої популярності він досяг саме на ниві літературної творчості.

Пам'ять про самобутнього українського письменника Олексу Стороженка дбайливо зберігається на Ічнянщині Чернігівської області, де він народився і провів перші дитячі роки, й де мешкали кілька поколінь славного козацько-старшинського роду Стороженків.

Благодійний фонд Віталія Шевченка, уродженця Ічні, в 2013 р. заснував Літературно-мистецьку премію імені Олекси Стороженка, яка щороку присуджується на конкурсних засадах за кращі твори літератури і мистецтва та науково-популярні роботи, створені авторами, що народилися на Ічнянщині, або життя і творчість яких пов'язана з Ічнянським краєм.

Її співзасновниками стали Ічнянська центральна районна бібліотека ім. С. Васильченка, районна газета «Трудова слава», об'єднання літераторів «Криниця», виконком Юженської

сільської ради, Центр громадських ініціатив «Інформаційне суспільство», редакційна колегія серії видань з історії Ічнянського краю.

Головним ініціатором заснування премії та незмінним головою Оргкомітету був Віталій Федорович Шевченко, відомий український політик, журналіст, письменник, народний депутат України II, III, IV-го скликань, голова Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення (2005–2009). На превеликий жаль, він передчасно помер у Києві 19 вересня 2018 р. у віці 64 роки.

Щорічно в листопаді-місяці в Ічні проводяться святкові літературно-мистецькі заходи, присвячені пам'яті Олекси Стороженка, та відбувається урочисте вшанування лауреатів премії, на яке збираються краєзнавці, письменники, численні шанувальники літератури, мистецтва, історії і гості. В програму урочистих заходів часто входить і відвідування малої батьківщини письменника в Лисогорах.

Свій внесок у збереження пам'яті про видатного земляка та популяризацію його літературної спадщини зробив ічнянський письменник і краєзнавець Станіслав Маринчик. Докладна інформація про життя та творчість Олекси Стороженка міститься в його книзі «Сузір'я талантів», а до 200-річчя з дня народження письменника він опублікував статтю «Нетлінне слово земляка».

Влітку 1981 р. ічнянський письменник Анатолій Дрофань та письменник і скульптор Андрій Німенко їздили в Білорусію, щоб розшукати хутір Тришин, але виявилось, що того хутора вже давно немає.

Село Тришин в 1968 р. ввійшло до складу Бреста, нині це вулиця Тришинська, будинок, в якому жив письменник, згорів ще в 1880-х роках, а старий сад вирубали в 1960-х. Місце, де колись стояв будинок, нині знаходиться на території школи-

інтернату (вул. Тришинська, 20). Збереглася лише могила Олексі Стороженка на Тришинському кладовищі (вул. Московська).

Олексу Стороженка пам'ятала і шанувала українська громада Бреста. У 1924–1935 рр. у Бресті, який входив до складу Польщі, діяла приватна українська семикласна школа ім. Олексі Стороженка під опікою товариства «Просвіта». Крім загальноосвітніх предметів викладалися релігія, українська і польська мови, каліграфія, історія і географія рідного краю. Школу відвідувало близько 60 дітей, її будівля збереглася до цього часу (вул. Пушкінська, 102).

Українці Бреста опікувалися й могилою письменника. У 1920-х роках могила просіла, в цегляному склепінні над труною утворився отвір. Стараннями української громади, на заклик інженера Івана Гноевого, могила була впорядкована, а навколо плити поставили металеву огорожу.

Плита на могилі
О. П. Стороженка

З часом зруйнувалася основа надмогильного пам'ятника (саркофаг), виготовлена із нетривкого пісчаника, її замінили на основу з цегли, яка з роками набула непривабливого вигляду. В такому стані її побачили могилу в 1981 р. А. Дрофань і А. Німенко. Піднімалося навіть питання про перепоховання праху письменника в Україні, але вирішити його не вдалося.

В серпні 2016 р. Тришинському кладовищу присвоїли статус історико-культурної цінності Білорусі. Роботами з реставрації поховань керував відомий брестський архітектор Микола Власюк, який у 1996 р. отримав офіційний сертифікат фахівця ЮНЕСКО з консервації та охорони

старовинних кладовищ.

Почав він і роботи з реставрації могили Олекси Стороженка. У фінансуванні робіт приймали участь небайдужі брестські підприємці, доклали зусиль і українці Берестейщини. Були й ідейні противники реставрації, які намагалися фізично їй перешкодити, але це лише прискорило виконання робіт. До реставрації могили підключилося Консульство України в Бресті, відновлення могили письменника вийшло на міждержавний рівень.

Стару цеглу саркофага замінили на граніт, висвітлили й випуклі літери на чавунній плиті, де написано: «Брестский предводитель дворянства, действительный статский советник Алексей Петрович Стороженко. Скончался 6 ноября 1874».

Роботи з реставрації надмогильного пам'ятника були завершені в листопаді 2017 р., а 24 листопада, в день народження Олекси Стороженка, синхронно зі святковими заходами в Ічні,

Відкриття поховання О. П. Стороженка після реконструкції. 24 листопада 2017 р.

відбулося урочисте відкриття відновленого поховання.

На урочистому заході були присутні представники української громади Бреста, голова Української науково-педагогічної спілки «Берегиня» Віктор Місіюк, дипломати, представники місцевих органів влади. Вони вшану-

вали Олексу Стороженка як людину, що вписала своє ім'я в історію двох сусідніх народів. З промовою виступив консул України в Бресті Анатолій Діденко, який зачитав учасникам зібрання звернення низки громадських організацій Ічнянщини. В

ньому, зокрема, говорилося, що благодатна білоруська земля стала для письменника другою батьківщиною.

В пам'ять про реставрацію пам'ятника біля могили встановили плиту з написом: «Стороженко Олекса Петрович (24.11.1806–18.11.1874), український письменник, етнограф, драматург. Місце поховання впорядковано у листопаді 2017 року за сприяння МЗС України, Консульства України в Бресті та української громади Бреста».

Отже, пам'ять про Олексу Петровича Стороженка, уродженця Чернігівщини, українського письменника й дуже талановиту людину, зберігається і в Україні, і в Білорусі. Знову видаються його твори, творчість письменника вивчається в школах. Залишається лише сподіватися, що й наші потомки також будуть берегти пам'ять про свого видатного земляка-українця.

2.3. Художник Віктор Резанов

Ім'я уродженця Ічнянщини Віктора Михайловича Резанова, художника-пейзажиста, академіка Імператорської академії мистецтв, до недавнього часу було відоме лише вузькому колу мистецтвознавців, колекціонерів творів живопису та місцевим краєзнавцям.

Вперше про Віктора Резанова згадав у 2004 р. ічнянський краєзнавець Володимир Балабай у своїй книзі «На землі Ічнянській». Більш детальні відомості про життя і творчість художника навів ічнянський письменник Станіслав Маринчик у книзі «Сузір'я талантів», яка вийшла 2009 р.

Завдяки краєзнавцям над В. Резановим й піднялася завіса забуття, широкому загалу стали відомими основні віхи його біографії. Нині Віктор Михайлович Резанов є у списку знаменитих уродженців Ічні, його ім'я носить одна з міських вулиць. Художник внесений і до Переліку знаменних і пам'ятних дат

Чернігівської області.

Але опубліковані відомості були неповними, у біографії художника мали місце прогалини, зокрема була зовсім відсутня інформація про останні роки його життя, та й по інших епізодах вона часто була фрагментарною або неточною, мали місце і помилки.

Тож довелося працювати над усуненням «вузьких місць» у біографії художника. Пошуки інформації про В. Резанова в різного роду дореволюційних документальних та історичних джерелах, матеріалах Академії мистецтв, приватному листуванні, адрес-календарях, художньо-мемуарних творах, а також у скупих відомостях з анотацій до робіт художника в музеях та на мистецьких аукціонах і в згадках про нього в окремих публікаціях дозволили заповнити наявні прогалини та неточності його біографії.

Віктор Резанов
Вільна, 1880-ті роки

Віктор Михайлович Резанов народився 1(13) січня 1829 р. в містечку Ічня Борзнянського повіту Чернігівської губернії у сім'ї дворянина, кавалерійського офіцера Михайла Матвійовича Ре-

занова (1789–1863).

Його батько був учасником Вітчизняної війни 1812 р., в чині прапорщика у складі шефського ескадрону Київського драгунського полку приймав участь у Бородинській битві, перебуваючи на посаді полкового ад'ютанта. 24 серпня на редуті біля села Шевардіно був поранений. За проявлений героїзм нагороджений орденом Св. Анни IV ступеня. Ще одну нагороду – орден Св. Володимира IV ступеня, він отримав у 1813 р. при звільненні Германії від французів.

По закінченні війни продовжував служити в полку, який з кінця 1826 р. згідно указу імператора Миколи I став називатися Київським гусарським. Після 1812 р. полк базувався в Білій Церкві, з 1817 р. – у Ніжині, а в середині 1820-х років зимові квартири знаходилися в Борзні та Ічні.

Приблизно в 1825 р. командир 1-го ескадрону, ротмістр М. М. Резанов одружився, його дружину (матір художника) звали Цецилія Іванівна, тоді він і придбав у Ічні ділянку землі, збудувавши на ній дім для родини.

Слід зазначити, що одруження офіцерів на дійсній військовій службі було тоді поодиноким явищем, оскільки умови служби ніяк не сприяли шлюбу. Заради створення сім'ї офіцери зазвичай подавали у відставку «за сімейними обставинами», або ж все життя залишалися холостяками. Але для Михайла Резанова це був уже другий шлюб.

Дім М. Резанова знаходився на вулиці Гончарівці посеред невеликого парку, був він одноповерховим і мав шість кімнат. Біля парадного входу розміщувалася альтанка у вигляді кола з кущів бузку з квітником посередині. За будинком був фруктовий сад і великий малинник. В саду стояла кухня під солом'яною стріхою. Садиба потопала серед високих каштанів, кленів і лип.

Будинок Резанова зберігся до теперішнього часу, з часом його перебудували, прорізавши ще двоє дверей, будинок став трьохквартирним з квартирами на дві кімнати. Нині будинок перебуває в аварійному стані і потребує капітального ремонту. Дивно, що стару будівлю досі не знесли, адже їй уже майже 200 років. Будинок зберігали і підтримували в жилому стані його мешканці.

У батьківській хаті на Гончарівці й народився майбутній художник, тут пройшли його дитячі роки. Його батько продовжував служити в полку, буваючи в Ічні наїздами. Київський

гусарський полк не брав участі ні в російсько-турецькій війні 1828–1829 рр., ні в придушенні Польського повстання 1830–1831 рр., тому М. М. Резанов спокійно вийшов у 1832 р. у відставку, отримавши чин підполковника. Далі служив поліцеймейстером у Брест-Литовську Гродненської губернії. У грудні 1839 р. М. М. Резанов був нагороджений орденом Святого Георгія за 25 років бездоганної військової служби в офіцерських чинах.

У містечку Ічні відставний підполковник і кавалер М. М. Резанов мав трохи орних земель і 18 душ кріпаків (1846), він належав до дрібнопомісних поміщиків. У Віктора були рідні

Будинок Резанова в Ічні. Сучасний вигляд

сестри Юнілла (1832), Анна (1833) і Зіновія (бл. 1836), а також зведені сестра і брат від першого шлюбу батька – Анастасія (бл. 1814) і Костянтин (1812–1898), в 1879 р. генерал-майор.

Віктор отримав початкову домашню освіту, а потім навчався у класичній гімназії при Ніжинському юридичному ліцеї ім. князя Безбородька, яка відкрилася у 1840 р. Гімназія готувала учнів до навчання в ліцеї і підпорядковувалася його дирекції.

В гімназії й проявився художній талант Віктора Резанова, тоді він і вирішив стати художником. Сталося це завдяки урокам малювання, які були обов'язковою складовою навчання

учнів у молодших та середніх класах.

Первинну художню освіту В. Резанов отримав під керівництвом вчителів малювання Савицького і Безперчія.

Ісидор Савицький отримав звання вільного художника в Академії мистецтв у 1839 р. і викладав малювання в Ніжинському юридичному ліцеї до 1846 р.

Дмитро Іванович Безперчій (1825–1913) був сином кріпосного художника-іконописця, якому граф Д. Шереметьєв дав вільну в 1841 р. В 1843 р. вступив вільним слухачем до Академії мистецтв, навчався у класі оригінальних фігур під керівництвом І. І. Вістеліуса. У вересні 1846 р. звернувся до Художньої ради Академії з проханням надати йому звання художника за два виконані портрети та малюнки. Причиною такого прохання стали постійні нестатки та злидні. Рада присвоїла Д. Безперчію звання некласного художника з історичного та портретного живопису. З грудня 1846 р. Д. Безперчій почав викладати малювання у Ніжинській гімназії.

Під керівництвом вчителів малювання Віктор Резанов і опанував основи малюнку та живопису, що дозволило йому в 1848 р. стати учнем Академії мистецтв. В гімназії він провчився п'ять років (1843–1848) і відбув до Санкт-Петербурга, не закінчивши курсу навчання.

В Академії Віктор Резанов навчався у заслуженого професора Максима Никифоровича Воробйова у класі пейзажного живопису, а після його смерті (1855) – у його сина Сократа Воробйова. В одному класі з Віктором Резановим навчалися Микола Абуткін, Петро Балашов, Петро Верещагін, Олександр Гіне, Павло Джогін, Ойген Густав Дюкер, Арсеній Мещерський, Іван Шишкін.

Павло Джогін був земляком В. Резанова, народився він у селі Понуровка Стародубського повіту Чернігівської губернії (нині Брянська область, Росія). Навчався він у Чернігівській

гімназії, а в 1854 р. став вільним слухачем Академії мистецтв.

В 1853 р. Віктор Резанов отримав малу срібну медаль за три пейзажі «Околиці Санкт-Петербурга (Види з Лісячого Носа)», а в 1855 р. – малу срібну медаль за пейзаж з натури. Поступово вдосконалював свою майстерність, в 1857 р. на виставці в Академії мистецтв отримав велику срібну медаль за «Вид на острові Коневці» (Ладожське озеро), а в 1858 р. – малу золоту медаль за пейзажі «Вид у Фінляндії» і «Лісячий Ніс».

На літніх вакаціях В. Резанов їздив на Чернігівщину на етюди, бував у Ічні, його картина «Вид із палацу на протилежний берег Майорського ставка», написана в Качанівці, була представлена на виставці 1860 р.

На академічних виставках 1859–1860 рр. виставляв свої роботи з офорту і Тарас Григорович Шевченко, готуючись до отримання звання академіка. В 1859 р. він був призначений в академіки за представленими гравюрами (було тоді таке звання), а 4 вересня 1860 р. отримав звання академіка з гравірування (офортним способом). Поет не прагнув слави художника, просто це звання та відповідний йому чин титулярного радника дозволяли постійно проживати у Санкт-Петербурзі. А вже 7 квітня 1860 р. «відставному рядовому Оренбурзького лінійного № 1-й баталіона Тарасу Шевченку» поліцією було видано лише тимчасовий дозвіл «для вільного проживання в Санкт-Петербурзі на протязі одного року».

10 березня 1861 р. українського генія Тараса Григоровича Шевченка не стало. При відспівуванні Великого Кобзаря в Єкатерининській церкві Академії мистецтв В. Резанов разом з художниками В. Верещагіним, М. Дмитрієвим-Оренбурзьким, П. Ейспером, Л. Жемчужниковим і М. Микешиним змалювали його в труні. Рисунок олівцем «Шевченко в труні» В. Резанова зберігається в Державному музеї історії російської літератури ім. В. І. Даля (Москва).

В 1859 і в 1860 роках Віктор Резанов допускався до конкурсів на велику золоту медаль, отримання якої дозволяло стати пансіонером Академії мистецтв з поїздкою на 6 років за кордон казенним коштом для подальшого вдосконалення майстерності. Але участі в конкурсах не прийняв, очевидно, реально оцінюючи власні можливості. Деякі учні, намагаючись отримати велику золоту медаль, навчалися в Академії по 20 років.

В 1862 р. В. Резанову на його власне прохання присвоїли звання класного художника III-го ступеня, як нагородженого великою срібною медаллю, з відповідним рангом чиновника 14 класу (колезького регістратора).

В 1862–1864 рр. працював в Україні, писав пейзажі на замовлення поміщиків Чернігівської та Полтавської губерній, проживаючи в їхніх маєтках. Ці роки були для художника найбільш продуктивними, написав він десятки полотен, які прикрасили садиби В. Тарновського в Качанівці, І. Скоропадського в Тростянці, Дабіж-Горленків у Романівщині, Г. Галагана в Сокиринцях, В. Кочубея в Диканьці, де-Бальменів у Линовиці, Величків у Хаєнках. Лише в садибі Г. Галагана було 25 картин Віктора Резанова.

Наприкінці 1864 р. художник поїхав власним коштом за кордон. Цю поїздку він запланував ще у 1862 р. тож і збирав кошти, працюючи в садибах поміщиків.

У листопаді 1862 р. Павло Джогін писав Івану Шишкіну: «... до речі, кланяється тобі Резанов, який в Малоросії і, здається, хоче їхати за кордон».

Іван Шишкін був близьким другом Віктора Резанова. В листах до І. Шишкіна він називав його «Люб'язний товариш Ваня», а в кінці писав «Відданий твій друг Віктор Резанов».

В 1865 р. В. Резанов працював у Парижі, а потім переброявся до Дюссельдорфа. У березні-квітні 1866 р. художник повідомляв із Дюссельдорфа, що мешкає він у тій же квартирі, де

раніше проживав І. Шишкін, і щодня обідає в ресторані знаменитого дому художників «Малькастен». Творча атмосфера, яка панувала в Дюссельдорфі, надихала художника, він писав І. Шишкіну: «...велика користь тут писати картини, та й енергії з'являється більше, тут так старанно працюють, що і самому не хочеться втрачати час».

Просив також прислати гроші: «...а також прошу тебе, пришли мені борг, я абсолютно без грошей, ніхто не надсилає, ось нині і давай у борг, просто на чужій стороні можна з голоду померти, і пишу це своїм боржникам, а вони і вусом не ведуть, навіть не відповідають, жахливі люди».

З робіт художника того періоду, написаних з натури, збереглася картина «Дубовий гай на околиці Дюссельдорфа», яка нині експонується в Державному Російському музеї у Санкт-Петербурзі.

В Дюссельдорфі художник задумав і написав картини «Збирання хліба під час жнив», «Ліс під час бурі» і «Біля водяного млина».

Про роботу над цими картинами він повідомляв у своєму листі І. Шишкіну: «В ту раму, яку я у тебе купив, пишу дві картини – одна зображає ранок з туманом, а інша найпростіша, немає жодного дерева – жнива жита. ...Розпочато ще у мене шість штук в аршин величиною, та ще затіваю малоросійський водяний млин».

Картини були представлені на осінній виставці в Академії мистецтв 1866 р. Художня Рада Академії за вказані роботи присвоїла Віктору Резанову звання академіка пейзажного живопису з відповідним чином 9-го класу (титулярного радника).

А картини придбав для своєї колекції адмірал М. К. Краббе, тодішній морський міністр Росії.

У жовтні 1868 р. в Єкатерининській церкві Академії мистецтв відбулося вінчання академіка Івана Шишкіна з

петербурзькою міщанкою Євгенією Васильєвою, сестрою його друга, пейзажиста Федора Васильєва. З боку жениха поручителем був академік Віктор Резанов, а з боку нареченої – друг Шишкіна і Резанова академік Павло Джогін.

Віктор Резанов підтримував дружні стосунки з художником Єгором Мейером. Міністерство імператорського двору замовило Мейеру для імператора цикл картин з видами Приморського краю. В 1867 р. академік Є. Мейер раптово захворів і помер, не закінчивши дві великі картини: «Вид міста Іркутська» і «Козацька станиця Катерино-Нікольська». На прохання Софії Мейер, вдови академіка, Віктор Резанов в 1867–1868 рр. за рисунками і ескізами Мейера закінчив картини, замовлення імператора було виконане. Частина коштів, які йому виплатило Міністерство двору за картини, він передав вдові художника.

Художник ніколи не бував у Іркутську, тож на картині «Вид міста Іркутська» він зобразив дерева Центральної Росії, були то куполоподібні сосни, які в Сибіру не ростуть. Ця картина зберігається в Іркутському обласному художньому музеї.

В 1867–1872 рр. художник багато подорожував, відвідуючи і Чернігівщину, про що свідчать його картини, які з'являлись на виставках у Академії мистецтв: «Два види в Новгородській губернії» (1867), «Вид в Малоросії» (1869), «Вид в Орловській губернії» (1872).

Віктор Резанов був співзасновником Артлі художників у Санкт-Петербурзі (1863–1864), членом Санкт-Петербурзького зібрання художників (1863–1879) та Московського товариства любителів мистецтв.

Матеріальна сторона життя художників у всі часи була складною і проблематичною. Дехто досягав визнання і слави, мав постійні замовлення і забезпечував себе й родину виключно художньою творчістю, а іншим через непевні та непостійні

доходи від творчості доводилося шукати більш стабільні джерела для існування.

За діючими правилами Міністерства освіти Російської імперії лише випускники Академії мистецтв могли працювати вчителями малювання в середніх та вищих навчальних закладах. В 1874 р. Віктор Резанов погодився на пропозицію стати вчителем малювання у місті Вільна (нині Вільнюс, Литва), і з 1 серпня був прийнятий на посаду вчителя креслення і малювання Віленської Маріїнської жіночої гімназії, а з 1 вересня 1875 р. став викладати малювання у Віленському єврейському вчительському інституті. Також викладав по найму у Віленському Маріїнському вищому жіночому училищі.

У Вільні діяла школа малювання, яку організував у 1866 р. і очолював до 1912 р. академік І. П. Трутнев. Ця школа відродила підготовку художників у Північно-Західному краї, яку було перервано в 1832 р. через закриття імператором Миколою I Віленського університету з кафедрами рисунку та живопису, скульптури і гравюри.

В деяких публікаціях вказується, що Віктор Резанов викладав у тій школі і навіть був помічником І. Трутнева. Вірогідно, то лише припущення, бо в історичних матеріалах жодної інформації про таку співпрацю знайти не вдалося. То могла бути лише подвижницька діяльність, оскільки школа фінансувалася недостатньо. Спочатку невелику платню в сумі 500 руб. на рік отримував лише сам І. Трутнев, тому він з 1868 р. став викладати малювання і у Віленському реальному училищі. Пізніше у штаті школи з'явився класний наглядач, а помічник завідувача згадується з 1887 р. (художник П. Г. Ремер).

В. Резанов разом із І. Трутневим в 1882–1883 рр. викладав малювання у Реальному училищі, працюючи по найму.

З 1 лютого 1884 р. Віктор Резанов почав викладати малювання у Вищому жіночому училищі вже на постійній основі,

продовжуючи працювати по найму в Єврейському вчительському інституті.

Потроху займався і живописом, на академічній виставці 1883 р. демонструвалися його акварелі і сепії, а на виставці 1885 р. – дві акварелі «Полудень».

В одній з публікацій написано, що Віктор Резанов у 1880-х роках працював над проектом царського мисливського будинку на Південному березі Криму. Не був пейзажист Віктор Резанов ще й архітектором, а Лівадійський палац для імператора і мисливський будинок проектував Олександр Іванович Резанов (1817–1887), академік архітектури, професор Академії мистецтв.

Те ж саме стосується і каплички Святого Георгія Побідоносця на Євфросинієвському кладовищі у Вільні. Ту капличку, як і Миколаївський та Пречистенський собори, також проектував у 1865–1868 рр. Олександр Резанов разом із віленським архітектором М. Чагіним.

Але у Крим Віктор Резанов все-таки їздив. У Вільні проживав Олександр Володимирович Жиркевич (1857–1927), військовий юрист, літератор і колекціонер. В коло його знайомих та друзів входили художники І. Рєпін, І. Айвазовський, В. Верещагін, скульптор М. Антокольський, архітектор М. Чагін. Дружив він і з Віктором Резановим. Квартиру О. Жиркевича прикрашали картини В. Резанова, серед яких було велике полотно «Ай-Петрі при сході сонця».

У жовтні 1893 р. у О. Жиркевича гостював Ілля Рєпін по дорозі в Італію. Картину В. Резанова «Ай-Петрі при сході сонця» він розкритикував: «Ми з вами були в Криму. Я замалював у себе Ай-Петрі. Хіба він такий? Все вигадка, придумано!».

Востаннє Віктор Резанов виставляв свої роботи на академічній виставці 1887 р. У Санкт-Петербурзі демонструвалася його картина «Ліс», а картина «Узмор'я» була на пересувній

виставці у Єкатеринбурзі в Художньому відділі Сибірсько-Уральської науково-промислової виставки. Пересувна виставка Академії мистецтв була організована у 1886 р. як альтернатива виставкам художників-передвижників.

В чинах В. М. Резанов просувався успішно, свою кар'єру вчителя він почав у чині титулярного радника, а в 1895 р. він уже статський радник (чин 5 класу). Нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го і 3-го ступеня і Святої Анни 3-го ступеня.

Учениці Вищого жіночого училища його любили, ось що писала Олександра Бруштейн у літературно-художніх мемуарах про своє перше враження від знайомства з художником у 1894 р.: «До класу входить дуже високий, дуже прямий старий, – і ми відразу дивимося на нього радісними очима хоча б тому, що він нагадує нам щось дуже веселе і бажане. На кого він схожий? Ох, знаю, знаю – на діда-мороза! Якщо б діда-мороза одягнути в синій учительський віцмундир, ось і був би наш учитель малювання! Тільки у діда-мороза ніс картоплиною, червоний від грудневого холоду, а у нашого вчителя малювання прекрасна голова, красиво відкинута назад, з красивим, прямим носом і пильними, орлиними очима. Волосся і борода у вчителя сиві, білі, тільки біля рота вони трохи віддають жовтизною – напевно, від тютюну.

– Здрастуйте, милі дівчата! – каже дід-мороз в учительському віцмундірі. – Я ваш учитель малювання, Віктор Михайлович Резанов. Художник».

Або в іншому місці: «Учитель малювання – художник, старий, з білою бородою – чудовий!».

Ну а далі прийшла старість, замовлень на картини не було, та й через похилий вік художник не міг повноцінно творити. Не було і дітей, тільки дружина на його утриманні, а заощаджень «на чорний день» художник також не накопичив, ось і

довелося працювати вчителем малювання в похилому віці, щоб вислужити хоча б пенсію.

Поступово підкралася й бідність. Згідно більшості Адрес-календарів Віленської губернії художник проживав за адресою вул. Полоцька, дім Шостака, але у довіднику «Вся Вильна» на 1896 р. та в деяких календарях вказується вул. Полоцька, дім «Доброхотной копейки». Благодійне товариство «Доброхотная копейка» утримувало дім Шостака, були в ньому дешеві квартири для бідних, нічліжка та дешева їдальня. Товариство утримувало і богадільню, в якій знаходили останній притулок ті, хто уже не міг про себе подбати.

Хоча квартири в домі Шостака і були дешевими, але за проживання треба було платити. Віктор Резанов є серед платників державного квартирного податку дому № 596 товариства «Доброхотная копейка». Цей податок збирався при квартирній платі більше 225 руб. на рік і мінімально складав 3 руб. 60 коп.

Така вже іронія долі: академік І. Трутнев був членом благодійного товариства «Доброхотная копейка», вносячи туди грошові пожертви, а академік В. Резанов жив, завдяки тим жертвам.

Вихід на пенсію з отриманням половини окладу вчителя вимагав стажу бездоганної служби не менше 25 років, тож художник ще у 1902 р. працював у Вищому жіночому училищі, було йому тоді 73 роки.

Обставини і дата смерті В. Резанова не встановлені, як і місце його поховання. Віктор Резанов був прихожанином Віленського Пречистенського собору, востаннє він записаний разом з дружиною у сповідній відомості за 1902 р. Але в метричних книгах собору за 1902–1906 рр. запис про його смерть відсутній. Ця обставина і стало причиною того, що в більшості біографій художника не вказується дата смерті, або пишуть «дата смерті невідома». Зустрічаються і дати: 1892 р., після 1892 р.,

близько 1906 р.

Вірогідно, художник покінчив життя самогубством, що в православ'ї вважається найтяжчим гріхом. Згідно з канонами православної церкви, записи про смерть для самогубців не вносилися в метричні книги, щоб виключити церковне поминання покійного.

Про причини такого трагічного відходу з життя можна лише здогадуватися. Можливо, викладати в училищі більше не міг, а з оформленням пенсії були проблеми.

Вірогідною датою смерті Віктора Резанова буде 1903 або 1904 р.: дружина художника Ольга Олексіївна повернулася з Вільни в Ічню, де й померла 15 січня 1905 р. від серцевого нападу у віці 75 років.

Самогубців заборонялося ховати на церковних цвинтарях, для цього були спеціально відведені місця, відомості про які по Пречистенському собору знайти не вдалося, тому невідомо і місце поховання В. Резанова.

Але пам'ять про художника зберігають його картини. Роботи Віктора Резанова є у Державному Російському музеї (Санкт-Петербург), Державній Третьяковській галереї (Москва), Будинку-музеї І. Шишкіна в Єлабuzі (Татарстан) та в багатьох інших зібраннях.

В Україні єдина, на жаль, картина художника «Ржавець» (1864) зберігається в Національному художньому музеї. Та ще одна картина, яка, за припущеннями, належить пензлю В. Резанова, є в експозиції Ічнянського історико-краєзнавчого музею.

В поміщицьких садибах Чернігівщини та Полтавщини було багато картин В. Резанова, але після Жовтневого перевороту вони були втрачені. Частина картин потрапила за кордон, або осіла у приватних колекціях, інші були знищені. Картини з розграбованих поміщицьких садиб зберігалися і в селянських

хатах, часто не становлячи ніякої цінності для нових власників.

Ічнянський краєзнавець Костянтин Самбурський у своїх щоденниках писав у 1920 р. про картину В. Резанова, яка висіла в хатинці сторожа розграбованої садиби Величків біля Хаєнок. На ній було зображено три пари волів, якими орють поле. Чотири картини В. Резанова ще у 1927 р. зберігалися в школі села Хаєнки.

Зараз картини В. Резанова виставляються на продаж на художньо-мистецьких аукціонах, зокрема, в Росії було виставлено три живописних полотна художника: «Біля водяного млина» (1866), «Дівчина на полі з соняшниками» та «Пейзаж» (1860-ті роки), а також рисунок «Тростянець» (1863), сепія. А в Мінську виставлено на продаж живописне полотно «Соняшники».

Картина «Біля водяного млина» – одна з найбільш відомих картин художника, за які В. Резанов був удостоєний звання академіка. Від потомків адмірала Краббе картина у 1930 р. потрапила до приватної колекції Гамбарашвілі (Тбілісі) і дісталася у спадок його потомкам. Картина була продана у 2010 р. за 106 тис. доларів США. А в 2008 р. була продана з аукціону за 7 тис. доларів картина «Дівчина на полі з соняшниками».

Доля нашого земляка, художника Віктора Резанова є досить типовою, вона схожа на долі багатьох художників, які ставали відомими і затребуваними, але потім помирили в бідності й забутті. І лише завдяки написаним картинам, які стали національним і світовим надбанням, імена художників зберігаються в історії культури та мистецтва.

2.4. Поет Григорій Саченко

Саченко Григорій Кирилович (6.12.1905–16.01.1939) – український поет і літературознавець. Народився в селі Хаєнки

Прилуцького повіту (нині Ічнянського району) в селянській родині. Його батько, не маючи достатньої кількості землі, заробляв на життя, працюючи робітником у вагоноремонтних майстернях.

У 1923 р. Григорій Саченко пішов навчатися на педагогічні курси в селі Мрин Носівського району. Курси з терміном навчання 3 роки були створені в 1919 р. на базі вчительської семінарії, відкритої в 1911 р. У 1926 р. курси були реорганізовані в педагогічний технікум. Пізніше Мринський педагогічний технікум був переведений у місто Прилуки.

Григорій Кирилович
Саченко

Після закінчення технікуму вчителював у селі Сиволож Комарівського (нині Борзнянського) району, активно займався комсомольською роботою. Комарівський райком комсомолу і направив його на навчання до Київського інституту народної освіти.

Інститут Григорій Саченко закінчив в 1931 р., а коли в 1933 р. інститут отримав статус університету, продовжив навчання. Закінчив аспірантуру при Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка.

Працював консультантом з художньої літератури Бібліотеки АН України, деканом поетичних курсів, викладав у Київському університеті, завідував музеєм Літературного інституту імені Т. Г. Шевченка, вів наукову роботу, є автором низки літературознавчих розвідок.

Вірші почав писати ще під час навчання в педагогічному технікумі, з 1926 р. публікувався на шпальтах газет і журналів «Молодняк», «Глобус», «Життя і революція», «Літературна Україна». Входив до Спілки селянських письменників «Плуг».

За своє коротке творче життя встиг опублікувати дві збірки поезій: «Зустрічний ентузіазм» (1931 р.) та «Зеніт» (1936 р.).

Григорій Саченко перебував і на партійній роботі, був членом партії з 1932 р. За партійними посадами мав дозвіл на особисту зброю, що потім і зіграло трагічну роль у його долі.

Григорій Саченко не поривав зв'язків із рідним селом, часто приїжджав у гості. З ним дружив уродженець села Григорій Гузь, тоді студент Ніжинського педагогічного інституту. Григорій Гузь часто бував і на квартирі поета в Києві.

Григорія Саченка арештували 3 листопада 1936 р. Арешт був пов'язаний з іншою справою, в Києві заарештували Миколу Чумака, брата українського поета Василя Чумака, розстріляного в 1919 р. денікінцями. З Миколою Чумаком Григорій Саченко дружив ще зі студентських часів.

Григорій Саченко (зліва)
та Григорій Гузь. 1936 р.

Причиною арешту Миколи Чумака став донос, написаний Ганною Колісниченко, дружиною друга – Георгія Колісниченка. Гостюючи в Ічні, Микола мав необережність розповісти другу в присутності його дружини політичний анекдот.

При обшуку на київській квартирі у Миколи Чумака знайшли щоденник, в якому були записані анекдоти, а також наган, на носіння якого дозволу не було. Микола Чумак зізнався, що наган йому колись продав Григорій Саченко. Миколу Чумака репресували і він загинув 1938 р. на Колимі.

У звинувачувальному висновку, підготовленому оперуповноваженим НКВС УРСР Олександровим і затвердженому начальником відділу УДБ Рахлісом, зазначено, що Саченко Г. К.

«був учасником української контрреволюційної організації і входив до однієї з бойових груп, керованої Чумаком М. Г.» Продажу нагана було витлумачено як «зв'язок з терористом Чумаком і оснащення його бойовою зброєю».

Під час допитів факт продажу нагана Григорій Саченко визнав, але свою приналежність до якоїсь із бойових терористичних груп категорично відкинув.

Військовим трибуналом Київського військового округу 9 травня 1937 р. Григорія Саченка було засуджено на 8 років тюремного ув'язнення з поразкою у політичних правах на 5 років і конфіскацією належного йому майна. Для відбування терміну покарання Григорія Саченка етапували на Далекий Схід. Його подальша доля досі залишається невідомою.

Для родини Саченків ув'язнення сина і його зникнення у 1939 р. стало тяжким ударом, батько помер від горя, а у матері почав потьмарюватися розум.

Марія Пилипівна Саченко не вірила у смерть сина і розшукувала його з 1946 р. протягом 12 років. На запити приходили відписки, в яких вказувалося, наприклад, що Григорія Саченка перевели з одного табору в інший, але адреса десь загубилася.

Марія Пилипівна була неписьменною, тому всі запити за неї писав учитель Олександр Гузь. Збереглася чернетка однієї із заяв, датована 23 червня 1956 р. Із заяви видно, що Марія Пилипівна Саченко для сумнівів дійсно мала вагомі підстави.

Вона отримала від сина із Владивостока лист, датований 17 червня 1941 р., хто його написав, невідомо.

В 1952 р. Хаснківська сільська рада на запит органів МВС СРСР вислала на Григорія Саченка характеристику.

Важко сказати, з чим це було пов'язано, але довелося чути думку, що адміністрація таборів несла відповідальність за смерть ув'язнених, адже вони були дармовою робочою силою. При високій смертності в'язнів наглядачі могли самі потрапити

за ґрати. А тому померлі чи вбиті продовжували числитись у списках.

Існує також думка, що на «мертві душі» виписувалися продукти та інше матеріальне забезпечення, а потім усе це розкрадалося.

21 жовтня 1958 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР під головуванням полковника юстиції Б. Цирлінського скасувала вирок стосовно Григорія Саченка, а справу проти нього за відсутністю складу злочину припинила.

Ініціаторами реабілітації поета стало Правління Спілки письменників України, зокрема, його друзі по роботі в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка Євген Шабліовський і Степан Крижанівський.

У 1964 р. в київському видавництві «Радянський письменник» вийшла посмертна збірка віршів Григорія Саченка «На чатах», в яку ввійшли поезії з попередніх книг, періодичних видань та з особистого архіву поета.

Особистий архів сина Марія Пилипівна віддала на зберігання Олександрю Гузю. У 1961 р. в Ічні відкрився краєзнавчий музей, Олександр Гузь і передав туди особистий архів Григорія Саченка.

Григорій Саченко, безумовно, був талановитим поетом, він не був ворогом більшовицької влади, скоріше навпаки, але під політичні репресії 1937–1938 рр. теж потрапив.

Було тоді поету 34 роки, так він і загинув, не створивши власної сім'ї та не реалізувавши до кінця свого потужного творчого потенціалу.

2.5. Майстриня-вишивальниця Ганна Григоренко

Григоренко Ганна Іванівна (1.01.1944–6.05.2006) – член Національної спілки художників України (з 1980 р.), член

Національної спілки майстрів народного мистецтва України (з 1993 р.).

Народилася в селі Хаєнки Ічнянського району на Чернігівщині в селянській сім'ї. В дитинстві захопилася казковими узорами народної вишивки (ще до школи вміла чудово вишивати), а коли підросла, то захотіла знати про вишивання якомога більше.

Ганна Іванівна Григоренко

Якось прочитала в газеті «Молодь України» повідомлення про набір до Київського училища прикладного мистецтва, туди і подала документи після закінчення семирічки. Підготуватися до іспитів із рисунку та композиції їй допоміг учитель малювання Олександр Гузь.

Ще в роки навчання, беручи за основу народні малюнки, створювала власні композиції з самобутнім оригінальним вирішенням. Згодом створена нею вишивана обкладинка книги для реєстрації подарунків, що надходили з нагоди 150-річчя з дня народження Великого Кобзаря, була відібрана для київського музею Т. Г. Шевченка, де всім припала до вподоби.

У 1966 р. Ганна Григоренко закінчила училище з відзнакою, отримавши диплом художника-майстра з вишивки, і почала працювати художником фабрики художніх виробів імені 8 березня в Чернігові. Згодом стала головним художником фабрики, брала активну участь у різних виставках, на Всесоюзній виставці народного мистецтва, присвяченій 50-річчю ВЛКСМ, отримала бронзову медаль.

Продовжувала навчання: в 1973 р. закінчила Львівський поліграфічний інститут імені Івана Федорова, отримавши

спеціальність «художник-графік».

Кілька років обіймала посаду старшого наукового співробітника з народного мистецтва Чернігівського історичного музею (цю посаду ввели в музеї саме для неї). З 1976 р. працювала в художньо-виробничих майстернях Художнього фонду України.

Ще з 1970 р., першою на Чернігівщині, почала пропагувати мистецтво чернігівської вишивки на представницьких республіканських, всесоюзних та міжнародних виставках, зокрема, класичну вишивку білим по білому. Вона переносила класичну вишивку на більш сучасні за кроєм і асортиментом види одягу – блузи, сукні, сорочки, гармонійно поєднуючи стародавні техніки вишивання, кольорову гаму, побудову композицій із сучасними матеріалами-тканинами та нитками, тобто створила нові традиційні форми народного вишивального мистецтва Чернігівщини, зробивши свій внесок у розвиток галузі і продовження традиції. Її авторські роботи демонструвалися й успішно продавалися як в Україні, так і за кордоном.

У домі Ганни Григоренко завжди панувала творча атмосфера. Її чоловік, Петро Васильович Пікуль – відомий скульптор в галузі станкової і монументальної скульптури. Перевагу надає різьбленню по дереву та художній обробці каменю. Діти теж стали художниками: син Роман – художник-ювелір, він освоїв таємниці художньої обробки металу, спираючись на давні народні традиції. Донька Мирослава займається живописом і графікою, а останнім часом працює як художник-монументаліст.

У 2006 р. Ганна Григоренко була удостоєна звання заслуженого майстра народної творчості України, а 6 травня майстриня раптово пішла з життя через тяжку хворобу.

Ювілейна виставка, присвячена творчості знаної художниці й вишивальниці Ганни Іванівни Григоренко «Вишита її

життя дорога», відкрилася 10 січня 2014 р. в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського.

На виставці були представлені роботи Ганни Іванівни: рушники, рушники-панно, сорочки, блузи, костюми, сукні; ескізи узорів вишивок; акварелі із серії «Село моє», її нагороди та відзнаки із зібрань Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана та інші нагороди, надані родиною.

Творчий доробок провідної народної майстрині України Ганни Іванівни Григоренко був спрямований на переосмислення, наповнення новим змістом давніх традицій. Вона є однією із творців сучасної вишивки та хранителькою традицій народного одягу, тією, хто вивів їх на нові обрії.

Ганна Іванівна залишила по собі не лише унікальні зразки вишивки, які зберігаються в музеях України і світу та в приватних колекціях. Мала вона й учнів та послідовників. Майстриня передала своє захоплення чернігівською вишивкою Наталії Черняк, мобілізувавши її на творчу роботу.

Серед учнів Наталії Черняк була Ольга Костюченко, переможниця Всеукраїнської виставки-конкурсу Український вишитий рушник у номінації «Кращі молоді майстри» з роботою «Сіверянське весілля».

Так що Ганна Григоренко є не тільки фундаторкою відродження народної вишивки Чернігівщини, а й засновницею школи послідовників, які продовжують її справу.

Розділ 3. ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ ТА ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ

Гостра політична боротьба та визвольні змагання за незалежність України велися в 1917–1921 рр. і продовжувалися в роки II-ї світової війни. Лише в роки незалежності стають відомими імена багатьох учасників і героїв тих подій.

В розділі наведено відомості про легендарного отамана Євгена Ангела, військовика Юрія Осмоловського і вояка УПА Олексія Савченка. Визвольні змагання неподільно пов'язані з темою політичних репресій 1930-х років, відомості про них також наведено в цьому розділі.

3.1. Отаман Євген Ангол з Чернігівщини

Поміж учасників визвольних змагань в Україні в 1918–1919 рр. виділяється яскрава і неординарна постать отамана Євгена Петровича Ангела, уродженця села Власівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії (нині Ічнянського району Чернігівської області), одного з керівників повстанського руху проти більшовиків на Чернігівщині, Сумщині та Полтавщині. Колишній поручик царської армії під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського в листопаді 1918 р. організував Курінь смерті ім. кошового Івана Сірка, громив гетьманську варту в повітових містечках, потім воював з червоними і білими. Загинув за нез'ясованих обставин наприкінці 1919 р.

Родовід

Згідно із загальноприйнятою думкою, Євген Ангол народився в сім'ї заможного селянина, який походив із болгар, а прізвище Ангол утворене від болгарського прізвища Ангелов. За

сімейними переказами і повідомленнями краєзнавців на Чернігівщину Ангелових привіз хтось із поміщиків Тарновських, які володіли маєтком Качанівка біля Власівки. Сталося це після російсько-турецької війни 1806–1812 рр., або ж 1828–1829 рр. Є й версія, згідно з якою Ангелови спочатку втекли в Бессарабію, рятуючись від турків, а вже звідти перебралися на Чернігівщину.

Для вивчення вказаних версій досліджено родовід Євгена Ангела на основі наявних історичних документів: метричних і сповідних книг та ревізських казок (реєстрів). Церква Георгія Хозевіта, в парафію якої входив хутір Власівка, була відкрита в 1828 р., а раніше Качанівка і Власівка відносилися до парафії Миколаївської церкви села Парафіївки, тому вивчалися і документи Миколаївської церкви.

Церква Георгія Хозевіта в Качанівці.
Сучасний вигляд

В результаті пошуків складено розпис роду Ангелів, який виявився досить численним і розгалуженим, всього знайдено більше сотні імен. Тому далі наводяться відомості, які стосуються лише лінії роду Євгена Ангела і, частково, пов'язаних з нею родів.

Отримані результати досліджень виявилися досить несподіваними, з'ясувалося, що Ангели проживали на Чернігівщині ще у XVIII столітті. Перша згадка про рід Ангелів знайшлася в Сповідній книзі Миколаївської церкви 1787 р. В слободі Туркенівці (нині Южне Ічнянського району) проживали Степан Софронович Ангел (нар. бл. 1731 р.) з дружиною Варварою

Андріївною (нар. бл. 1743 р.) та дітьми.

У Сповідній книзі 1800 р. записана вже вдова Варвара Андріївна Єнголіна з сином Мироном Степановичем (нар. бл. 1785 р.), його дружиною Зіновією Семенівною (нар. бл. 1780 р.) та їх дітьми, і ще один син – Микита Іванович Калениченко (нар. бл. 1772 р.) з дружиною Зіновією Павлівною (нар. бл. 1774 р.).

Микита Іванович Калениченко і є першим відомим предком (прапрадідом) Євгена Ангела. Його можна було б вважати сином Варвари Андріївни від першого шлюбу, якби не одна обставина: її старша дочка Єфимія Степанівна народилася близько 1771 р., вона була на рік старша за Микиту. Можна припустити, що Микита Калениченко доводився родичем по матері Степану Ангелу. Почасти це підтверджує і той факт, що Варвара Андріївна в 1816 р. проживала в Туркенівці в сім'ї сина Мирона, а Микита жив з сім'єю окремо.

Відсутність Микити Калениченка в Сповідній книзі 1787 р. свідчить про те, що він з'явився в Туркенівці після російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Події тієї війни відбувалися на території Бессарабії, звідти він і прибув.

Якщо Степан Софронівч Ангел походив із болгар, то тоді прізвище мало б писатися як Ангелов. А прізвище Ангел поширене також у румунів і молдаван, в тому числі і в Бессарабії. Якщо вірити сімейним переказам про болгарське походження роду Ангелів, то вірогідною буде версія, згідно якої вони спочатку втекли з Болгарії в Бессарабію, а потім переселилися на Чернігівщину. Можна лише припускати, коли саме Степан Ангелов з'явився в Бессарабії, можливо, після російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Микиту Калениченка міг привезти на Чернігівщину хтось із Тарновських, деякі з них брали участь у тій війні, наприклад, Петро Васильович Тарновський (нар. 1766 р.), полковий

квартирмейстер, який знаходився в походах 1788–1789 рр. під Очаковом, при взятті фортеці Хаджибей і міста Бендери. Але він походив з іншої гілки роду Тарновських (потомки Івана Ляшка), які володіли маєтками на Полтавщині і не мали відношення до володінь Тарновських на Чернігівщині.

Більш ймовірно, що зовсім юну сім'ю (старша дочка Феодосія народилася, коли Микиті було 16 років) привіз тодішній власник Туркенівки Григорій Якович Почека, вітчим майбутнього власника Качанівки Григорія Степановича Тарновського. Григорій Почека в той час служив у армії в чині секунд-майора.

Про Івана Калениченка, батька Микити, немає жодних відомостей, лише прізвище вказує на те, що він був українцем. А з болгар могли походити як його дружина, так і невістка Зіновія.

У Микити і Зіновії Калениченків, згідно сповідних книг, було 9 дітей, серед них двоє синів – Тимофій (нар. бл. 1798 р.) і Єрофій (нар. бл. 1805 р.). Дружину Тимофія Калениченка звали Тетяна Михайлівна (нар. бл. 1804 р.).

Тимофій Микитович Калениченко був прадідом Євгена Ангела. Проживав він у Туркенівці, а потім, згідно запису в Ревізькому реєстрі Качанівки 1834 р., його в 1832 р. перевели разом з сім'єю до Качанівки дворовим у маєток Тарновських. Насправді це сталося раніше, оскільки сини Тимофія Микитовича Митрофан і Петро народилися в Качанівці, відповідно в 1828 і 1830 роках.

Метричні записи, списки прихожан церкви Георгія Хозевіта і ревізькі реєстри дозволили простежити, як прізвище Калениченко поступово замінювалося на Ангел.

У записі від 4.06.1828 р. про народження у Тимофія Микитовича сина Митрофана вказаний Калениченко /Ангел/, а в записі від 11.09.1833 р. про смерть дочки Анни – Калениченко

/Ангеленко/. У 1834 р. поручителем при хрещенні сина у придворного музиканта, дворового Олександра Сушка записаний Калениченко /Ангол/.

Вперше прізвище Ангел (без Калениченко) з'являється в записі від 25.06.1840 р. про народження у Тимофія Микитовича молодшої дочки Єфросинії, а в записі про смерть від 1.06.1843 р. він знову записаний як Калениченко.

Син Тимофія Микитовича Максим в записах про народження дочки Олени (1845 р.) і сина Андрія (1846 р.) вказаний як Ангел. Так само він записаний і в Сповідній книзі 1846 р. У Ревізькому реєстрі Качанівки 1850 р. Тимофій Микитович вказаний як «Калениченко, він же і Ангелов», а його брат Єрофій в реєстрі Туркенівки записаний як «Калениченко, він же і Ангел». В реєстрах 1858 р. сини Тимофія Микитовича Максим і Митрофан записані як Ангелови, а брат Єрофій як Янголенко. Прізвище Янголенко згідно реєстру Туркенівки 1816 р. було і у Мирона Степановича Ангела.

Жіночі прізвища представниць роду в старих записах більше нагадують прізвиська, так, Варвара Андріївна Ангел в сповідних книгах 1800–1813 рр. записана як Єнголіна, Янгольна, Єнголка.

Отже, на Чернігівщині прізвище Ангел носили вже перші відомі представники роду. Відповідно до хронології, прізвище Ангелов, яке записане в метричних книгах, утворено від українського прізвища Ангел і є російським варіантом прізвища, воно стало вживатися з 1850 р. Що стосується болгарського прізвища Ангелов, то його, ймовірно, носили представники роду, які переселилися з Болгарії в Бессарабію в середині XVIII століття, там від нього і утворилося прізвище Ангел.

Надалі в метричних книгах писалися прізвища Ангел або Ангелов. Якоїсь особливої закономірності у вживанні цих прізвищ немає, навіть у межах однієї сім'ї в частини дітей було

прізвище Ангелов, а у інших – Ангел. Наприклад, у Василя (нар. 1851 р.), сина Максима Тимофійовича, було прізвище Ангелов, а у його сестри Марії (нар. 1855 р.) – Ангел. Часто батько при народженні був записаний як Ангелов, а його діти носили прізвище Ангел або навпаки.

Створюється враження, що священник чи псаломщик, які вносили запис у метричну книгу, самостійно вирішували, як треба писати прізвище. Однак, прізвище Ангел дещо переважає, в знайдених від 1859 р. 20 метричних записах воно вживається 12 разів.

Нащадків по чоловічій лінії роду мали діти Тимофія Микитовича Максим (нар. бл. 1821 р.), Антон (нар. 3.08.1834 р.) і Микита (нар. 14.05.1837 р.).

Микита Тимофійович Ангел був дідом Євгена Ангела. Його дружиною 25.09.1860 р. стала кріпосна селянка Уляна Данилівна Сахно (нар. бл. 1841 р.), у них було 5 дітей, які носили прізвище Ангелов. Нащадків по чоловічій лінії роду мали сини Іван (нар. 12.10.1860 р.) та Петро (нар. 25.12.1870 р.).

Петро Микитович Ангелов (Ангел) – батько майбутнього отамана Євгена Ангела. Його дружиною була Клавдія Іванівна Бондар (нар. бл. 1870 р.), шлюб укладений в 1891 р. У них було 6 дітей: Олімпіада (нар. 30.01.1892 р.), Аркадій (нар. 19.08.1894 р. – помер немовлям), Євген (нар. 3.03.1896 р.) Антоніна (нар. 11.06.1901 р.), Олександр (нар. 7.06.1904 р.) і Анна (нар. 25.09.1907 р.). Всі діти носили прізвище Ангел.

У окремих краєзнавчих публікаціях стверджують, що в родині Ангелів було 12 дітей. Очевидно, враховувалися і діти інших Ангелів.

Дід Микита, овдовівши, одружився вдруге, дружину звали Тетяна Зіновіївна. У них було три дочки: Ангеліна (нар. 07.1895 р. – померла немовлям), Неоніла (нар. 12.10.1896 р.) та Лідія (нар. 23.03.1899 р.).

У Олександра Антоновича Ангела був син Гавриїл (нар. 26.03.1906 р.). У Івана Микитовича Ангела було 6 дітей, з них четверо молодших приблизно того ж віку, що і у брата: Марфа (нар. 29.06.1887 р.), Іван (нар. 28.07.1889 р. – помер немовлям), Петро (нар. 28.05.1891 р.) та Валентина (нар. 11.02.1894 р.).

Марфу хрестили в Миколаївській церкві Парафіївки, це єдиний запис, в якому хутір Власівка вказаний як місце проживання Ангелів, оскільки в метричних книгах церкви Георгія Хозевіта всі вони записані як качанівські жителі (до 1839 р.), а далі в записах виділені тільки парафіяни інших церков.

І про соціальний статус предків отамана Ангела. У Сповідній книзі 1787 р. вони записані як посполиті, прізвище власника не вказується. До 1816 р. Ангели були кріпосними селянами Григорія Почеки, а після його смерті належали його вдові Параскеві Андріївні. Після її смерті в 1824 р. власником став Григорій Степанович Тарновський, а приблизно в 1827 р. Ангелів перевели дворовими в садибу Тарновських у Качанівці. У статусі дворових кріпаків вони перебували і у наступного власника Василя Васильовича Тарновського (з 1854 р.).

Після реформи 1861 р. Ангели стали селянами-власниками. Власником маєтку Качанівка з 1866 р. був Василь Васильович Тарновський (молодший). Єгерями у маєтку Тарновських після звільнення з кріпацтва служили, вірогідно, дід і батько Євгена Ангела.

Боротьба і загибель селянського отамана

Батько Євгена Петро Микитович Ангел служив у поміщика Василя Тарновського-молодшого ще й ключником, був його довіреною особою. Посада ключника добре оплачувалася, тож Петро Ангел належав до заможних селян.

1897 р. Василь Тарновський через великі борги був змушений продати садибу Качанівка разом із цукровим заводом у

сусідньому селі Парафіївці відомому цукрозаводчику Павлу Харитоненку. Петро Ангел продовжував служити і в нових власників садиби, у дочки Павла Харитоненка Олени та її чоловіка барона Михайла Оліва.

Євген Петрович Ангел

Початкову освіту Євген Ангел здобув удома, а в 7 років його відправили до рідної тітки на Північний Кавказ вчитися в кадетському корпусі. За іншими даними, Євген спочатку навчався в сільському початковому народному училищі, а вже потім поїхав на Кавказ.

Владикавказький кадетський корпус, куди прилаштували Євгена, був заснований 1901 р. і відкрився 1 вересня 1902 р. В кадетському корпусі був підготовчий клас, у який приймали хлопчиків у віці 7–8 років, і сім основних класів. У 1-й клас набирали в 9–10 років.

Кадети були здебільшого казеннокоштними і стипендіатами, вони перебували на повному державному забезпеченні (інтерни). Це були діти козаків, офіцерів і чиновників, які служили на Кавказі, незалежно від національностей. Одним із завдань Владикавказького кадетського корпусу була підготовка офіцерів з місцевих уродженців. Брало в корпус інтернами дітей осетинів та інгушів, як із місцевої адміністрації, так і інших за рішенням командувача військами округу. Але Євген Ангел під ці категорії не підпадав, навчався він на загальних підставах, був «своєкоштным». За навчання потрібно було платити 450 рублів на рік. Кадети, які навчалися за власні кошти, були екстернами, проживали вдома, а в корпус ходили тільки на заняття.

Кадетський корпус Євген Ангел не закінчив. Швидше за

все, батько вже не міг оплачувати навчання сина, адже у Петра Ангела майже щороку народжувалися діти, і значна на той час сума в 450 рублів стала непідйомною. Пишуть також, що в молодших класах кадетського корпусу вихователі зловживали стройовою підготовкою, через що багато кадетів не могли відразу освоїти загальноосвітню програму і сиділи в одному класі по 2–3 роки. Проте, роки навчання в кадетському корпусі залишили незгладимий слід у пам'яті Євгена.

Підполковник Армії УНР Михайло Середа в «Літописі Червоної Калини» так описував вбрання отамана Ангела: «Був одягнений, як кавказький інгуш – у чорну вовняну бурку, гостроверху чорну папаху і кавказькі вовняні чоботи, знизу обшиті білою шкірою». Таке вбрання було даниною пам'яті отамана Владикавказькому кадетському корпусу: дітям кавказців у молодших класах дозволялося носити ошатний національний одяг воїна, від чого майбутній отаман був у захваті.

Далі він продовжував свою освіту вже на батьківщині, у волосному містечку Ічні. В 1909 р. Євген Ангел є в списку учнів міського училища, які вивчають іноземні мови (німецьку та французьку), хоча в загальному списку учнів його прізвища немає. Вірогідно, йому зарахували навчання в кадетському корпусі в обсязі 1-го і 2-го класів міського училища, а з такою підготовкою знання іноземних мов було необхідне для вступу в третій клас класичної гімназії. Найближча гімназія знаходилася в повітовому містечку Борзні. Згідно з положенням, необхідно було також скласти іспити зі стародавніх мов. У міському училищі латину і грецьку не викладали, що, ймовірно, і стало перешкодою для вступу Євгена Ангела до гімназії.

Міське училище в Ічні 1912 р. було реорганізоване в Міністерське вище початкове училище. Його зрештою і закінчив Євген Ангел. Міністерське училище за нинішніми мірками було як неповна середня школа, його свідоцтво дозволяло

продовжувати освіту в учительських семінаріях та технічних училищах, а також отримати початковий чин чиновника XIV класу – колезького реєстратора. Але на цьому навчання Євгена Ангела скінчилося, оскільки почалася I-а світова війна.

Євген Ангел вступив у армію добровольцем і закінчив школу прапорщиків. Скоріш за все, то була 1-ша або 2-га Київська школа: перші випуски прапорщиків у цих школах відбулися в кінці 1914 року.

Курс навчання в школах прапорщиків був короткостроковим. Загальна кількість навчальних занять становила 512 годин, викладалися лише ази військової науки відповідно до реального досвіду світової війни. Весь курс вивчався за 64 навчальних дні, а з урахуванням вихідних, перерв між курсами, банних днів і медоглядів термін підготовки прапорщика становив чотири місяці.

З 1915 р. Євген Ангел уже перебував на Кавказькому фронті. Після Лютневої революції в армії почалося бродіння, а після Жовтневого перевороту фронти і зовсім посипалися. На початку 1918 р. після ліквідації Кавказького фронту Євген Ангел у чині поручика залишив армію і повернувся додому на Чернігівщину. Тут він приєднався до Вільного козацтва, з літа 1918 р. командував загоном козаків у Борзнянському повіті.

Організація під назвою «Вільне козацтво» була створена навесні 1917 р. і спочатку об'єднувала воєнізовані загоны народної самооборони, які забезпечували підтримання громадського порядку. Кістяк Вільного козацтва становили нащадки українських козаків Гетьманщини. Козаки, охоплені реєстрами козацьких полків Війська Запорозького, після введення кріпосного права Катериною II 1783 р. ввійшли до податкового стану і завжди були вільними людьми. У селах Чернігівщини козацькі громади становили не менше половини населення.

У жовтні 1917 р. отаманом Вільного козацтва було обрано

генерала Павла Скоропадського, потомка гетьмана Війська Запорозького Івана Скоропадського (1708–1722). 29 квітня 1918 р. Павло Скоропадський захопив владу в Україні в результаті державного перевороту, вчиненого за допомогою військ кайзерівської Германії, і розпустив Центральну раду. Адміністрація гетьмана Скоропадського стабілізувала напружену ситуацію в селах і містечках. Настав відносний спокій, виробництво сільськогосподарської продукції зросло. Але сільське населення було невдоволене політикою гетьмана, який відновлював колишні порядки, повертаючи поміщикам землю, вже поділену між селянами, і створюючи латифундії.

17 листопада 1918 р. гетьман Скоропадський оголосив про федеративний договір з Росією, що призвело до народного повстання, яке очолив лідер українських соціал-демократів Симон Петлюра.

Через два дні після початку повстання поручик Євген Ангел прибув до Чернігова, де на квартирі отамана чернігівського коша Вільного козацтва генерала Степана Нагорського зібралися полковник Борис Палій, підпоручик Семен Голуб і ад'ютант отамана, прапорщик Сергій Сидоренко. Було вирішено створювати повстанські загони для боротьби з гетьманом Скоропадським.

Євген Ангел організував у Конотопі «Курінь смерті» імені Кошового Івана Сірка. В «Курінь смерті» приймали добровольців. Це військове формування ввійшло до складу армії Директорії. Ангел хотів вдягти козаків свого загону в жупани червоного кольору, не вийшло, обмежились довгими червоними шликами на шапках. Через ці шлики загін Ангела називали «Червоним куренем смерті».

Сам отаман на перших порах дійсно «красувався» в червоному жупані, але пізніше став одягатися як кавказький воїн-інгуш. Начальником штабу «Куреня смерті» став Семен Голуб.

У початковий період в Армії УНР не було військових звань, а використовувалися традиційні назви посад Війська Запорозького. Поручик Євген Ангел іменувався курінним отаманом.

Дієвим інструментом поповнення «Куреня смерті» була вдала агітація. Ангел був дуже популярним серед сільського населення свого повіту і губернії як захисник селян і, не в останню чергу, завдяки зовнішньому шарму й успіху в жінок. Його зовнішність описують так: високого зросту, брютет, схожий на грузина. Підполковник Середа писав про зовнішність отамана Ангела: «В його чорних великих очах завжди палали вогники невичерпної енергії та рішучого характеру. Його жилага, рухлива постать завжди перебувала в напрузі всіх м'язів, вимагаючи постійно гострих вражень і мінливих рухів». Чи у Романа Ковалю: «...Гарний, стрункий, чорнявий отаман» або «красунь».

Гурт з Ангелом. Євген Ангел в центрі. 1918 р. (ГДА СБ України)

Євген Ангел був пристрасним шанувальником жінок, а вони відповідали йому взаємністю. «Ангел мав негаразди з сьомою заповіддю», – писав про нього Середа. Є відомості й про те, що отаман складав вірші і взагалі був у душі ніжним романтиком.

У Конотопі поповнювала свої ряди і Сірожупанна дивізія, яка перейшла на бік Директорії. Було оголошено добровільну мобілізацію в Конотопському, Кролевецькому та Сосницькому повітах. Командування дивізією прийняв полковник Борис Палій. Першою акцією Ангела і Палія стало встановлення влади

Директорії в Конотопі.

Далі загін Ангела і сірожупанники, долаючи опір гетьманських військ, встановили владу Директорії в Бахмачі та Прилуках. Пересуваючись по залізниці, загін Ангела разом з сірожупанниками розгромив гетьманську варту в Ніжині.

Після взяття Ніжина загін Ангела знову прибув на станцію Конотоп, де готувалися до відправки на батьківщину німецькі війська. Після буржуазно-демократичної революції в Німеччині командування німецької армії ще 29 листопада 1918 р. підписало договір з Директорією про нейтралітет.

За договором, німецькі війська йшли з України з особою зброєю, залишаючи склади боєприпасів і всі припаси. Євгену Ангелу це здалося недостатнім, він хотів роззброїти і пограбувати німецькі загоны. Не погодивши свої плани з сірожупанниками, які охороняли ешелон, він наказав встановити на пероні кулемет і обстріляти німців. Кілька німецьких солдатів було вбито. Сірожупанники були змушені відкрити вогонь у відповідь, жорстко відповіли й німці. Євгену Ангелу довелося тоді відступити.

Отаман Ангел чинив свавілля й раніше. На початку січня 1919 р. він намагався роззброїти добровольчий загін з Путивля і Глухова, що складався з офіцерів, юнкерів і студентів. Командування загону дало згоду перейти на бік Директорії, ешелону забезпечили безперешкодне пересування по залізниці. Бронепоїзд Ангела спочатку заблокував ешелон у Конотопі, потім Ангел намагався роззброїти добровольчий загін у Прилуках. Добровольці заблокували бронепоїзд Ангела, і ешелон вирушив далі через станцію Ічня. Згодом добровольча дружина увійшла до складу Армії УНР як полк Окремої Запорізької дивізії.

Ці події викликали обурення у Симона Петлюри. У той же час, голові Директорії Володимиру Винниченку доповіли про

те, що Ангел зупинив пасажирський потяг, висадив з вагонів і пограбував євреїв, переважно торговців, та ще й влаштував масове шмагання шомполами. Це сталося на станції Бахмач. Неадекватні дії козаків Ангела стосовно невинних людей спровокували німці, кинувши гранату з потяга, що проходив перед цим, кілька козаків постраждало. Керівництвом Директорії було прийнято рішення відсторонити Ангела від командування і заарештувати.

Поки вирішувалося питання про відсторонення Ангела, «Курінь смерті» встиг побувати на півночі Чернігівщини, звідки наступала Червона армія. Але незабаром Ангел самовільно залишив позиції і пішов у тил. Після цього отаман Північної групи військ Микола Омелюсік (Поліщук), майбутній генерал-хорунжий армії УНР, частково роззброїв загін Ангела. Частина козаків перейшла в армію УНР, вони склали основу Чернігівського кінно-гонецького полку, чисельність якого пізніше досягала півтори тисячі чоловік. Інші козаки повернулися додому, а отаман Ангел вийшов із армії УНР, з ним пішло близько 400 кінних козаків. Далі він воював самостійно, хоча в окремих випадках і узгоджував свої дії з командуванням армії УНР.

Наприкінці січня 1919 р. вже незалежний Курінь смерті прибув у Ічню. Гетьманська варта в Ічні була роззброєна без кровопролиття вільними козаками, з 27 листопада 1918 р. волосний центр перебував під владою Директорії. Свідчення про перебування Куреня смерті в Ічні містяться в нотатках Костянтина Самбурського.

Ось запис від 8 січня 1919 р.: «В Ічні на станції, де знаходиться або розташовується штаб Куреня смерті, відбуваються розстріли німецьких офіцерів і козаків-гетьманців. Якщо хтось викликав підозру і потрапив у Курінь смерті, то не повертається, його розстрілюють. ... Про це говорили спочатку, коли

Курінь смерті прибув в Ічню на станцію, і це тепер підтверджується. Розстрілюють біля водокачки».

7 січня 1919 р., пише Самбурський, за вироком Куреня смерті розстріляли офіцера Івана Мисечка, уродженця села Гужівки. Йому поставили в провину службу в німецькій армії і погане ставлення до нижніх чинів ще під час I-ї світової війни. Останнє звинувачення було наклепом, інформація виходила від колишнього гужівського селянина Андрія Шута, що зводив з Мисечком особисті порахунки. Коли Мисечка доставили в Курінь смерті, він привітався з Ангелом, поручики викурили по цигарці і поговорили. Потім Ангел зателефонував начальнику Ічнянської міліції Андрію Шуту, після чого наказав розстріляти Мисечка.

Євгену Ангелу було тоді лише 22 роки, він не мав значного життєвого досвіду, тільки три роки на фронті, де і навчився вирішувати всі проблеми насильницьким шляхом. В окопах усе було просто: вбиваєш ти або вб'ють тебе.

Була у Євгена Ангела власна, дуже своєрідна ідеологічна платформа. Євген з дитинства виховувався в українському національному дусі. Пишуть, що його світогляд формувался під враженнями від розповідей батька – Петро Ангел свято шанував пам'ять про Василя Тарновського-молодшого (помер 1899 р.). Василь Тарновський-молодший зібрав у маєтку унікальну колекцію козацьких раритетів часів Гетьманщини, була в колекції навіть шабля Богдана Хмельницького. Тому дух українофільства просто витав серед місцевого населення.

Євген Ангел виступав з позицій раннього націоналізму, сформованого теоретиком українського націоналізму Миколою Міхновським на початку ХХ століття. Міхновський вважав, що Україна повинна мати власну державу, а іногородці, які її експлуатують, є ворогами. Євген Ангел трактував це твердження занадто прямолінійно і радикально: ворогів необхідно

знищувати.

До націоналізму додавалися й погляди отамана на соціальну справедливість, які були близькими до більшовицьких, і його незалежний характер: Ангел не хотів і не вмів підкорятися наказам, якщо був з ними не згоден. Щодо отамана Ангела підполковник Армії УНР Василь Прохода в своїх мемуарах вживає вираз «червона анархія».

На початку січня 1919 р. Євген Ангел зустрічався з Симоном Петлюрою. Зустріч організував начальник контррозвідки Петлюри Микола Чеботарьов, який згадував, що спільної мови вони так і не знайшли.

Армія УНР виявилася нездатною стримати натиск Червоної армії і в кінці січня 1919 р. покинула Чернігівщину. Повстанські загони армію не підтримали, а мобілізовані з місцевих козаків і селян просто розбіглися по домівках. Деякі військові частини довелося роззброювати прямо на фронті, вони відмовлялися воювати з червоними. На початку лютого 1919 р. уряд Директорії залишив Київ, а армія здала столицю без бою.

Селяни Чернігівщини зустріли Червону армію з надією і навіть із радістю: вони пам'ятали 1918 р., коли червоногвардійці полковника Муравйова роздавали поміщицькі землі та дозволяли грабувати маєтки поміщиків.

Вільне козацтво стало називати себе Червоним козацтвом, хоча в його рядах і намітився розкол. У отамана Ангела деякий час була подоба військового союзу з Червоною армією, він також виступав за владу Рад, правда, без іногородців, але незабаром ця співпраця припинилася.

Червоні зразка 1919 р. виявилися зовсім іншими. Було оголошено масову колективізацію, 80 відсотків кращих поміщицьких земель передавалися колективним господарствам, а в село прибуло безліч загонів по збору продрозкладки, яка проводилася безконтрольно. Це у підсумку вилилося в реквізицію

продовольства «дочиста», коли селянські сім'ї фактично прирікалися на голодну смерть. Мала місце і заборона на торгівлю продовольством – у селян зник стимул працювати. Селяни боролися з продовольчими загонами, не бажаючи віддавати свій хліб, багато людей загинуло.

На території Чернігівщини безконтрольно діяли повітові і прифронтові ЧК, летючі каральні загоони і ревтрибунали. Мали місце порки, розстріли та грабежі.

Уже через два місяці після приходу червоних на Чернігівщині розпочалися селянські заворушення. У Борзнянському повіті вільні козаки з Гужівки, Рожнівки, Крупичполя, Максимівки та інших сіл 25 березня 1919 р. захопили Ічню. Повстання було погано підготовленим, після захоплення Ічні значна частина козаків розійшлася по домівках, за що вони й поплатилися.

Отамана Ангела на той час не було на Ічнянщині, він вів перемовини з іншими отаманами, домовляючись про спільний виступ проти більшовиків. Зокрема, Ангел погодив спільні дії з отаманом Зеленим (прапорщик Данило Терпило), загін якого діяв на Київщині в районі Трипілля.

Повернувшись на Ічнянщину на початку квітня, Ангел із загоном, що налічував 400-450 козаків, продовжив повстання, звільняючи від влади більшовиків села у Борзнянському та Прилуцькому повітах. 12 квітня він захопив село Іваницю, колишнє сотенне містечко Прилуцького полку, оплот вільних козаків. Червоні війська вибили загін отамана з Іваниці, але через пару днів він знову захопив село.

15 квітня Ангел разом з отаманом Кирилом Шекерою захопили повітовий центр Борзну, роззброївши 20-й піхотний полк 3-ї більшовицької дивізії, і утримували містечко до 23 квітня. Тоді ж була захоплена станція Плиски.

Біля Ярошівки Прилуцького повіту загін Ангела вступив у

п'ятигодинний бій з червоними військами, які намагалися його зупинити. Прилуцький повітовий виконком 23 квітня повідомляв, що отаман Ангел на підставі розпорядження Робітничо-селянського уряду України, який знаходився в Харкові, оголошений поза законом.

У кінці квітня 1919 р. поблизу села Загреблі Лубенського повіту загін Ангела вступив у бій з підрозділами лубенської ЧК і лубенського та лохвицького військових комісаріатів. Ті захопили штаб загону і значну частину зброї, але Ангелу з основною частиною загону вдалося відірватися від переслідування.

Після цього бою його загін розділювався на кілька частин – частина козаків повернулася додому, а інші, розбившись на дрібні групи, передислокувалися в прилуцькі та ічнянські ліси. Ангел з невеликим загonom (60 козаків) 3 травня 1919 р. перейшов на правий берег Дніпра і влився до загону отамана Зеленого.

Отаман Зелений (Данило
Терпило)

На початку травня сили отамана Зеленого налічували 10 тисяч осіб при 6 гарматах і 35 кулеметах. Він контролював район Трипілля–Переяслав. В армії Зеленого отаман Ангел командував загonom, чисельність якого сягала 5000 осіб. Несподіваними наскоками зеленівці розгромили більшовицькі гарнізони в Обухові, Ржищеві та Фастові.

У травні 1919 р. проти Зеленого було послано великі з'єднання Червоної армії (до 21 тисячі осіб) і Дніпровську військову флотилію. До 14–16 травня отамана вибили зі свого району, його армія розійшлася по домівках, скоротившись до двох тисяч, та

розпалася на дрібні загони. В кінці травня 1919 р. Раднарком України оголосив про винагороду за голови Зеленого та Ангела, живих чи мертвих, у сумі 50 тис. рублів. Ангел і Зелений на початку червня 1919 р. перебралися на лівий берег Дніпра через вітачівський дерев'яний міст у районі Обухова і розпустили козаків, залишившись з невеликими загонами. Було поширено чутки, що Ангела і Зеленого зарубали козаки. А отамани продовжили збройну боротьбу.

У червні 1919 р. в Україні впливових повстанських отаманів залишилося мало, вона розпалася, «на сотні повністю незалежних сільських отаманій – районів, у яких визнавалася влада тільки свого отамана, і більше нікого». Отаман Ангел організував «Лицарське козацтво Лівобережжя» і контролював сільські райони від Конотопа до Ніжина. У розпорядженні Ангела було 500–600 бійців, половина з яких – колишні червоноармійці, які приєдналися до Ангела після розгрому Чорноморської дивізії отамана Григор'єва. До складу загону входив і підрозділ галичан, який за власною ініціативою покинув у повному складі Українську Галицьку армію.

У цей період отаман Ангел відновив контакти з урядом Директорії в Кам'янець-Подільському. Микола Чеботарьов писав, що до нього особисто приходив отаман Ангел і мешкав пару днів. Чеботарьов влаштовував йому зустрічі з Симоном Петлюрою та іншими державними діячами. Чеботарьов писав у спогадах, що отаман Ангел усвідомив, хоча і з запізненням, необхідність об'єднання всіх сил під єдиним керівництвом для боротьби з більшовиками.

Ангел продовжував боротися з більшовиками до кінця серпня 1919 р. Найбільшим успіхом отамана в цей період було захоплення 27 червня 1919 р. містечка Ічні. Сталося це о 2-й годині ночі.

Після мітингу, на який зібралася кілька тисяч осіб, Ангел

оголосив у селах мобілізацію вільних козаків і фронтовиків. Червоні відреагували миттєво, вже до обіду 28 червня з Бахмача прибув каральний загін ЧК. Чекісти не змогли з ходу взяти Ічнію і відступили з ешелonom після дводенного бою. У складі ешелону було кілька платформ з гарматами, Ангел не став ризикувати Ічнею, якій загрожував гарматний обстріл і спалення, і прийняв наступний бій біля села Гужівки.

На початку бою удача супроводжувала отамана, вдалося пустити під укіс платформи з гарматами, виславши з Ічні назустріч ешелону паровоз на всіх парах. Але потім до червоних підійшло підкріплення, загону Ангела загрожувало оточення, і отаман відвів загін в августівські ліси.

У липні 1919 р. армія УНР Симона Петлюри об'єдналася з Українською Галицькою армією під командуванням генерала Антіна Кравса і почала наступ на Київ.

У секретній телеграмі Петлюри «Отаману повстанських військ на Чернігівщині Ангелу» пропонувалося захопити основні залізничні станції Бахмач, Крути, Гребінку і місто Чернігів, і далі висуватися на Київ з боку Дарниці. Наступ повинні були підтримати отамани Зелений і Соколовський. Про цей план стало відомо командуванню Червоної армії, і його не вдалося реалізувати.

Але війська УНР і галичани продовжили наступ на Київ, а з півдня наступала Добровольча армія генерала Антона Денікіна, яка рухалася на Москву. 16 серпня червоні розпочали евакуацію Києва. Повстанці отамана Ангела заблокували ділянку залізниці Київ–Ніжин, у червоних для евакуації тимчасово залишалася єдина вільна ділянка залізниці Київ–Коростень–Мозир, по якій і йшли всі ешелони.

До кінця серпня 1919 р. Червона армія залишила Чернігівщину під натиском Добровольчої армії. В ніч з 24 на 25 серпня на станцію Ічня прибув бронепотяг «Витязь» Добровольчої

армії під командуванням полковника В. Гурського, який був приділений до 7-ї піхотної дивізії генерала Н. Бредова. Через підірвані мости бронепотяг подолав відстань 510 верст об'їзним шляхом замість 120 верст по прямому шляху. А містечко Ічню в ту ж ніч зайняла кіннота 5-го кінного корпусу генерала Якова Юзефовича.

Отаман Ангел переслідував червоноармійські загоны, що поспіхом відступали, під Гмирянкою біля Ічні його загін напав на бригаду червоних козаків Віталія Примакова. У бою загинули з обох сторін близько сотні бійців. Червоні козаки помстилися, спаливши село Іваницю, де їх зустріли кулями.

Після захоплення Чернігівщини Добровольчою армією Ангел з невеликим загonom на початку вересня 1919 р. знову перебазувався на Правобережну Україну, почавши збройну боротьбу вже проти денікінців.

У Козятині підрозділи загону формально увійшли до складу формування, яке очолював Головний отаман повстанських військ УНР Колосов. На цю посаду Григорій Оксентійович Колосов (1892–1937) був призначений Симоном Петлюрою, одночасно він був і Командувачем червоними повстанськими військами Лівобережної і південно-східної частини Правобережної України, які боролися з денікінцями.

З призначенням Колосова Симон Петлюра помилився, отаман був засланим більшовицьким емісаром, призначеним ЦК КПУ, і вів подвійну гру, допомагаючи регулярним частинам Червоної армії. Отаман Ангел приймав участь в нарадах повстанців і ввійшов до складу дорадчого органу при Головному отамані повстанських військ.

17 вересня отамани Ангел, Зелений і делегація від отамана Гавращенка зустрічалися з Симоном Петлюрою, вони вимагали надання боєприпасів та наполягали на негайному наступі на денікінців.

Для координації своїх дій з іншими повстанськими загонами отаман Ангел таємно прибув до Києва, де перебував на конспіративній квартирі і був заарештований денікінською контррозвідкою. Через два тижні отамана відпустили, подробиці невідомі, але, напевно, не дарма підполковник Середа характеризував Ангела як талановитого конспіратора.

Пізніше, в травні 1923 р., власницю конспіративної квартири Катерину Скиданову, уродженку Ічні, за зв'язок з отаманом Ангелом та іншими повстанськими отаманами засудили до розстрілу.

Звільнившись з-під арешту, отаман Ангел повернувся в загін, в жовтні 1919 р. він брав участь у з'їзді повстанських отаманів поблизу Германівки (нині Обухівський район Київської області), де, зокрема, було підтримано політику Директорії УНР.

У жовтні 1919 р. отаман Ангел вів перемовини про спільні дії проти денікінців з Несмеяновим, командиром напіванархістського повстанського загону з колишніх червоноармійців, чисельність якого становила близько 1500 бійців. На другій зустрічі Несмеянов захопив отаманів Ангела і Шумського в полон, застреливши при арешті їх особисту охорону і ад'ютантів. Далі він планував передати отаманів більшовикам, але не вийшло. Колосов і Несмеянов тоді відпустили отаманів.

А ось далі починаються суцільні загадки. Загін Ангела бачили в районі Фастова і Бердичева. Пишуть, що в листопаді 1919 р. загін вступив у бій з червоними між Бердичівом і Козятином, Євген Ангел потрапив в полон і був розстріляний чекістами. Так стверджувала племінниця отамана Маргарита Орлова.

Історик Костянтин Завальнюк пише: «У листопаді 1919 р. підступно схоплений більшовиками і вивезений в штаб 58-ї армії, де був розстріляний».

Історик Кость Бондаренко написав, що червоноармійський загін, у полон до якого потрапив Ангел, через пару тижнів було повністю знищено в бою, тому ніяких відомостей про розстріл отамана немає. За іншими даними, більшість бійців групи Несмеянова були роззброєні більшовицькими військами в районі Фастова.

Наведені версії не дають відповіді на питання, як саме загинув отаман Ангел. Ще є свідчення Миколи Чеботарьова, згідно з якими Євген Ангел в кінці 1919 р. помер від тифу. У листопаді 1919 р. епідемія тифу вивела з ладу третину бійців Армії УНР.

Є й інші відомості. За даними підполковника армії УНР Михайла Середи Євгена Ангела в кінці 1919 р. розстріляли денікінці.

Як би там не було, в більшості версій загибель отамана Ангела датується кінцем 1919 р. Інші версії, швидше за все, стосуються наслідувачів, які використовували його ім'я, про що трохи пізніше.

Ще пишуть, що отаман Ангел був антисемітом. Йому приписували масові розстріли євреїв на Чернігівщині. В авторитетній «Електронній єврейській енциклопедії» наводяться імена «погромних» отаманів, але Ангела серед них немає.

У статті «Погроми» написано: «І денікінці, і петлюрівці, і отамани селянських банд пояснювали погроми тим, що всі євреї – комуністи або всі комуністи – євреї... Особливу ненависть у білогвардійців і петлюрівців викликало ім'я Л. Троцького; майже кожен погром супроводжувався гаслом: «Це вам за Троцького». Отаман Ангел тут не був винятком, він також вважав, що євреям слід помститися «за Троцького».

Науму Гергель навів статистику єврейських погромів в Україні: за його даними, погроми здійснювали петлюрівська армія, банди невизначеної приналежності (наприклад, отаман

Григор'єв, який змінив протягом 1918–1919 рр. гетьманську, петлюрівську, червону, незалежну і махновську орієнтації), білі, червоні і поляки. Всього загинуло, за мінімальними оцінками, 50 тис. осіб. Це, безумовно, стало трагедією для багатостраждального єврейського народу.

Наведена Нахумом Гергелем суха статистика погромів дещо оманлива. Одним і тим же словом «погром» називають і тривіальні грабежі без жертв, і масові згвалтування, і масову різанину. Від грабежів страждало все населення України, адже у діючих на її території армій на початковому етапі практично не було централізованого постачання продовольством і речовим майном, тому і грабували.

Незалежні повстанські загони потребували ще й озброєння, його можна було або захопити в бою, або купити, а один постріл коштував приблизно 50 рублів.

Хоча жоден з фактів погромів зі вбивствами ніколи не був документально доведеним, тим не менше, Ангела звинувачували в таких погромах, наводячи таку аргументацію: «Надалі погроми відбувалися саме в тих населених пунктах, якими проходив "батька Ангел" зі своїм "військом"».

Коли «Курінь смерті» Ангела в кінці січня 1919 р. захопив Ічню, єврейських погромів і грабежів не було. А перші грабежі євреїв у Ічні сталися в ніч з 25 на 26 березня 1919 р. після захоплення волосного центру вільними козаками, отаман Ангел тоді був відсутній на Ічнянщині. В. Балабай у книзі «На землі Ічнянській» так описує ті події: «Цієї ночі вперше в історії Ічні було вчинено ганебну акцію – єврейський погром, що супроводжувався грабуванням будинків і розпорюванням подушок та перин. Майже добу літало пір'я центральними вулицями Ічні. На цей раз жертв не було, але фізично та морально травмованих безневинних людей налічувалися сотні».

А ось єврейський письменник Єфраїм Вольф у своїй книзі

«События на Украине в 1917–1919 гг. и евреи (книга вторая)», наводить неправдоподібні відомості: «...Найкривавішим з них був погром, вчинений загоном отамана Ангела на початку червня в Ічні, під час якого було вбито і поранено близько тисячі євреїв». Справа в тім, що Ічню відкрили для вільного поселення євреїв тільки 1903 р. За офіційними відомостями, 1910 р. в Ічні проживало 575 євреїв, 1926 року – 250, 1939 року – 148 євреїв. Звідки ж тоді взялася тисяча убитих і поранених? Деякі дослідники пишуть, що таке завищення числа жертв було потрібне для отримання допомоги від Єврейського комітету допомоги жертвам війни, що фінансувався Джойнтом (США) та іншими єврейськими організаціями, і рекомендують зменшувати число жертв на два порядки.

Володимир Балабай у своїй книзі вказує, що після захоплення Ічні 27 червня 1919 р. був єврейський погром, але про жертви нічого не повідомляє, хоча до подібної інформації краєзнавець ставився дуже скрупульозно.

А погроми з людськими жертвами мали місце вже після приходу Добровольчої армії, про що пише в своїх щоденниках Костянтин Самбурський: «1919 р. 13 серпня, вівторок. Зранку був у Ічні. Багато євреїв виїхали з Ічні разом з більшовиками. Невідомо хто чи ким в Ічні вирізали кілька родин євреїв. Євреї в паніці...

30 серпня, п'ятниця. В Ічні розгромили магазини євреїв Дикіна та інших. Розбирає народ товари, що там лишалися. В Ічні євреїв б'ють. Ходять по Ічні невідомі і б'ють євреїв. Але б'ють не денікінці. Денікінці підбурюють бити, вбивати євреїв. Невідомі озброєні просять вказувати на євреїв і жорстоко їх б'ють. Наші козаки, які відсутні в селі, ховаються, по ночах, кажуть, возять крадене. Грабують і не козаки. У єврейок з вух виривають з тілом сережки. Кидають на підлогу дітей і топчуть їх ногами так, що кишки вискакують».

Самбурський повідомляє і про один випадок вбивства єврея денікінцями: «1919 р. 15 серпня, четвер. На залізничному переїзді денікінці наздогнали рожнівського єврея, який віз два мішки соломи. Свідки кажуть, що єврея довго допитували, обшукали, знайшли якісь листи і розстріляли».

Якщо скласти число жертв в Ічні та помножити на сто, то і буде тисяча вбитих та поранених, а для більшої переконливості залишається тільки все списати на отамана Ангела.

Деякі автори приписують Ангелу погроми навіть у тих населених пунктах, де отаман ніколи не бував. Ось одна цитата: «Отаман Ангел міг вважатися мало не піонером цього руху. Коли його Курінь смерті влаштував погром у Житомирі, Петлюра був у місті. Двічі єврейська делегація благала прийняти її, але він відмовився розмовляти з делегатами. Пізніше Петлюра захистив отамана, заявивши, що йому потрібен загін Ангела».

Отаман Ангел ніколи не був у Житомирі, хоча Курінь смерті і згадується в публікаціях про події на Житомирщині. Так називалися збройні формування добровольців в Україні, що створювалися з кінця 1917 р. для боротьби з більшовиками. Можна згадати Курінь смерті поручика Миляшкевича, який брав участь у бою біля станції Крути 29 січня 1918 р., Курінь смерті Олекси Соколовського, Євгена Ляховича, Гайдамацький Запорізький Курінь смерті отамана Федоса Богатиренка та ін.

А єврейські погроми на Волині в січні 1919 р. здійснював «Чорний курінь смерті» отамана Сашка Гуцола. За цим псевдонімом ховався колишній штабс-ротмістр 8-го Астраханського драгунського полку Олександр Козубський. На відміну від ідейного отамана Ангела, отаман Гуцол просто вдало використовував війну для особистого збагачення.

Офіційно «Чорний курінь смерті» прибув до Коростеня на

ділянку фронту для посилення Сірожупанної дивізії, але фактично на «перевиховання»: курінь був помічений раніше в масових погромах євреїв, два місяці «борці за Україну» займалися переважно грабунками, курінь навіть був роззброєний. В курені було близько 120 бійців, розташувалися вони в Коростені, а представники штабу куреня чисельністю 12 вояків прибули на позиції Сірожупанної дивізії. Штаб загону складався з якихось підозрілих осіб, практично ніхто не знав української мови.

Курінь прибув у Коростень трьома ешелонами, з собою бійці привезли вагони з награбованим добром: борошном, салом, маслом, цукром, медом, зерном і шкірою. Все це багатство сірожупанники конфіскували, вагон шкіри відразу ж пішов на чоботи для бійців Сірожупанної дивізії. Відразу після прибуття чорношличники почали «кошмарити» євреїв Коростеня. 20 січня 1919 р., коли почався наступ на станцію Ігнатпіль, «Чорний курінь смерті» самовільно покинув позиції, відправився в тил і здійснив єврейські погроми в Бердичеві, Овручі і перший погром у Житомирі 22 січня 1919 р.

А ось у наведеній вище цитаті йдеться про другий єврейський погром у Житомирі 22–25 березня 1919 р. Ніякі «Курені смерті» участі в цьому погромі не брали. Погром влаштували військові Житомирського гарнізону за участі цивільного населення: по місту було поширено провокаційні чутки, що євреї після взяття Житомира більшовиками виріжуть усе християнське населення. І не було в місті головного отамана Симона Петлюри, його потяг стояв на станції Врангелівка за шість верст від Житомира, а сам головний отаман був відсутній, він інспектував війська на фронті. Єврейську делегацію прийняв командувач фронтом полковник Володимир Оскілко. Він також поспішав на позиції, але пообіцяв, що припинить погром, як тільки підйдуть надійні війська. Згідно з наявними даними,

в надійності військ у Житомирі командування армії дійсно мало сумніви. Погром у Житомирі зупинив, ризикуючи власним життям і життями підлеглих, начальник житомирської міліції, галичанин Богацький.

Виникає запитання: а до чого тут отаман Ангел, якого пізніше нібито захистив Петлюра, адже отамана в Житомирі й близько не було? На жаль, є ще кілька подібних повідомлень. На отамана Ангела «вішали всіх собак», дуже вже звучне ім'я!

У цьому плані ще можна процитувати мовою оригіналу російського письменника-емігранта Романа Гуля: «Украина тогда была некой восставшей не то Мексикой, не то Македонией. Большие города и железнодорожные узлы заняты преимущественно немцами. А по селам и весям шарят и шалят банды атаманов. Откуда-то с Запада идет Петлюра. В эмиграции, в Берлине, в 1920-х годах Алексей Толстой мне показывал фотографию, которой он очень дорожил: сфотографирован каким-то уездным фотографом ражий детина, довольно обезьянообразный, с головы до ног увешанный арсеналом оружия. Дитина сидит "развалемшись" в глубоком кресле на фоне дешевых декораций, а рядом – круглый стол, на котором – отрубленная человечья голова. И дитина дико-напряженно уставился в объектив фотографического аппарата. Это – атаман Ангел. Толстой над этой фотографией дико хохотал, просто ржал. Я никак не мог разделить его веселья, но это была сфотографирована действительная Украина 1918 года».

«Ражий обезьянообразный дитина» зовсім не схожий ні на описи отамана Ангела, ні на його фото. Знову магія імені? Адже ні Роман Гуль, ні Олексій Толстой справжнього отамана ніколи не бачили. Схожі фотографії є в альбомі «Фото російських козаків кінця 19-го – на початку 20 століття». На одній з них – георгіївський кавалер, терський козак М. А. Белоусов. Він достатньо відповідає опису. Козак напружено вдивляється

в об'єктив, весь обвішаний зброєю, але на круглому столику стоять дві пляшки з вином і стакан. Можливо, далі мав місце тривіальний фотомонтаж, фото відрізаної людської голови можна було взяти з численних публікацій різанини вірмен у Туреччині. Були й інші подібні фото російських козаків, саме так вони полюбили фотографуватися. Та й взагалі, а чи було те фото насправді?

Терський козак М. А. Белоусов.
*Приблизно таким описував
отамана Ангела письменник-
емігрант Роман Гуль*

На таку думку наштовхує опис «действительной» України 1918 р., який свідчить про слабкі знання письменником історичних подій. До кінця 1918 р. за німецької окупації в Україні зберігалася досить стабільна ситуація, і ніяких банд, «шаривших и шаливших по селам и весям», не було. Німецькі війська разом з гетьманською вартою ефективно забезпечували підтримання громадського порядку і навіть розширили межі Української держави, приєднавши спірні території Курської та Воронезької гу-

берній. Як писав Володимир Балабай, «майже весь 1918 рік був для ічнянців роком відносного спокою та мирної праці».

Роман Борисович Гуль (1896–1986), прапорщик царської армії, брав безпосередню участь у тих подіях, служив у Добровольчій армії, а потім в армії гетьмана Скоропадського. Після захоплення Києва Петлюрою був заарештований. На початку 1919 р. вивезений німцями в Германію. Політична ситуація в Україні 1918 р. була відома майбутньому письменникові бодай у загальних рисах.

Книга Романа Гуля «Я унес Россию: Апология эмиграции»,

звідки взято наведену цитату, вийшла в Росії 2001 р. вже після його смерті. Може, хтось відредагував текст? Адже, попри наявність великої кількості публікацій про отамана Ангела, російські націонал-патріоти, зокрема «лимоновці», посилаються лише на наведену цитату, коли пишуть про повстанський рух в Україні. Такий прийом називається доведенням обговорення політичної теми до абсурду.

А ось як використав і виклав згадану цитату скандальний український публіцист Олесь Бузина, нині покійний, змінивши мало кому відомого Романа Гуля на російського письменника Івана Буніна: «Письменник Олексій Толстой в еміграції в Берліні показував своєму другові Буніну фотографію ще одного знаменитого отамана – Ангела. Обливаючись від реготу, Толстой говорив: "Іване, дивись. Ти не повіриш, що таке можливо". Повірити, дійсно було важко: схожий на орангутанга Ангел сидів на витонченому віденському стільці, обвішаний зброєю, а поруч на блюді красувалася ... відрізана людська голова. Це і є, так би мовити, узагальнюючий портрет отаманщини». Що тут можна сказати? Як кажуть на Сході, «собака гавкає, а караван іде».

Отаман Ангел був дуже популярний на Чернігівщині, особливо влітку 1919 р. Влада більшовиків тоді обмежувалася повітовими і волосними центрами, а в селах отаману належала вся повнота влади, до нього і зверталися селяни з усіма питаннями та проблемами. Народ не сприйняв повідомлень про загибель улюбленого отамана, тому легко повірив у те, що Ангелу вдалося врятуватися. Так з'явився такий собі Лжеангел, звали його Олександр Грудницький. «Новий» Ангел був приблизно того ж віку і навіть зовні схожий на славетного отамана, йому повірили, хоча Михайло Середа і писав: «Це був уже інший Ангел».

Олександр Григорович Грудницький (1892–1921) – досить

відома особа в історії визвольних змагань в Україні, про нього є стаття в українській Вікіпедії. Грудницький був особисто знайомий з отаманом Ангелом: у квітні 1919 р. в Трипіллі було створено ревком повстанців, головою якого став Грудницький, військовим комісаром – отаман Зелений, а до складу ревкому входили отамани Ангел і Соколовський.

Олександр Грудницький спочатку боровся проти денікінців у глибокому тилу Добровольчої армії, очолював повстанський загін на півдні України, була це Катеринославщина, а в деяких публікаціях згадується отаман Ангел з Херсонщини. На Чернігівщині, де справжнього отамана Ангела знали особисто, Грудницький не з'являвся. Пізніше отаман перекинувся на боротьбу з червоними військами, діяв на Київщині. У травні 1920 р. Грудницький об'єднав свої сили з повстанським загonom українського поета Григорія Чупринки.

Грудницький і Чупринка в селах Зазим'ї і Літках нинішнього Броварського району Київської області роздали повсталім селянам зброю. Причиною повстання стала спроба конфіскації червоноармійцями 12-ї армії на військові потреби коней в селах у квітні 1920 р., напередодні посівної кампанії, що прирікало жителів на майбутній голод.

Селяни розгромили сільради, вбили місцеву владу, а потім у Зазим'ї розгромили загін Київської ЧК під командуванням комбата Шпаковського. Весь загін було оточено і знищено на подвір'ї церкви, загинуло 99 осіб, врятувався один. Повстання тривало більше місяця, до нього приєдналися жителі сусідніх сіл Требухів, Погреби а також містечка Бориспіль. 8 травня на Зазим'я почали наступати численні регулярні війська. Це були частини 7-ї дивізії та загін арсенальців і матросів Дніпровської флотилії. Із залізничної станції Бровари по селу стріляли з далекобійних гармат. Обстрілювали село також з гармат, встановлених на катері, який стояв на річці Кодак (притока Десни).

Через кілька днів повстання придушила «дика» 7-ма башкирська бригада, яка проявила нелюдські звірства.

У Костянтина Самбурського в Літках проживала рідна сестра. Ось як він описував ці події в своєму щоденнику: «1920 р. 8 серпня, субота. Сестра розповіла про повстання в Літках. Про наслідки повстання. Про розстріл двадцяти двох повстанців. Про поголовне згвалтування в Літках всіх жінок і дівчат і про грабежі жителів Літок. Сестра, племінниця і багато інших перед приходом більшовиків пішли в сусіднє село. Брели по розливу по шию у воді. Майже все майно сестри розграбовано більшовиками...».

Є й подробиці розправи в Зазим'ї: «Червоні кіннотники натиснули великими силами і прорвали оборону з боку Погребів. Частина цієї дивізії зайняли село 8 травня в суботу. Більшість сільського населення задалегідь втекли в ліс. Над Зазим'ям була здійснена жорстока розправа. Запалали будинки, садиби, спалено було церкву, школу. Сліди від розривів куль і вогню на карнизах і стінах церкви є і зараз. Вогонь знищив прекрасні високохудожні розписи, ікони всередині храму. Червоні командири погрозували зовсім знищити "бандитське" село. Прибували нові й нові загони грабіжників. Жінки були в розпачі. Очоловані священиком Киром, вони пішли назустріч черговому загону червоноармійців біля Копійчиного моста (дорога на с. Пухівку). Зустрівши командира, впали на коліна і просили припинити підпали і грабунки. Адже діти не винні. Командир проявив гуманність. Безчинства були припинені...».

Як це все схоже на єврейські погроми, не дарма єврейський політичний діяч Олександр Шульгін писав у 1927 р.: «...Під час другого нападу на Україну російських більшовиків в 1919 році не тільки євреї – вся Україна опинилася під одним величезним "погромом", і погроми євреїв були лише частиною безмежного погрому і нечуваного знищення країни з населенням 40 000

000... Тому з історичної точки зору лихо, яке називають "погромами євреїв", є тільки окремим випадком нещастя ще більшого, жертвою якого стала вся Україна».

Влітку 1920 р. Симон Петлюра призначив О. Грудницького командиром повстанців району Чернігів-Харків. В наказі він був названий отаманом Ангелом. Симон Петлюра вважав, що використання імені загиблого отамана підтримує віру народу в безперервність, непереможність та успішність визвольного руху.

Олександр Грудницький очолював військовий відділ Всеукраїнського центрального повстанського комітету, заснованого в березні 1921 р. Комітет діяв підпільно в Києві і готував повстання проти радянської влади. До серпня 1921 р. Київська ЧК заарештувала більшість членів повстанського комітету. Грудницького заарештували 28 червня 1921 р. (за даними з архіву ОДПУ, здався добровільно). У в'язниці і на допитах він називав себе отаманом Ангелом, слідчий зробив запит в архів, звідки надійшла відповідь, що справжній отаман Ангел загинув ще два роки тому.

Ну а далі відкрилися обставини, які складно аналізувати без додаткової інформації. Виявилось, що Грудницький був глибоко законспірованим секретним співробітником ЧК, але у київських чекістів був донос, з якого випливало, що насправді він є повстанцем і пов'язаний з повстанськими отаманами Київщини. Зокрема, чекісти вважали, що саме він і є отаманом Шубою. Грудницький же стверджував, що псевдоніми Шуба і Ангел він використовував тільки для провокування петлюрівців. Свою участь у повстанському русі пояснював бажанням прислужитися радянській владі.

Як усе було насправді – сказати важко, але Грудницькому не повірили, 28 серпня 1921 р. йому винесли смертний вирок. Фото Грудницького в кримінальній справі немає, дата і місце

розстрілу невідомі, як і місце поховання.

Оскільки відомості про загибель отамана були досить суперечливими, то у радянських істориків з'явилося ще одне припущення: отаман втік, емігрував і пізніше вступив на службу в британську розвідку.

Документального підтвердження цієї версії немає, хоча в окремих публікаціях пишуть, що отамана Ангела бачили і після 1919 р. В 1920 р. в польському таборі для інтернованих і полонених українців на Ялівці у Львові з отаманом Ангелом нібито зустрічався учасник визвольної боротьби в Україні, а потім діяч еміграції Петро Шкурат. Не виключено, що отаман Ангел, захворівши на тиф, міг потрапити по лінії Червоного Хреста до Львова разом з хворими галичанами, а потім опинився в таборі на Ялівці, але це лише припущення.

Повідомляли і про «румунський слід», в тому ж році отаман ніби-то перебував у румунському таборі для інтернованих в Тульчі, звідки відбув з групою українців в Краєво з метою подальшого переїзду в Кам'янець-Подільський.

Старшини Корпусу Січових стрільців Василь Кучабський і Роман Сушко писали про перебування Ангела в румунській в'язниці в 1922 р. Там зустрілися отаман Ангел і сотник Січових стрільців Іван Кичун. Говорили вони про трагічне непорозуміння, яке сталося в середині січня 1919 р. біля станції Гребінка: тоді Українські Січові стрільці під командуванням полковника Романа Сушка зійшлися в двобої з повстанським загonom отамана Хоменка із Золотоноші (3 тис. бійців), який перейшов на бік більшовиків. Отаман Ангел, нібито, теж брав участь у тому бою на боці повстанців.

Роман Сушко так пише про це в своїх спогадах: «Душа Січового Стрільця відчула тяжко трагедію цієї різни, це трагічне непорозуміння і прокляття несвідомої української маси». Він же приписує отаману Ангелу, посилаючись на спогади Івана

Кичуна, наступні слова: «Ех, дурні ми були тоді, не розуміли, не доросли до того, щоби розуміти вас, Січових Стрільців».

У всіх епізодах то могли бути і наслідувачі Ангела, адже ніхто з авторів повідомлень раніше не був знайомий з отаманом особисто. Пізніше версія обросла новими подробицями: нібито Ангел в британській розвідці дослужився до чину полковника і проявив себе в роки Другої світової війни.

Як би там не було, в Україні отаман Ангел боровся і воював всього один рік, а потім загинув чи пропав, а все інше – тільки здогадки та припущення.

У роки радянської влади ім'я Ангела намагалися стерти з пам'яті народу. Через кілька років було репресовано Олександра, молодшого брата отамана. Його вислали до Сибіру, проживав під вигаданим ім'ям. У Тюмені мешкає племінниця отамана Ангела Маргарита Орлова. Вона приїжджала до Власівки, розповіла історію свого дядька і подарувала єдине збережене фото отамана. На зворотному боці фотографії є напис, зроблений рукою Євгена Ангела: «Пусть мертвое сие изображение живой мой образ воскресит».

Олександр Ангел пізніше повернувся на батьківщину, працював бригадиром городньої бригади в Парафіївському колгоспі ім. Тельмана і квітникарем у Качанівському санаторії, помер 1975 р. Ніхто до ладу не знав історії Олександра, хоча його й називали «дід Ангел».

У 1930-х роках стало небезпечно носити прізвище Ангел. Племінниці отамана швидко повиходили заміж, щоб позбутися «бандитського» прізвища. Племінник отамана Олег Ангел, студент Ніжинського педінституту, змінив прізвище на Янгол.

Це далеко не всі перипетії в долях Ангелів. У списках жертв політичних репресій є Володимир Олександрович Ангел-Комсомоленко, який народився 26.03.1906 р. у Власівці. Він викладав у Києві в авіаційному технікумі та університеті,

за фахом – інженер-конструктор. Володимира Ангела-Комсомолена заарештували 12.08.1937 р. за звинуваченнями в контрреволюційній діяльності, шпигунстві та тероризмі. Був засуджений 21.12.1937 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР до розстрілу, розстріляний і похований в Биковнянському лісі під Києвом, реабілітований 10.10.1957 р.

Його дружину Єлизавету Францівну (1909 р. н.) засудили на 8 років виправно-трудоих таборів (ВТТ) як члена сім'ї «изменника Родины», оскільки вона не зріклася чоловіка. Відбувала покарання в Сегежлазі (Сегежський ВТТ) і Карлазі (Карагандинський ВТТ), звільнена 31.12.1945 р.

Їх син Анатолій (1929 р. н.) виховувався в дитячих будинках, в 1957 р. був ув'язнений на 5 років за політичною статтею. Він писав у спогадах: «Від бабусі дізнався, що мого батька, чесного комуніста, заарештували за 58-ю статтею як ворога народу. А маму не чіпали б, якби вона написала в газету і взяла розлучення. Але мама носила йому передачі – ось і "загриміла"».

Батька Анатолія Ангела при хрещенні назвали Гаврило, був він сином Олександра Антоновича і Параскеви Опанасівни Ангелів. Отаман Євген Ангел приходився йому троюрідним братом. Взяв Гаврило Ангел ім'я Володимир, як у «вождя світового пролетаріату» та змінив «бандитське» прізвище на «майже революційне» – Ангел-Комсомолена, але така зміна імені та прізвища не допомогла.

Лише в роки незалежності ім'я отамана Ангела стало спливати з небуття. З'явилися публікації серйозних істориків, плідно попрацювали і краєзнавці Чернігівщини. У краєзнавчому музеї селища міського типу Парафіївки в Ічнянському районі є стенд про революцію та визвольні змагання на Чернігівщині, додалися туди і матеріали, присвячені Євгену Ангелу.

Отаман Ангел загинув зовсім молодим, було йому всього

23 роки. В одній з біографічних статей Євгена Ангела назвали «Чорним ангелом революції». Напевно, це звучить занадто пафосно, але відчайдушного патріотизму в нього було більше, ніж у більшості діячів визвольних змагань в Україні. Правий був Отто фон Бісмарк, коли писав, що революцію роблять романтики. Невиправним романтиком і був Євген Ангел, він боровся за свої ідеали до кінця. Його коротке життя вписано яскравою сторінкою в історію боротьби українського народу за незалежність.

3.2. Голгофа Юрія Осмоловського

В радянські часи про борців за незалежність України періоду визвольних змагань 1917–1920 рр. або взагалі не писали, або писали виключно в негативному плані. Ім'я уродженця Чернігівщини Юрія Осмоловського, старшини армії УНР, стало відомим уже в незалежній Україні, але про нього було мало інформації, а наявні відомості містили суперечливі дані.

З'ясувалося, що в армії УНР служило кілька старшин з таким прізвиськом, найбільш відомі імена – Юрій (Георгій), Віктор і Павло Осмоловський. А ще зустрічались варіанти прізвища: Бонч-Осмоловський, Осмяловський, Асмоловський, та й по-батькові майже ніде не вказувалося.

В історичних документах і публікаціях того періоду, та й у спогадах учасників тих подій, як і в публікаціях сучасних істориків, вказані імена постійно плутали, тому довелося проводити ідентифікацію відомих осіб, досліджуючи їх послужні списки та співставляючи відомості з різних джерел: дати, найменування військових частин, бойові дії і т. п.

В результаті проведених пошуків вдалося, в основному, відновити біографію Юрія Осмоловського.

Народився Юрій Осмоловський (Георгій Йосипович Бонч-

Осмоловський) 26 травня 1892 р. в селі Забір'я Суразького повіту Чернігівської губернії (з 1924 р. у складі Брянської області РФ). Походив з чернігівської гілки відомого з початку XVI століття дворянського роду Осмоловських герба Бонча. Про його батьків та дитячі роки достовірної інформації знайти не вдалося, лише відомо, що його дід був судовим чиновником, а Георгій отримав домашню освіту.

Служба в царській армії

Георгій Бонч-Осмоловський вибрав професію військового, в листопаді 1911 р. вступив на службу в 159-й піхотний Гурійський полк, який базувався в Могилівській губернії, рядовим на правах однорічника («вольноопределяющемся») другого розряду за власний кошт, що дозволяло проживати поза межами полку. Однорічники могли вступати до середніх військових училищ на казенний кошт, але вакантних місць для них виділялося мало, тож Георгію довелося навчатися військової справи далеко від дому.

У вересні 1912 р. після вступного іспиту був зарахований в загальний клас Тифліського військового (юнкерського) училища ім. Великого князя Михайла Миколайовича. Навчався успішно, про що свідчить його послужний список. В кінці 1913 р. став унтер-офіцером, був нагороджений світло-бронзовою медаллю «В пам'ять 300-річчя царювання Дому Романових», а також два рази отримував призи за відмінну стрільбу з гвинтівки.

Був випущений з училища в липні 1914 р. по першому розряду зі званням портупей-юнкера, яке надавалося лише кращим випускникам за успіхи в навчанні. «Высочайшим приказом» від 1 жовтня 1914 р. був проведений в підпоручики армійської піхоти і призначений у розпорядження штабу Казанського військового округу. Був зарахований у 158-й піхотний

запасний батальйон, де командував ротою.

Вибув на театр військових дій (Південно-Західний фронт) 15.12.1914 р. в 255-й Аккерманський піхотний полк 64-ї піхотної дивізії. Службу розпочав молодшим офіцером роти, потім командував ротою, кулеметною командою, а з 29.09.1915 р. – командир батальйону. Чин поручика отримав 25.05.1916 р., штабс-капітана – 09.10.1916 р.

Воював відважно, про що свідчать бойові нагороди: ордени Св. Анни 4-го ст. з написом «За хоробрість», Св. Станіслава 3-го ст., Св. Анни 3-го ст., Св. Станіслава 2-го ст. В лютому 1917 р. отримав дуже почесну нагороду – Георгіївську (Золоту) зброю, яка прирівнювалась до ордена Св. Георгія.

Про нагородження Г. Бонч-Осмоловського Георгіївською зброєю в газеті «Русский Инвалид» написано: «... бувши в чині підпоручика, в бою 21-го серпня 1915 року біля с. Смольники, командуючи двома кулеметами під найсильнішим ворожим вогнем і втративши половину прислуги вбитими і пораненими і один кулемет розбитим, сів до іншого кулемета і, особисто відкривши вогонь з 400 кроків у фланг ворогові, змусив замовкнути його кулемети і тим дав можливість нанести противнику поразку».

Після Лютневої революції в армії почалися процеси демократизації, складовою частиною яких стала українізація військових частин, де переважну більшість складали українці. Г. Бонч-Осмоловський приймав активну участь у цих процесах, був обраний командиром полку та делегований на I-й Всеукраїнський військовий з'їзд від Південно-Західного фронту.

Перебуваючи в 44-му запасному полку в Херсоні, де готувалися маршові роти для 64-ї піхотної дивізії, він виступив з такою промовою: «Товариші! Дуже прошу вибачити, що я не можу говорити з вами на прекрасній вашій а разом і моїй мові, бо загально відомі й вам ненормальні умови нашого виховання

змусили багатьох з нас забути її. Тому й користуватися буду чужою нам російською мовою. Я дуже був радий почути з уст представника вашої національної ради, що вона вважає безперечно необхідним та вашим обов'язком прийти нам в окопах на допомогу. Те, що ви прийдете до нас, як національні українські роти, абсолютно не може внести непорозумінь в дивізію. Там в кожному полку є національні українські ради, засновані українські клуби, культурно просвітні гуртки та українські бібліотеки. Правда, тепер дивізія в окопах, але з переходом її у резерв безперечно воно набере більш широких форм. Особливо, коли ще прийдете туди ви і скріпите той український елемент, що уже розпочав там своє національне життя. Я щасливий вам заявити, що вас, як українські маршеві роти, ми стрінемо з великою радістю й охоче зробимо декілька полків, а то й всю дивізію українською».

З літа 1917 р. Г. Бонч-Осмоловський служив у запасному полку в Одесі, де приймав активну участь в організації гайдамацьких військових підрозділів Центральної Ради в Одеському гарнізоні. З цього періоду він і згадується як Юрій Осмоловський.

За незалежність України

Після Жовтневого перевороту Одеса і вся Одеська військова округа перейшли під юрисдикцію уряду Центральної Ради, в той період Ю. Осмоловський очолив 1-й Гайдамацький курінь. Тоді в Одесі, фактично, було двовладдя, в частині органів державної влади та військ значний вплив мали більшовики. Не знайшовши спільної мови з представниками української влади з деяких питань, 30 листопада більшовики здійснили збройну спробу захоплення влади у місті. Вони, зокрема, взяли штурмом будівлю штабу Одеської військової округи, зайняту гайдамаками. Намагаючись відбити штаб, Ю. Осмоловський,

за деякими непідтвердженими повідомленнями, потрапив у полон до більшовиків. Штаб гайдамаки відбили, а збройне протистояння закінчилося підписанням 2 грудня тимчасового перемир'я.

В середині січня 1918 р. більшовики знову підняли повстання проти української влади. У місті точилися запеклі бої, Ю. Осмоловський з 1-м Гайдамацьким куренем захищав залізничний вокзал. Повстання закінчилося перемогою більшовиків, 17 січня українські війська капітулювали на їх умовах. Не погодившись з капітуляцією, Ю. Осмоловський зі своїми гайдамаками 18 січня залишив Одесу, відступивши в напрямку станції Роздільна. Але 19 січня більшу частину гайдамаків у Роздільній роззброїли більшовики, які наздогнали відступаючі частини. Ю. Осмоловському із залишками куреня вдалося тоді уникнути полону і пробитися до 1-ї Української дивізії.

29 квітня 1918 р. в результаті державного перевороту до влади прийшов генерал Павло Скоропадський, проголошений гетьманом України. В період Гетьманату Ю. Осмоловський служив помічником військового коменданта міста Прилуки. В травні 1918 р. був заарештований за звинуваченням у підготовці повстання проти гетьмана Скоропадського.

Газета «Прилуцкая мысль» повідомляла 6 серпня: «Слідство. Проти бувшого коменданта м. Прилуки – Гавришка, його помічника Асмаловського і ад'ютанта Губка ведеться слідство по звинуваченню в підготовці повстання проти діючої влади».

17 листопада 1918 р. почалося народне повстання проти гетьмана Скоропадського, яке очолив лідер українських соціал-демократів Симон Петлюра. Прилуки звільнили від гетьманської варти вояки Сірожупанної дивізії і загін отамана Ангела.

Після звільнення з Прилуцької в'язниці Ю. Осмоловський прибув до штабу Директорії у Фастові і був призначений командиром 2-го Дніпровського резервного полку, який ввійшов

до складу Осадного Корпусу.

Після взяття Осадним Корпусом 14 грудня 1918 р. Києва Ю. Осмоловський ледь не став дипломатом: його призначили старшиною з особливих доручень при військовому аташе Директорії в Грузинській демократичній республіці. Шлях у Грузію пролягав морем з Одеси, яку 18 грудня 1918 р. захопила Добровольча армія генерала Денікіна, тому до Тифлісу місія не доїхала.

Наприкінці 1918 р. Ю. Осмоловський був призначений командиром 2-ї Запорізької (Республіканської) дивізії Запорізького корпусу Дієвої армії УНР, з тих пір і служив у цьому з'єднанні.

В лютому 1919 р. головні сили армії УНР відступили на Правобережну Україну, а в березні Запорізький корпус був відрізаний від основних сил української армії. Владу в корпусі намагався захопити О. Волох, який 20 березня на станції Зятківці (нині Вінницька область) змусив старшин підписати універсал про визнання влади більшовиків. Ю. Осмоловський і ще декілька старшин під загрозою зброї універсал підписали, але виконувати його не стали.

Дивізія Ю. Осмоловського продовжувала успішно боротися з більшовиками, 3 квітня дивізія завдала нищівної поразки більшовицьким військам під Балтою, але, в цілому, сили були нерівними. Запорізький корпус у квітні був притиснутий до Дністра і відступив у Румунію, де був роззброєний. Українські війська через територію Румунії наприкінці квітня прибули попрягами на станцію Заліщики в Галичині, звідки пішим порядком перебазувалися в Радивилів на Волині.

Полковник Армії УНР В. Кедровський згадував: «Поволі почали прибувати частини Запорізького корпусу. Люди мали вигляд страшенно стомлених, обідраних, але всі були бадьорі і горіли запалом скоріше одержати зброю та стати до бою з

більшовиками».

Після тих подій Ю. Осмоловський з 5 травня став помічником командувача Запорізького корпусу, а після реорганізації корпусу в Запорізьку групу, командувачем якої був призначений полковник В. Сальський, очолив з 15 травня 7-му Запорізьку дивізію.

Дивізія під його командуванням внаслідок вдалого маневру 24 червня завдала відчутної поразки більшовицьким військам в районі Проскурава.

Сотник Армії УНР Степан Цап писав: «Сьома Запорізька дивізія разом з обозами — має понад дві тисячі. Зате вже краща й регулярніша від шостої. Командує нею відважний полковник Осмоловський красунь... лупить ворога і здатний завдавати шалені удари. Так б'є, що аж сам розсипається в бойовому терену й три дні переводить збірку дивізії. Дивізія ця має чудовий старшинський кадровий склад, що виплекався у 1918 році».

В. Кедровський теж називав Юрія Осмоловського одним із кращих командирів дивізії Української армії в 1918–1919 рр.

Ю. Осмоловський приймав участь у поході Об'єднаних сил Армії УНР і Української Галицької армії (УГА) на Київ у серпні 1919 р. 7-ма Запорізька дивізія наступала на столицю вздовж Дніпра з півдня. 31 серпня 1919 р. в другій половині дня дивізія ввійшла в Київ, уже зайнятий військами УГА на чолі з генералом А. Кравсом.

Дивізія пройшла по Хрещатику, але ця перемога стала і прикрою поразкою: столицю довелося залишити через помилки командувача Запорізької групи полковника В. Сальського. Він, зокрема, наказав Ю. Осмоловському готуватися у Василькові до урочистого параду, замість запланованого на ранок перекриття мостів через Дніпро та захоплення Дарниці. Через незахищений підвісний міст в місто і ввійшла з Дарниці 7-ма

піхотна дивізія денікінців під командуванням генерала Н. Бредова, який змусив А. Кравса залишити Київ.

Наприкінці вересня 1919 р. 7-ма Запорізька дивізія та інші частини Запорізького корпусу були перекинуті на південь на денікінський фронт для підтримки Волинської групи, яка провалила наступ на Одесу.

Бої з білогвардійцями проходили зі змінним успіхом, так, в бою 23 жовтня 7-ма Запорізька дивізія захопила Тульчин, але, зазнавши значних втрат, була змушена відступити.

Запеклі зустрічні бої точилися і на початку листопада. Наступ 7-ї дивізії 3 листопада вздовж залізниці поблизу ст. Юрківка був зупинений 3-м батальйоном Сімферопольського офіцерського полку, і дивізія відступила, зайнявши оборону поблизу Шпикова (нині Вінницька область). А пізно ввечері сталася трагедія: сімферопольці відкинули частини 21-го полку ім. Наливайка, який стояв у обороні, і непомітно підійшли до Шпикова, де знаходилися на квартирах основні сили 7-ї дивізії. Напад був несподіваним, вояків охопила паніка. Дивізія була розгромлена, близько 300 вояків потрапили до полону, а з ними і весь штаб дивізії на чолі з Ю. Осмоловським.

Його відправили в Одесу, де утримували під вартою. Вірогідно, режим утримання не був особливо суворим, оскільки Ю. Осмоловський вступив до підпільного повстанського загону, створеного одеськими більшовиками та іншими лівими партіями для боротьби з Денікіним. Став командиром загону, брав участь в одеському повстанні 4-6 лютого 1920 р. Після захоплення Одеси більшовиками загін ввійшов до складу Червоної армії, а Ю. Осмоловському надали відпустку через хворобу. Проживав у Жмеринці разом з молодією дружиною (Марія Федорівна, уроджена Караваєва, 1898 р. н.).

29 квітня 1920 р. Жмеринку звільнили від більшовиків об'єднані польсько-українські війська, і Ю. Осмоловський знову

служив у Дієвій Армії УНР. З 15 травня командував 1-ю запасною бригадою 1-ї Запорізької стрілецької дивізії, бригада формувалась в Ярмолинцях (нині Хмельницька область) з мобілізованих селян Одеського, Тираспольського та Ананьївського повітів. Влітку 1920 р. сотнику Юрію Осмоловському було присвоєно чергове військове звання – підполковник.

Формування бригади не було завершено, оскільки Армія УНР відступила з українських територій в Польщу під натиском переважаючих сил більшовицьких військ. Перехід кордону відбувався 21 листопада 1920 р. в містечку Волочиськ (нині Підволочиськ Тернопільської області) на річці Збруч. Разом з армією міст через Збруч перетнув і уряд УНР.

22 листопада Волочиськ несподіваним наскоком захопила Особлива кавалерійська бригада Григорія Котовського. В полон до червоних потрапило близько 800 українських вояків, які не встигли переправитись через Збруч, а також обози армії. В одному з обозів їхала в екіпажі дружина Ю. Осмоловського з маленькою дитиною, про що доповіли Котовському. Пишуть, що Григорій Котовський був знайомий з Юрієм Осмоловським. Їх шляхи могли перетнутися в лютому 1920 р., коли бригада Котовського приймала безпосередню участь у захопленні Одеси. Котовський особисто зустрівся з Марією Осмоловською та виписав їй перепустку у Волочиськ для пошуків чоловіка серед полонених.

Але Юрія Осмоловського серед полонених не було, він перейшов Збруч і разом з бригадою був інтернований у Польщі. Відомості про його перебування в таборах для інтернованих Стшалково (Strzałkowo) і Щипйорно (Szczupiorno) містяться в одному цікавому документі. Це рапорт підполковника 1-ї Запорізької дивізії Семена Скрипки, уродженця Бережівки, тепер Ічнянського району Чернігівської області, командуючому Армією і генеральному інспекторові військ УНР.

Рапорт С. Скрипки, якого старшини поміж собою звали «Блаженний», містив скаргу на дії виконуючого обов'язки командира 1-ї Запорізької дивізії підполковника Осмолівського. Непорозуміння між ними виникло на побутовому ґрунті: Осмолівський, нібито незаконно, позбавив С. Скрипку окремої кімнати (сепаратної), в якій той проживав з цивільною дружиною, надавши кімнату іншому старшині. Було це, нібито, помстою за те, що С. Скрипка раніше писав доповідні на Осмолівського про безлад у 2-й збірній бригаді, якою той командував. Що там було насправді, достеменно невідомо, але той довгий документ містить інформацію про службу Ю. Осмолівського в таборах інтернованих, яка доповнює відомості з інших джерел.

У 1921 р. служив помічником командира 1-го кінного полку Чорних Запорожців, станом на 28 лютого 1922 р. був придільний до штабу 5-ї Херсонської дивізії, в 1922 р. командував 2-ю збірною бригадою 1-ї Запорізької дивізії, а у вересні 1922 р. виконував обов'язки командира 1-ї Запорізької дивізії.

В Україні у Юрія Осмолівського залишалися дружина і син Віктор, в жовтні 1922 р. він повернувся з Польщі, пройшовши через Змішану комісію по репатріації (Російсько-українська делегація), хоча повернення і розцінювалося частиною керівництва Армії УНР, як зрада. Таких, як він, було багато, за даними Російсько-української делегації по репатріації, до лютого 1923 р. в Україну через Шепетівку повернулося 3000 військових, в тому числі до 25 відсотків – офіцери.

Був поставлений на особливий облік в Київському ОДПУ. Працював в Україні на різних посадах, в 1924 р. проживав у Конотопі, працював у Червоному Хресті. В 1927 р. являвся членом президії і відповідальним секретарем товариств Українського Червоного Хреста та «Друзі дітей», які діяли у тодішній столиці України – Харкові.

На той період припала активна діяльність III відділення КРВ ОДПУ СРСР по виявленню в державних установах ворожих агентів серед громадян, які раніше перебували за кордоном. Арешти проводилися і в Харкові, вірогідно, Ю. Осмоловський теж був під підозрою, тому в 1931 р. він переїхав у Макіївку Сталінської (Донецької) області. На Донбасі було легше розчинитися серед приїжджих, які ховалися від розкуркулювання та репресій.

За свідченнями онука, у його домі раз на рік збиралися боїові побратими, які називали себе «котівцями».

В 1936 р. виїхав подалі від України в Мурманськ, де працював старшим економістом заготівельної контори Мурманторгу. Подробиці переїзду невідомі, мабуть знову виникла реальна загроза арешту. Але це його не врятувало, 3 жовтня 1937 р. Юрій Осмоловський був заарештований Ленінградським УНКВС.

Зі звинуваченням чекісти особливо не морочилися: служив у петлюрівській армії і був інтернований у Польщі, отже, петлюрівський або польський шпигун. В період сталінських репресій чекісти вже масово «викривали» агентів німецької, французької, англійської, румунської, китайської, японської і навіть цейлонської розвідок лише за фактом перебування звинувачених за кордоном.

Рішенням Комісії НКВС і Прокуратури СРСР від 4 січня 1938 р. Георгія Бонч-Осмоловського засудили за шпигунство до вищої міри покарання – розстрілу. Вирок був виконаний 11 січня 1938 р. в Ленінграді, а тіло поховали на розстрільному полігоні НКВС біля станції Левашово.

На цьому полігоні в 1937–1938 рр. було поховано 8000 осіб. Розстріли в Ленінграді проводилися в плановому порядку, тільки на 31 січня 1938 р. план по розстрілам становив 7000 осіб. Для успішного виконання плану пропонувалося

вести слідство за прискорено-спрощеною схемою. План чекісти перевиконали, а всього в 1937–1953 рр. на полігоні було поховано за офіційними даними близько 18 тис. «ворогів народу».

Полігон залишався секретним об'єктом до 1989 р., могили, які просідали, співробітники КДБ підсипали морським піском. Після розсекречення об'єкту начальник Управління КДБ СРСР по Ленінградській області А. Курков вибачався за своїх попередників, заявляючи про неприємність нинішніх чекістів до скоєних злочинів.

Зараз на місці полігону-могильника облаштовано Левашовське меморіальне кладовище, на його вході встановлено пам'ятник «Молох тоталітаризму». У Дні пам'яті жертв політичних репресій в першу суботу червня та 30 жовтня тут відбуваються жалобні церемонії за участю громадських організацій та земляцтв, представників міської влади й дипломатичного корпусу.

Місця поховання розстріляних зберігалися в таємниці, по ним не велося жодних документальних записів. Лише встановлені на території меморіалу численні Пам'ятні Знаки нагадують про загиблих. Серед них є і Пам'ятний Знак розстріляним українцям, встановлений в 2001 р.

17 квітня 1989 р. Георгій Йосипович Бонч-Осмоловський був реабілітований.

Марія Осмоловська після загибелі чоловіка проживала з сином Віктором у Мурманську, працювала медичною сестрою, знаходилася під підозрою у чекістів. На початку війни в її квартирі проводився обшук.

В 1942 р. під час бомбардування німцями Мурманська в квартирі сталася пожежа, згоріли речі, серед них і сімейний фотоальбом. Тому не залишилося жодної світлини із зображенням Юрія Осмоловського. Померла Марія Федорівна в 1979 р.

Віктор Осмолівський був змушений все доросле життя приховувати, що він є сином «ворога народу». В своїй автобіографії вказав, що батько помер у 1937 р. Був призваний в армію в травні 1941 р., пройшов усю війну, служив у розвідці, зустрів перемогу в Кенігсберзі в званні капітана. Серед його нагород – 4 бойові ордени. Потомки Юрія Осмолівського нині проживають у Москві та Санкт-Петербурзі.

Пам'ятний знак українцям, похованим у Левашово

Доля Юрія Осмолівського схожа на долі тисяч і тисяч учасників українських визвольних змагань, які самовіддано виборювали незалежність в 1917–1920 рр., а потім стали жертвами тоталітарного режиму та загинули в період Великого терору 1937–1938 рр. Лише зараз раніше невідомих героїв стали згадувати поіменно, збереження історичної пам'яті про них є органічною складовою розбудови незалежної України.

3.3. Тривожне літо 1944 року на Ічнянщині

Збройну боротьбу УПА за самостійну Україну зазвичай пов'язують із Західною Україною. Дійсно, активні бойові дії УПА вела на територіях Волині, Галичини, Північної Буковини, Поділля, Холмщини. Національно-визвольний рух був масовим, його підтримували широкі верстви населення. У цьому русі, зокрема, брали участь і уродженці Чернігівщини, серед вояків УПА вже знайдено 106 вихідців з Чернігівської області, серед них і 5 жителів Ічнянщини.

Загони УПА діяли і на територіях Лівобережної України,

хоча цей рух і був менш масовим. Так, документи НКВС за 1944–1945 рр. свідчать, що загони УПА, хоча і малочисельні, діяли, фактично, в усіх районах Чернігівської області.

Похідні групи ОУН з'явилися на теренах Чернігівщини ще в початковий період гітлерівської окупації, вони, використовуючи легальні та напівлегальні можливості, розгорнули активну патріотичну пропаганду серед населення. А бойові групи УПА постали уже після звільнення Чернігівщини від гітлерівців.

Останнім часом з'явилось чимало ґрунтовних публікацій вітчизняних істориків, в яких висвітлено різні аспекти збройної боротьби чернігівців під проводом ОУН-УПА. Завдяки зусиллям патріотичних громадських організацій вшановується і пам'ять учасників визвольних змагань. В Ічнянському районі встановлено два пам'ятних знаки місцевим уродженцям, які боролися за незалежність України в лавах ОУН-УПА: Костянтину Павловичу Гіммельрейху, полковнику УПА, і Василю Івановичу Теребуну, керівнику молодіжного осередку ОУН, який діяв на території Борзнянського району в 1947–1950 рр.

Вивчення історії діяльності УПА на Чернігівщині продовжується, завдяки доступу до раніше закритих архівів з'являється нова інформація про участь чернігівців в збройній боротьбі УПА. Українські історики Володимир Сергійчук та Віктор Моренець опублікували документальні матеріали про діяльність УПА на Чернігівщині, в них, зокрема, висвітлена діяльність групи УПА під командуванням Олексія Савченка (псевдо «Моряк»), яка діяла в Ічнянському районі влітку 1944 р.

Олексій Йосипович Савченко народився 11 березня 1919 р. в селі Бурімка Борзнянського повіту (нині Ічнянського району) в родині бувших державних селян. Його батько – Савченко Йосип Ількович, 1893 р. н., мати – Надія Федорівна, 1894 р. н. Дівоче прізвище його матері було також Савченко, в Бурімці це прізвище дуже поширене. Олексій мав старшого брата Івана,

який народився в 1915 р. Їх батько приймав участь у I-й світовій війні.

Історично Бурімка дещо відрізнялася від навколишніх сіл Ічнянщини, тут ніколи не було поміщицьких володінь. Крім державних селян, які складали більшість населення, в селі мешкали і козаки, поміж них також був рід Савченків.

Родові корені Савченків ведуть у XVII століття. В сповідних відомостях церкви Святої Параскеви села Бурімки за 1787 р. записано 5 родин, одна з них дуже розгалужена, а перший відомий представник роду, посполитий Григорій Савченко, народився близько 1670–1675 рр. Було це після пограбування та спалення села в 1669 р. кримськими татарами, які входили до складу війська гетьмана Петра Дорошенка.

Дитячі роки та юність Олексія прийшлися на трагічний період історії Бурімки, як і всієї України: колективізація, розкуркулювання, голодомор,

Церква Святої Параскеви в Бурімці. Збудована 1868 р. замість церкви, яка згоріла в пожежі 1866 р.

сталінські репресії. Мешканці села, які більше двох сотень років вели індивідуальні селянські господарства, а їх предки ніколи не знали кріпацтва, чинили активний опір примусовій колективізації. Відповіддю більшовицької влади стали репресії.

Селян поділили на три категорії: бідняки, середняки і куркулі, до останніх віднесли найбільш працьовиті сім'ї з прибутковими приватними господарствами. Кримінальному переслідуванню підлягали так звані куркулі першої категорії, які протидіяли найбільш

активно створенню колгоспів.

В 1930–1935 рр. до кримінальної відповідальності було притягнуто 8 осіб. Постановою судової «трійки» при Колегії ГПУ У.С.Р.Р за «антирадянську агітацію і пропаганду» були вислані до Північного краю на 5 років четверо селян-одноосібників: Григорій Павлович Головань, 1876 р. н. і його син Федір (1907); Яків Макарович Головань (1892); Сергій Петрович Згода (1875). Ще двоє селян були відправлені у адміністративне заслання на 3 роки: Андрій Трохимович Кирій (1875) і Наталія Петрівна Косьміна (1893).

Куркулів другої категорії висилали разом із сім'ями в північні райони країни, уродженці Бурімки знайшлися у Східно-Сибірському краї: Никифор Нестерович Ботвинко (1903), Пантелеймон Васильович Гижа (1907), Петро Іванович Гижа (1888), Федір Микитович Гижа (1871), Іван Леонтійович Савченко (1893), Кирило Петрович Савченко (1894).

Деякі жителі, рятуючись від свавілля влади, втікали з села на Донбас, де можна було розчинитися серед приїжджих: Іларіон Іванович Бурма (1884), Григорій Іванович Савченко (1898), Павло Данилович Савченко (1899).

Спротив жителів примусовій колективізації був остаточно зломлений в результаті голодомору, в 1932–1933 рр. у Бурімці померли від голоду 34 особи, з них 9 дітей.

В підсумку всі стали колгоспниками і працювали за трудові, матеріальна наповнюваність яких ледве забезпечувала злиденне існування.

А далі були сталінські репресії 1937–1938 рр., репресивна машина працювала на повну потужність, «ворогів народу» з Бурімки знаходили як у селі, так і за його межами: на Донбасі, у Кривому Розі, в Іркутській області. Звинувачували їх у тій же «антирадянській агітації і пропаганді», але вирокі були вже значно суворішими: 8-10 років ув'язнення у виправно-

трудоу таборах, або вища міра покарання – розстріл.

Всього за той період знайдено 17 прізвищ репресованих жителів та уродженців Бурімки, список, мабуть, неповний, деякі з них: Гижа П. В., Іркутська область; Савченко П. Д., Донецька область – розстріл; Ботвинко Н. П., Іркутська область; Бурма І. І., Луганська область; Гузь Сергій Микитович (1879), Бурімка; Клименко Лаврентій Трохимович (1877), Ставропольський край; Савченко Іван Іванович (1882), Кривий Ріг – 10 років виправно-трудоу таборів.

Насильницька колективізація сільського господарства та масові репресії однозначно негативно вплинули на настрої та мотиви поведінки селян та їх відношення до можливої війни з Німеччиною.

Уродженець Ічні Тимофій Трегубов, розстріляний НКВС у 1937 р., писав у своєму щоденнику: «Війна!? .. Нехай що завгодно, нехай війна, потоп, землетрус, аби не це, не радянська влада зі своїми колгоспами! Все одно гірше не буде, а при кожному уряді, навіть чужоземному, легше буде жити нам, селянам, прикріпленим до землі, до колгоспу. Це зараз не життя, а каторга! Голодні, роздягнені, роззуті, і воші вже загризли. Ви подивилися би у інших, багатьох, – білизни під низом вже немає зовсім, а тільки чимось прикрите тіло зверху! А чим живі? що їдять? самі і дітлахи? Гірше, ніж скотина або свиня, аби шлунок був не порожній. Пруть туди всяку гидоту! А працювати йди! Так що, піду я чи такий же інший захищати цю владу!? Ні, дурнів тепер серед нас не знайдеш. Це було в 18-19 році, коли селянам обіцяли землю дати, так дали? Відразу ж і забрали, та ще й в куркулі записали. Ні, тепер з нас ніхто не піде».

Серед репресованих уродженців Бурімки знайдено шість осіб на прізвище Савченко, одного з них розстріляли. Доля окремих репресованих невідома. Так, Семен Якимович Савченко, 1894 р. н., вчитель, був заарештований у Миколаївській області

в липні 1938 р., а через п'ять місяців у слідчій справі з'явився запис «Справу припинено». Аналогічні записи є ще у двох справах. Такі записи без вказання причини припинення розслідування часто вносилися у зв'язку зі смертю звинувачених під час слідства.

Частина репресованих Савченків була пов'язана з Олексієм по чоловічій та жіночій лініях роду, були й близькі родичі. Всі ці трагічні події і сформували у Олексія Савченка стійке несприйняття більшовицької влади та бажання реваншу за її дії, бо хотілося помститися за рідних і земляків.

Опинившись на окупованій території, Олексій Савченко з ідейних міркувань вступив на службу в українську допоміжну поліцію і закінчив Ніжинську поліцейську школу. Про цю школу відомостей знайти не вдалося, але відомо, що члени похідних груп ОУН (мельниківці) з жовтня 1941 р. влаштовувалися на службу в німецькі окупаційні структури, в тому числі і в українську допоміжну поліцію, проводячи там агітацію та впливаючи на підбір кадрів. По закінченні школи Олексій Савченко став старшим поліцаєм (ройовим) у Бурімці.

Його батьки, а також дружина брата Наталія Кирилівна, 1913 р. н., в окупацію мешкали у селі. Там проживала і дружина Олексія, в документах НКВС вона згадується як Євдокія Савченко, хоча серед 577 осіб зі списку жителів Бурімки 1942 р. на отримання німецького посвідчення (аусвайса) жодної Євдокії Савченко немає. Після Олексія у списку йде Маруся Савченко, 1920 р. н., це єдине ім'я, де не вказано по-батькові, можливо, вона була не з місцевих.

Брат Іван був призваний в армію 1937 р., воював з початку війни, в березні 1942 р. був відправлений із запасного полку на фронт, більше інформації немає. На фронтах II-ї світової війни загинув 241 житель Бурімки.

Чернігівщина при німецькій окупації входила до складу

рейхскомісаріату «Україна», Бурімка ввійшла до складу Ічнянського гебіту, бургомістром якого був В. Олков, а комендатуру очолював цивільний німець Гросман. В селах німці відновили сільськогосподарське виробництво, у сільській общині Бурімки, створеній на основі колгоспів ім. Горького та ім. Кірова, організація праці була такою ж, як і раніше: бригади, ланки, наряди на роботу, обліковці, комірник, бухгалтер. На полях працювала, переважно, молодь, вирощували жито та просо, за що нараховували трудодні, які оплачувались зерном після обмолоту. Така форма господарювання була дуже зручною для окупаційної адміністрації.

Селяни мали і присадибні господарства, тому кожен двір забезпечував себе продуктами харчування: тримали корів, а зерна, картоплі та буряків вистачало для відгодівлі свиней і птиці. Діяла ще система обов'язкової продажі продуктів овочівництва та тваринництва з присадибних господарств, за продукти заготівельники розраховувались окупаційними рейхсмарками.

Низова ланка української допоміжної поліції, створена у селах, виконувала охоронні функції, забезпечуючи захист місцевих жителів від злодіїв, грабіжників і бандитів. Малочисельні й погано озброєні сільські відділки не були здатні на якісь серйозні бойові дії.

Так, в селі Хаєнки Ічнянського району поліцейний відділок налічував 5 чоловік, він не міг забезпечити навіть охорону зібраного збіжжя від партизанів. Після кількох випадків підпалів на полях скірт зі збіжжям урожай зернових стали звозити на садибу колгоспу, де його охороняли солдати допоміжного підрозділу німецької армії, який базувався на військових складах біля Августівки. Цей підрозділ складався з бувших військовополонених, солдати були грузинами.

А місцевих поліцаїв партизани не чіпали, за деяким

виключенням, бо в поліції села служили молоді хлопці, які таким чином уникали вивезення на примусові роботи до Німеччини. Наймолодші з них, яким було по 18 років, взагалі не бачили особливої різниці між більшовицьким чи німецьким окупаційними режимами, сприймаючи окупантів просто як чергову владу. Про початок облави для відправки в Німеччину вони попереджали земляків двома пострілами підряд із гвинтівки, тоді всі ховалися по лісах, на болоті або у сусідів.

В документах НКВС було прийнято давати негативні характеристики поліцаям та обов'язково вказувати факти їхньої злочинної діяльності, як то арешти комуністів і активу, конфіскація майна та худоби, відправка місцевих жителів на примусові роботи до Німеччини, участь в операціях проти партизан та ін. Стосовно Олексія Савченка в документах фігурує лише одне «злодіяння»: він повернув жительці Бурімки дім, відібраний більшовиками при колективізації.

Серед сільських поліцаїв були, звичайно, й ті, хто служив заради наживи і чинив злочини, зустрічалися і кримінальні елементи, але, в цілому, усталені пропагандистські штампи про поліцаїв як аморальних злочинців і зрадників є неправдивими. Для багатьох із них служба в поліції була лише справою особистого виживання і дуже часто не мала жодного політичного чи ідеологічного підґрунтя.

Так, були вони колаборантами, але якщо розглядати поняття колабораціонізму більш повно, то сюди ж слід віднести і все цивільне населення, яке працювало на окупантів у сільських общинах та в промисловості. Саме так вважав Сталін, плануючи депортувати всіх українців до Сибіру. Переселення десятків мільйонів людей вимагало величезних матеріальних затрат, тому ця ідея «вождя всіх народів» так і не була реалізована більшовицьким режимом.

Під час наступу Червоної армії Олексій Савченко покинув

Бурімку, приєднавшись до поліційного обозу, який відступав разом з німцями. Пересувалися на підводах, наприкінці 1943 р. опинилися в Західній Україні, там скупчилися десятки тисяч поліцаїв-східняків. Воювати далі за «велику Німеччину» ніхто з поліцаїв не хотів, треба було якось визначитися.

Дехто з них вступив до лав Червоної армії, зробити це було легко, бо польові військкомати через великі людські втрати на фронтах мобілізували і бувших поліцаїв, з ними розбиралися уже після війни. Інші збиралися в озброєні банди і грабували місцеве населення, видаючи себе за бандерівців.

Частина поліцаїв, дізнавшись про збройну боротьбу УПА на два фронти, прийняла пропозицію вступити до її лав, серед них був і Олексій Савченко. Військову присягу на вірність УПА він прийняв 1 січня 1944 р., отримавши псевдо «Моряк». До війни Олексій служив у морському флоті, так вказано в документах УПА про його військову підготовку.

На початку травня 1944 р. загін з 23 бувших поліцаїв за наказом командування УПА був посланий з обухівських лісів поблизу м. Дубно Рівненщини в Чернігівську та Сумську області, Олексій Савченко перебував у складі загону.

Вище командування УПА плекало надію, що після поразки Німеччини розпочнеться війна між СРСР і західними союзниками. Саме для такого розвитку подій був створений загін спеціального призначення «УПА-Схід», яким командував полковник УПА Кость Гіммельрейх. З початком військового конфлікту між союзниками по коаліції цей загін мав захопити Київ.

Завданням загону, в якому перебував Савченко, також була підготовка до захоплення влади в Чернігівській та Сумській областях. За прогнозами керівництва УПА Німеччина мала капітулювати наприкінці 1944 р.

Поблизу Овруча стався бій загону з військовою частиною Червоної армії, в результаті загін був розсіяний. Після сутички

з 23 вояків знову зібралось лише семеро, вони переправились через Дніпро, а потім розділились: четверо на чолі з Олексієм Савченком вирушили в Чернігівську, а троє – в Сумську область.

До складу групи «Моряка» входили: Демидівський Іполит (Повлій) Васильович («Орілець», «Дорошенко»), 1901 р. н., с. Глинськ Сумської області; Малащенко Григорій («Зозуля»), с. Камка Холминського (нині Корюківського) району; Кирій («Сагайдачний»), с. Круничполе Ічнянського району. Вже на Чернігівщині до групи приєднався Опанасенко Петро Мусійович з Чернігова, 1910 р. н., дезертир з Червоної армії, він отримав псевдо «Орел».

Група «Моряка» розпочала свою діяльність на Ічнянщині в червні 1944 р. Крім проведення агітації за самостійну Україну та вербовки нових членів, повстанці мали створювати продовольчі бази до прибуття чотирьох куренів УПА чисельністю по 400 вояків у кожному.

До якихось активних бойових дій чи терористичних актів повстанці не вдавалися, це не входило в поставлені керівництвом УПА завдання.

Група базувалася в лісі урочища Ясківець поблизу Ічні, в документах НКВС також згадується лісовий масив між Сваричівкою і Омбишем.

Вночі 31 червня 1944 р. повстанці підкралися з двох боків до військових складів біля Августівки. При німцях тут знаходилися продовольчі та речові склади, які могли б скласти основу продовольчих баз УПА, але на повстанців чекало розчарування: з кінця листопада 1943 р. на їх місці був дислокований фронтовий артилерійський склад № 1420 (майбутній 6-й арсенал).

Повстанців помітили вартові, вони відкрили вогонь, до них приєднався весь наявний гарнізон. У відповідь повстанці

випустили дві освітлювальні ракети, дали автоматну чергу та здійснили постріл з гвинтівки трасуючою кулею, а потім відійшли.

В липні 1944 р. Олексій відправив «Сагайдачного» на розвідку та для організації зв'язку в Сумську область, тож у групі залишалося четверо повстанців.

При зустрічах з місцевим населенням члени групи представлялися бандерівцями, метою яких є звільнення краю від більшовиків, та закликали селян підтримати їх боротьбу за самостійну Україну. Свідки повідомляли про зустрічі з повстанцями в селах Андріївка, Бакаївка, Бурімка, Сваричівка, Томашівка, де вони проводили пропаганду проти колгоспів, закликаючи не віддавати зібраний хліб більшовикам та погрожували спалити хліб і молотарки, якщо колгоспники не виконають їхніх вимог. Радили також не різати свиней на м'ясозаготівлі, а залишати м'ясо для себе. Голови колгоспу та сільради Андріївки отримали листи з погрозами, подібний лист залишили і голові сільради Бурімки, усно погрожували також представникам місцевої влади Сваричівки. Листи були за підписом «командир Орел», тому чекісти спочатку помилково вважали, що в районі діє ще й група «Орла».

Олексій Савченко з метою дезорієнтації чекістів, а, скоріше, для «вагомості», поширював інформацію, що він є командиром сотні УПА чисельністю в 75 осіб.

Агітація та вибрані повстанцями методи боротьби в тих умовах виглядали дещо наївно і були малоефективними. Залюкнені репресіями й дезінформовані більшовицькою пропагандою колгоспники майже нічого не знали про бандерівців. Вони не вірили в можливість повалення більшовицької влади, в основній масі не підтримуючи повстанців, а більшість співчувачих лише пасивно спостерігала і боялася допомагати.

Але все ж з часом у «Моряка» з'явилася власна агентура:

Трохименко Галина Костянтинівна («Галя»), вчителька з Вишнівки; жительки Шиловичів Задерій Наталія Григорівна («Наталка») і Педора Параска Семенівна («Паша»). Це саме матері «Паші» Олексій Савченко повернув конфіскований будинок та влаштував Параску продавчиною в магазин у селі Шиловичах. Ризикуючи всім, жінки збирали розвідувальну інформацію, підтримували зв'язок та виконували окремі, часто досить небезпечні, доручення «Моряка».

Не маючи дієвої підтримки місцевого населення і втративши зв'язок з командуванням УПА, повстанці діяли на власний розсуд та були змушені самостійно шукати засоби для нелегального проживання в лісі. Вони робили нічні нальоти на колгоспні ферми та комори, здобуваючи продукти харчування. При такій чисельності повстанці, звичайно ж, не могли закладати продовольчі бази, але про це завдання не забували, з'ясовуючи, в яких колгоспах є крупи та інші продукти довготривалого зберігання.

З метою ліквідації групи «Моряка» в районі була створена оперативна група із працівників ВББ УНКВС області під керівництвом замісника начальника відділу. Підключилися і оперативники контррозвідки «Смерш» Київського військового округу.

Для викриття та знешкодження груп УПА оперативники НКВС використовували таємних агентів, так званих «агентів-маршрутників». Їх вербували переважно з числа осіб, які свого часу співробітничали з німецькою адміністрацією і погодилися на співпрацю з НКВС в обмін на звільнення від кримінальної відповідальності.

В групу «Моряка» впровадили агента «Савченка», бувшого поліцейя Рудя Михайла Созоновича, 1922 р. н., с. Омбиш Комарівського району, переведеного з цією метою на нелегальне становище. Групу «Моряка» він знайшов 4 серпня 1944 р. у

лісі, «Моряк» його добре знав, вони в 1942 р. разом навчалися у Ніжинській поліцейській школі. «Савченко» став членом групи, йому видали зброю та присвоїли псевдо «Лютий».

«Савченко» познайомив «Моряка» зі своєю дружиною, яка проживала в Омбиші і також була завербованим агентом НКВС (псевдонім «Бойко»), вона передавала оперативникам всю інформацію, отриману від чоловіка. Тож ліквідація групи стала лише справою часу.

11 серпня 1944 р. групу «Моряка» покинули «Зозуля» і «Орел», прихопивши продукти, дві гвинтівки та набої. «Зозуля» відправився додому в Холминський район, а «Орел» планував провідати в Чернігові дружину та підлікуватися.

З Олексієм залишилися лише «Дорошенко», вони збиралися незабаром перебазуватися в Сумську область.

Засідку на повстанців оперативники влаштували 17 серпня в селі Омбиш. Коли «Моряк» і «Дорошенко» з агентом «Савченком» зайшли пізно ввечері в хату агента «Бойко», у сусідньому дворі на них чатувало кілька оперативників та голова сільради. Дорога з села до лісу також була перекрита.

Знаючи, що повстанці налаштовані не здаватися живими, оперативники передали агенту «Бойко» пляшку горілки зі снодійним. За вечерею ті випили по чарці горілки, але снодійне не подіяло, не допомогла і подвоєна доза.

Повстанці збиралися йти до лісу і вийшли надвір, але «Бойко» під приводом написання листівок знову запросила «Моряка» до хати, той зайшов, залишивши «Савченку» ручний кулемет Дегтярьова, що стало фатальною помилкою, бо іншої зброї у нього не було.

Коли «Моряк» сів до столу і почав писати листівки, в хату ввірвалося двоє оперативників і солдат підрозділу контррозвідки «Смерш» з автоматом. «Моряк» збив зі столу на підлогу газову лампу і в темряві намагався втекти, але був застрелений

пістолетними пострілами та чергою з автомата.

Сильного фізично «Дорошенка», який чекав надворі в саду, спільно обеззброїли і скрутили агент «Савченко» з батьком та оперативник, який підоспів на підмогу. Попередньо з батька «Савченка», Созона Михайловича Рудя, була взята розписка, у оперативників це називалося «взятий на коротке вербування».

Після загибелі Олексія Савченка його група фактично припинила свою діяльність, хоча НКВС і продовжувала її розробку, шукаючи решту повстанців. Приховавши факт загибелі Олексія, агент «Савченко» звів оперативників з його дружиною, вона, вважаючи їх повстанцями, виклала всю відому їй інформацію про групу.

Для розшуку «Орла» в Чернігів послали досвідченого агента-маршрутника «Катю» – Демченко Наталію Марківну, дружину поліцая, 1922 р. н., с. Прохорів Комарівського району. «Орла» в Чернігові не було, але «Катя» через його дружину виїшла на зв'язку з Олексія Савченка «Наталку».

Інші агенти втерлися в довіру до зв'язкових «Галі» та «Паші», дізнавшись про них під час допиту «Дорошенка».

«Орлу» вдалося уникнути арешту, він довго переховувався, і лише на початку 1953 р. був заарештований у Любецькому (Ріпкинському) районі у зв'язку з іншою справою. Його засудили до розстрілу з заміною на 25 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах та з наступною поразкою у правах на 5 років.

Очікуваного військового конфлікту між СРСР і західними союзниками так і не сталося, тому боротьба групи УПА «Моряка», як і інших груп, була з самого початку приречена на поразку. Але вони відволікли на себе військові резерви і особовий склад каральних органів НКВС, допомагаючи, таким чином, і формуванням УПА в Західній Україні.

Попри все, Олексій Савченко залишився вірним присязі

УПА і боровся до кінця. Якщо у нього і була якась провина перед людьми через співпрацю з окупантами, то він її спокутав сповна власною кров'ю. Про це слід пам'ятати при вшануванні героїв визвольної боротьби УПА, які віддали своє життя за незалежну Україну.

3.4. Справа «Весна» на Чернігівщині

Політичні репресії 1930–1931 рр., які проводилися ОДПУ СРСР, були спрямовані, переважно, проти військових спеціалістів Червоної Армії з числа офіцерів царської армії (так званих «воєнспеців»), а також проти колишніх царських і білих офіцерів, хоча в Україні репресії мали свою специфіку.

Приводом для репресій стали агентурні відомості про підготовку інтервенції з боку Польщі. Виходячи з плану повстання, який нібито став відомим ОДПУ від зарубіжної агентури, почати заколот повинні були петлюрівці, перетнувши кордон, а потім до них приєдналися б частини Червоної армії, в яких попередньо провели відповідну антибільшовицьку агітаційну роботу.

Хоча відомості і були вельми сумнівними, в Кремлі було вирішено діяти на випередження і провести кілька відкритих політичних процесів, спрямованих на залякування суспільства, тобто на реалізацію політики терору.

Одним з таких процесів і стала справа «Весна». За придуманою в ОДПУ для широких народних мас версією щороку, навесні, «воєнспеці», «недобиті» офіцери, «гнила» інтелігенція і куркулі тільки й чекали інтервенції. Сподівалися, що придуть визволителі від більшовицького ярма, ну а далі підключаться «воєнспеці», які переведуть під прапори світового імперіалізму частини Червоної армії.

Вигадки про початок інтервенції навесні і стали умовною

кодовою назвою «Весна» стосовно «контрреволюційної офіцерської змови».

Справа «Весна», як пишуть, є «дуже темною і не до кінця проясненою історією». Навіть дати початку інтервенції вказуються різні: в джерелах вказується весна 1930 р., але за іншими відомостями повстання планувалося на серпень 1930 р. або на весну 1931 р.

Репресії почалися в Москві, після повальних арештів колишніх білих офіцерів у серпні-вересні 1930 р. директива про знищення білогвардійців була спущена і в Київ, а в жовтні київським чекістам доручили і чистку військових спеціалістів.

Українське республіканське ДПУ традиційно залежало від директив з Москви. До жовтня 1930 р. ніхто з місцевих чекістів не збирався займатися чистками колишніх офіцерів, а тим більше – заслужених військових спеціалістів. У ДПУ в Україні були свої, дуже серйозні проблеми.

У країні якраз гарячково набирала темпи сталінська колективізація. При реалізації першого сталінського п'ятирічного плану більшовики здійснили фізичне знищення і пограбування продуктивних сил країни, яке не мало аналогів, розкуркуливши під час колективізації в Україні майже мільйон осіб. Причому, жертвами колективізації стали найбільш працьовиті сім'ї з прибутковими приватними господарствами, яких оголосили куркулями.

Вступати в створювані колгоспи не хотіли ні заможні селяни, ні середняки, ні навіть, бідняки. Тому було застосовано виселення противників колективізації з України в північні області Росії, на Урал і до Сибіру.

Списки на виселення склалися в сільрадах згідно спущеною чекістами чисельністю, причому складалося два списки, основний і резервний. Якщо хтось із основного списку тікав із села, то недостача поповнювалася з резервного списку. Згідно

«класового відбору» висилали і куркулів, які вже вступили в колгоспи. На практиці виселенню з конфіскацією майна підлягали не тільки куркулі, а й так звані підкуркульники, тобто середняки, бідняки і навіть батраки, помічені в прокуркульських чи антиколгоспних діях.

У деяких селах намагалися виселити під шумок злодіїв, ледарів і п'яниць, але їх суворо осмикнули: соціально близьких не чіпати, адже це опора і «золотий» резерв партії.

Виселення відбувалося на тлі нав'язаних зверху планів хлібозаготівель, коли з травня 1929 р. селяни-одноосібники були змушені віддавати державі більшу частину зерна, і опинялися на межі виживання. Катастрофічним було і становище з постачанням найнеобхіднішими промисловими товарами, полиці магазинів були порожні.

У створених колгоспах панували безлад і свавілля місцевих керівників, процвітало кумівство. Мали місце незаконні конфіскації будинків, майна і худоби, знищення городів, побиття селян і непомірні штрафи.

Від своїх інформаторів ДПУ отримувало інформацію про наростання протестних настроїв в селах України. Ось що говорили в селах Чернігівщини: «Ну що, добилися землі, думали добре буде, а воно гірше панщини!». Або: «Незручно всіх стріляти, ось і знищують висилкою. Дай Бог часу, щоб їх за це перестріляти!». Селян вже перестало лякати і саме виселення: «У селі весь час тремти, а там як-небудь пристосуємось. Їдемо на заробітки, будемо як на волі. Добре, що з сім'ями вивозять. Радянська влада вже зовсім нічого не тямить!».

Насильницька колективізація і безжалісне «розкуркулення» в поєднанні з іншими негативними факторами набули таких масштабів, що зачепили інтереси кожного українського селянина. Тому українське село не могло не повстати.

Уже навесні 1930 р. селянські протести і виступи набули

масового характеру.

Основною формою непокори були мирні протестні виступи: лайки, погрози, прокльони, уїдливі репліки на адресу більшовицького керівництва. Прокотилася потужна хвиля так званих «жіночих бунтів». З'являлися листівки, прокламації і анонімки з погрозами на адресу занадто старанних представників місцевої влади. Серед масових форм боротьби найпоширенішими були зриви зборів з питань колективізації, розбір «усуспільненого» майна і худоби, колективні виходи з колгоспів.

Збройний опір також мав місце, були це, в основному, теракти, спрямовані проти найбільш «старанних» колгоспних керівників, а також побиття і підпали будинків активістів. Масові повстання, якщо і виникали, то швидко придушувалися внутрішніми військами і загонами міліції. У повстанців не було ні зброї в достатній кількості, ні організаційних центрів, повстання були стихійними.

Майже весь 1930 р. ДПУ УРСР займалося виловлюванням незадоволених селян і ліквідацією «куркульських банд». Іноді в руки слідчих потрапляли і колишні офіцери, але їх, як правило, швидко відпускали.

Справа «Весна» в Україні починалася на Чернігівщині. Як впливає з офіційної версії, на початку 1930 р. Конотопським відділом ДПУ була розпочата агентурна розробка по справі «угруповання куркулів» села Головеньки і хутора Чечель Борзнянського району Конотопської округи. За кілька днів в селах Головеньки і Ядути і на хуторах Галайбин і Чечель цього району «викрили» підпілля в складі майже 50 осіб. Керівниками «угруповання» були представлені селяни Яків Шкробат з сином Сергієм, Іван Василенко з сином Олексієм, а в Чечелі – селянин Кирило Заруба, «колишній офіцер царської армії» і «затятий український шовініст», чоловік колишньої поміщиці

хутора Євдокії Никифорівни Шкляревської.

Виявлення такого угруповання зовсім не тягло на гучну справу, але в ході допитів заарештовані К. Заруба і О. Василенко «зізналися» у «контрреволюційних діяннях» та назвали керівниками уявної організації колишніх білих офіцерів Н. С. Білявського, Я. А. Олійника, Годоровича, лісничого П. С. Універсала, а також колишніх поміщиків В. В. Косенка і Є. Н. Шкляревську.

1 і 2 серпня 1930 р. зазначені «ватажки» були заарештовані. Тепер слідчі взялися за нову порцію підслідних, які «зізналися», що є не яким-небудь «контрреволюційним збіговиськом», а «Лівобережним штабом повстанських військ». В отриманих слідчими «зізнаннях» значилося, що цей штаб крім Борзнянського району нібито охоплював всю Чернігівщину, поширюючи свій вплив і на територіальні військові частини.

Здобуті чекістами свідчення були непереконливими, не містили конкретики і якихось реальних доказів, так, в їх доповідях повідомлялося: «Борзнянський центр з початку 1930 р. збирав на квартирах Шкляревської і Білявського ряд нарад (всього 8-9), де обговорювалися питання розгортання роботи організації в ряді сіл: Конашівка, Борзна, Ядути, Прачі, Головеньки, програмні питання, питання озброєння, підготовка до виступу та ін.».

Начальник ДПУ УРСР В. Балицький в жовтні 1930 р. був викликаний до Москви, де доповів про виконану роботу, яка отримала високу оцінку з боку заступника начальника ОДПУ СРСР Генріха (Єноха) Ягоди.

Однак начальник Особливого відділу і член Колегії ОДПУ Я. К. Ольський, піддавши всі матеріали ретельному аналізу, встановив, що все це – «ліпа», озокамлювання. Старий чекіст-держжинець прекрасно знав, що рівень кваліфікації кадрів ДПУ в провінції значно нижчий, ніж у центрі, через що там і

працюють люди, які вибивають свідчення у заарештованих методами фізичного впливу. Його підтримали член Колегії І. О. Воронцов, заступник голови ОДПУ С. А. Мессінг, начальник Іноземного відділу М. А. Тріліссер – виникла ціла група опозиціонерів проти Ягоди.

Тоді Ягода подав тенденційну інформацію по цій справі в ЦК ВКП(б), назвавши опозиціонерів ліберальними інтелігентами і змовниками, а їх позицію – негативним явищем, неприпустимим в умовах загострення класової боротьби.

Центральний Комітет прийняв рішення підтримати Ягоду і вигнати з ОДПУ співробітників, які проявили «класову сліпоту і лібералізм», як непридатних для роботи в такому важливому політичному органі.

Ще тільки розпочате слідство і агентурна розробка «Весна» на Чернігівщині були названі «видатною» справою, якій дали «зелене світло», і маховик репресій запрацював на повну потужність.

ДПУ УРСР було поставлено відразу три завдання: добити незадоволених в селянському середовищі, знищити колишніх білогвардійців і заарештувати військових спеців. Усі ці справи успішно об'єднали в одну спільну справу.

Головним організатором справи «Весна», її рушійною силою, був начальник Секретно-оперативного управління ДПУ УРСР і одночасно начальник Особливого відділу Українського військового округу Ізраїль Мойсейович Леплевський, який у чотирнадцять років вступив у соціалістичну партію єврейських націоналістів Бунд, а через сім років став членом РСДРП(б). Саме він – при всебічній підтримці заступника голови ОДПУ Ягоди – роздув масштаби справи «Весна» до неймовірних розмірів.

Почалися масові арешти «повстанців» – в основному селян, які відкрито висловлювали своє невдоволення політикою

більшовицької влади, а також представників сільської інтелігенції. Головною базою роботи зі створення повстанських загонів чекісти вибрали Чернігівщину.

Керівництво цією роботою приписали «Штабу повстанських військ визволення України», який, нібито, знаходився в Борзні і об'єднував 102 партизанські загони. Осередки цього штабу, за повідомленнями чекістів, були в Чернігові, Ніжині, Конотопі, Сновську, Коропі, Корюківці, Ічні, Вертіївці, Прилуках, Ромнах.

Були проведені арешти в Борзні, Ядутах, Головеньках, Великій Загорівці, Плисках та Ічні з районами, Ніжині, Вертіївці, Дрімайлівці, Вересочі, Смолянці і Крутах. Заарештували близько 1000 осіб, а всього по справі було арештовано 3400 осіб.

Характерною особливістю справи «Весна» стало послідовне її переростання з локального рівня до всесоюзного. Заарештованих в обов'язковому порядку допитували про наявність зв'язків у Москві та інших великих містах, питали і про колишніх офіцерів та їхні зв'язки з «воєнспеціями» Червоної армії. Уже в лютому 1931 р. в черговому збірнику свідчень у справі «Весна», відправленому в Москву, було зазначено, що «Весна» – це «Всесоюзна військово-офіцерська контрреволюційна організація».

За даними Ярослава Тинченка всього по справі «Весна» в Україні через Судову Трійку і Колегію ДПУ пройшло заарештованих: військовослужбовців – 305 осіб; цивільних – 1706 осіб. Було розстріляно: військовослужбовців – 27 осіб; цивільних – 546 осіб. Ще 23 військових отримали 10 років ув'язнення в таборах як заміну вищої міри покарання. Решту звинувачених засудили до різних термінів ув'язнення і адміністративної висилки.

Переважання цивільних осіб серед засуджених і відрізняло справу «Весна» в Україні від репресій в Москві в 1930 р. і

Ленінграді в 1931 р. Так ДПУ УРСР придушувало опір колективізації в селах Чернігівщини.

До теперішнього часу краще вивчено репресії серед військових спеціалістів і колишніх офіцерів, де є списки основних фігурантів справи «Весна», а ось по цивільним особам зовсім мало інформації, списки засуджених відсутні.

Доповнити наявні відомості, а також розкрити методи слідчої роботи ДПУ УРСР дозволяє справа № 554672 з архіву ГДА СБ України, яка містить слідчі матеріали справи «Весна» по звинуваченому С. П. Пурісу.

Степан Прокопович Пуріс, учитель з села Парафіївки (зараз Ічнянського району), був заарештований 2 грудня 1930 р. і до кінця слідства утримувався в Чернігівському ДОПРі. Його звинувачували в участі у «контрреволюційній організації» села Івангород Плискінського району Ніжинської округи (нині Ічнянського району Чернігівської області) під час його роботи в цьому селі до 1927 р.

Слідча справа містить три протоколи допитів звинуваченого, проведених 12, 13 і 15 грудня слідчим Телішевським. Протоколи допитів дозволяють чітко простежити технологію отримання необхідних слідству свідчень. Спочатку обвинувачений добровільно і докладно писав автобіографію, а потім за допомогою навідних запитань слідчого її деталізував. По ряду питань і відповідей на них формувався бажаний для слідства результат.

Згідно автобіографії зі справи, а також додатково зібраних відомостей, Степан Прокопович Пуріс народився в 1887 р. в селі Орлівка Глухівського повіту Чернігівської губернії в родині бідного козака Прокопа Микитовича Пуріса. У 1896 р. Прокіп Пуріс з дружиною, забравши 8 дітей, виїхали на поселення в Єнісейську губернію, залишивши Степана та його старшого брата Федора на Чернігівщині у Воздвиженській

сільськогосподарській школі-інтернаті поміщика М. Неплюєва.

Пуріси прижилися в Сибіру, в Красноярському архіві є справа 1931 р. про позбавлення виборчих прав Пуріса Микити Прокоповича з села Єльнічне Ужурського району через використання праці батраків. Взагалі-то, важко назвати батраком 8-річного хлопчика-сироту з сусіднього села, якого Пуріси прихистили у своєму домі. Були у нього, як і у всіх членів селянської родини, певні обов'язки, доглядав хлопчик за пасікою з чотирьох вуликів. Ця робота була, скоріше, просто розвагою для дитини, але, на думку місцевого керівництва, був він батраком у куркуля Микити Пуріса, хоча той при 6 членах сім'ї володів всього п'ятьма десятинами землі, маючи пару коней та дві корови.

Степан Пуріс за допомоги брата, який після школи М. Неплюєва закінчив Глухівський учительський інститут, склав іспити на народного вчителя, а в 1912 р. закінчив Київський учительський інститут. Працював учителем, в I-шу світову війну був мобілізований до царської армії, закінчив Чугуївське військове училище (прискорений 4-х місячний курс) і був відправлений на австрійський фронт в чині прапорщика. З армії демобілізувався в чині поручика в 1918 р., одружився з Марією Михайлівною Ялижко з Гужівки, шкільною вчителькою, народилася у них дочка Олена.

Всіляко уникав участі в збройних протистояннях, зберігаючи нейтралітет. Йому вдалося уникнути військової служби у гетьманців, петлюрівців і червоних, але у вересні 1919 р. був мобілізований денікінцями. Тоді йому, як офіцеру царської армії, довелося стати на військовий облік у Борзні, інакше б мобілізували рядовим. Служив у Харкові в 3-му Корніловському ударному полку, а через два місяці при відступі самовільно покинув залишки полку і повернувся на Чернігівщину в Ічню, де

проживав його брат Федір, який працював директором школи.

Далі з 1921 р. працював учителем в селі Івангород. У 1922 р. померла його дружина, і Степан Пуріс одружився вдруге з учителькою Оленою Олексіївною Кутеповою, дочкою місцевого священика. Народилося у них двоє дітей, Борис і Людмила.

Степан Пуріс і Марія Ялижко.
1918 р.

В Івангороді працював до 1927 р. завідував семирічною школою, а потім перевівся в село Парафіївку, де його і заарештували на початку грудня 1930 р.

Біографія Степана Пуріса є досить типовою для періоду переломних подій того часу, в ній зовсім не видно можливого «контрреволюціонера», але саме таке звинувачення і було йому пред'явлено.

Слідство у справі «контрреволюційної організації» в селі Івангород почалося з арешту в жовтні 1930 р. в Ніжині лікаря Сергія Івановича Кота. У справі є витяги з протоколів його допитів. С. Кот дав свідчення, що в період своєї роботи завідувачем амбулаторією Івангорода в 1925 р. ним, нібито, була створена контрреволюційна організація, в яку він завербував кілька місцевих жителів з числа сільської інтелігенції. Пропонував приєднатися до організації і Степану Пурісу, але той не дав згоди. У 1926 р. С. Кот півроку перебував на навчанні в Києві, за його відсутності організацією керували Гаценко і Бурлака, завербувавши ще кількох людей.

Покази С. Кота були розпливчастими і не містили конкретних деталей. У своїх свідченнях він називав тільки прізвища завербованих осіб, іноді з іменами, але без по-батькові. Це

зрозуміло, адже С. Кот був приїжджим і погано знав жителів Івангорода. А ось ім'я та по-батькові завідувача аптекою Ярошенко вказано повністю, з ним С. Кот був добре знайомий по роботі.

У свідченнях С. Кота згадуються і інші прізвища по Борзні, Плисках і Великій Загорівці, а про «борзненський штаб» згадок немає.

На підставі показань Сергія Кота були проведені арешти жителів Івангорода. Всі звинувачені показали, що вони дійсно часто збиралися вечорами для гри в преферанс, а також влаштували вечірки. Преферансом захоплювався і лікар С. Кот, грали в його домі і в домах Н. Гіммельрейха і С. Пуріса. По ходу розписування «пультки» преферансисти розмовляли на різні теми, в тому числі і на політичні. Очевидно, що «створений» С. Котом «контрреволюційний осередок» був, насправді, сільським гуртом приятелів – любителів преферансу.

Свою вину звинувачені заперечували, а слідчий намагався домогтися бажаного результату, детально розпитуючи про їх політичні погляди.

Степан Пуріс заперечував свою участь у контрреволюційній організації до кінця, стверджуючи, що вперше почув про неї лише після арешту.

Никандр Іванович Гіммельрейх, селянин із середньою агрономічною освітою, також все заперечував, стверджуючи, що він не може повідомити те, про що сам не знає. Максимум, чого від нього домігся слідчий Телішевський на другому допиті, це детального викладення поглядів Н. Гіммельрейха на політичну ситуацію в країні та визнання, що ці погляди припускали повалення існуючої влади, тому його, як і однодумців, з цих позицій можна вважати учасниками контрреволюційної організації.

Фатальну роль у цій сфабрикованій справі зіграли свідчення землеміра Петра Олексійовича Бурлаки, він і виявився

слабкою ланкою. Допитували його першим 11 грудня 1930 р. Уже на першому допиті він повідомив, що лікар С. Кот завербував у контрреволюційну організацію Н. Гіммельрейха, С. Пуріса, вчителя Павла Андрійовича Гаценка і його дружину, вчительку Віру Олександрівну Гаценко. У себе в квартирі С. Кот, нібито, влаштовував збори цієї групи. Далі П. Бурлака назвав пару десятків прізвищ жителів села, які були завербовані С. Котом і ним особисто. Себе і С. Пуріса він назвав керівниками контрреволюційного осередку на селі.

Можна лише припускати, чому П. Бурлака дав такі свідчення. На початку січня 1931 р. на підставі свідчень П. Бурлаки був заарештований і допитувався П. Гаценко. Його свідчення є у справі. Він дуже здивувався, що П. Бурлака виявився членом контрреволюційної організації в Івангороді. Знаючи Петра Бурлаку на протязі 7-ми років, він повідомив, що той походить з бідняків і є активним прихильником радянської влади. Зокрема, розповів для прикладу, як П. Бурлака вголос захоплювався міністром закордонних справ Литвиновим з приводу його виступу про роззброєння, прочитаного в газеті: «...не може стримати свого захоплення, бігає по кімнаті, б'є в долоні, примовляючи – оце Литвинов так Литвинов, оце так розумник!». Свою причетність до контрреволюційної організації П. Гаценко категорично заперечував, вимагаючи проведення очної ставки з П. Бурлакою.

С. Пурісу і Н. Гіммельрейху, як випливає з протоколів допитів, погрожували розстрілом, а от у випадку П. Бурлаки слідство могло скористатися його наївністю і обмеженістю, запропонувавши дати потрібні свідчення для викриття сільських «контрреволюціонерів», що, тим самим, принесло б користь справі більшовицької влади. Такого роду прийоми чекісти часто використовували, а для тих, хто на таке погоджувався з різних причин, все закінчувалося трагічно, бо вони ставали

основними звинуваченими.

З протоколів допитів П. Бурлаки видно, що вони склалися під диктовку слідства. У його свідченнях вказуються імена та по-батькові осіб, яких С. Кот називав тільки на прізвище, зокрема, ті ж Гаценко. Занадто багато там інформації, якої П. Бурлака і знати не міг. Він вказав, що організація в Івангороді відноситься до соціал-демократичної партії, яка діє в підпіллі, дав і так необхідні слідству відомості про існування контрреволюційних осередків в селах Ядути, Дочка, Оленівка, Шаповалівка, Коношівка, Мала Загорівка, Плиски, нібито повідомлені йому С. Котом.

Слідство у справі Степана Пуріса розгорталося дуже швидко, вже 10 січня 1931 р. було складено звинувачувальний висновок. При фальсифікації справи слідство зовсім не бентежила та обставина, що контрреволюційна організація виглядала дуже дивною, тільки вербування і розмови на політичні теми – ні плану, ні листівок – ніяких активних дій. Та й мова йшла про події 1925–1926 рр., а тоді політична ситуація в селах була досить стабільною, адже колективізація почалася в 1929 р. Сам Степан Пуріс був у ті роки цілком матеріально забезпеченим, працюючи на трьох посадах: вчителем, статистиком і секретарем податкової комісії. А з 1927 р. він не спілкувався з жителями Івангорода, та й С. Кот і П. Бурлака істотно суперечили один одному в своїх свідченнях.

Однак слідчих це не цікавило, їм доручили створити масову контрреволюційну організацію на Чернігівщині, а необхідної масовості додавала і вельми сумнівна справа по Івангороду. Про долі людей, яких вони звинувачували, чекісти не замислювалися.

У звинувачувальному висновку всі суперечності, що містилися в справі, зокрема, свідчення С. Кота, які могли б виправдати С. Пуріса, були проігноровані. Степана Пуріса визнали

приналежним до контрреволюційної повстанської організації, Ніжинським підцентром якої керував лікар С. Кот, а активним діячем підцентру був П. Бурлака. Завербував С. Пуріса особисто С. Кот, доручивши йому керівництво Івангородським осередком разом з П. Бурлакою. До якого центру входив Ніжинський підцентр, у висновку не вказано.

Зазначено у висновку і більш дрібні «злочинні діяння»: служба в 3-му Корніловському полку, приховування до 1927 р.

Степан Пуріс незадовго до арешту

офіцерського звання, за що С. Пуріс отримав аж три тижні виправних робіт за місцем основної роботи, і навіть голосування в 1917 р. за кадетів. Повідомлені С. Пурісом в автобіографії відомості про це були витлумачені слідством як часткове визнання провини. По діяльності С. Пуріса в Івангороді йому ставилися в провину політичні розмови, які не мали певного і планового характеру, але зводилися до критики влади і необхідності її повалення.

Звинувачувальний висновок було передано на розгляд Судової Трійки при Колегії ДПУ УРСР, яка 27 січня 1931 р. постановила: Пуріса Степана Прокоповича – розстріляти.

Можна припустити, що засудження С. Пуріса за сфабрикованою справою до розстрілу, при наявності виправдовуючих його свідчень, пояснюється тим, що ДПУ УРСР виконало одну з частин триєдиного завдання, спущеного з Москви: знищення білих офіцерів. Адже сам факт служби в білій армії злочином ще не являвся, в громадянську війну мобілізація була примусовою, дехто служив у білій, червоній і петлюрівській арміях по

кілька разів. Тому потрібно було знаходити інші підстави та докази.

Справа С. П. Пуріса містить протоколи допитів 6-ти звинувачених, а в показах С. Кота і П. Бурлаки вказано прізвища ще 14-ти осіб, нібито завербованих в організацію. Відомостей про їх долю знайти не вдалося. Пишуть, що всі цивільні особи у справі Борзнянського центру були розстріляні.

У виданні «Жертви політичного терору в СРСР» знайдено лише відомості про вчительку села Івангород Гаценко Віру Олександрівну. Її свідчення є в справі С. Пуріса. Свою причетність до контрреволюційної організації вона категорично заперечувала, вважаючи це наклепом і помстою за свою громадську діяльність: була вона членом сільради, очолювала комісію з культури, брала участь у вилученні хліба у куркулів і розкуркуленні. На її квартиру навіть було здійснено бандитський напад.

Ймовірно, ці обставини і врахувало слідство. В. О. Гаценко відбулася адміністративною висилкою в Архангельську область. У 1937 р. проживала в Архангельську, там її і наздогнала друга хвиля політичних репресій. Віру Олександрівну Гаценко, 1895 р. н., уродженку м. Ічня Чернігівської області, українку, заарештували 23 серпня 1937 р., а 21 квітня 1938 р. Архангельський облсуд засудив її до 10 років позбавлення волі за статтею 58-10 КК РРФСР (антирадянська пропаганда і агітація). Утримувалася у воркутинському Мінлагу (Мінеральний табір), загинула 01.01.1942 р.

Дружина Степана Пуріса Олена Олексіївна з трьома дітьми після розстрілу чоловіка виїхала з Парафіївки в Шатурський район Московської області, влаштувавшись вчителькою в селі Дмитрівка.

Незабаром до неї приєдналася і подруга по школі, невістка Никандра Гіммельрейха Зінаїда Іванівна, яка проживала в його

домі. Її чоловік Олександр, старший брат Никандра, офіцер Білої армії, після захоплення Криму опинився в еміграції і проживав у Празі.

У квітні 1932 р. ДПУ УРСР склало список «неблагонадійних» учителів Івангорода. Було в тому списку 7 учителів, серед них і Зінаїда Іванівна Гіммельрейх. Назвали її куркулькою, яка не бере участі у громадському житті села, і рекомендували перевести кудись подалі від Івангорода. От і довелося виїхати, влаштувалася вона в селі Власово Шатурського району недалеко від Дмитрівки, працювала вчителькою.

Ймовірно, ДПУ Московської області тоді ще не було особливо пильним в пошуках уявних ворогів радянської влади.

Пишуть, що на початку 1930-х років ОДПУ ще не могло просто так розстріляти людину, яка ні в чому не зізналася і ні в чому не викрита.

Справа Пуріса таку думку спростовує, можна було підвести під розстріл і без визнання вини за простою обмовою лише однієї людини, навіть за наявності виправдовуючих свідчень інших фігурантів справи.

А Бурлаці можна тільки поспівчувати, давши свідчення «для користі справи» або через малодушність, він, фактично, підписав собі смертний вирок.

Накопичений каральними органами досвід проведення слідства, допитів звинувачених та їх інтерпретації з фабрикацією справ підслідних надалі широко використовувався в період масових репресій 1937–1938 рр. Масштаби цих репресій непорівнянні зі справою «Весна», яка стала лише репетицією до проведення сталінської політики «Великого терору».

3.5. Долі сім'ї Навроцьких

Сталінська колективізація, яка проводилася з другої половини 1929 р., зруйнувала звичний уклад сільського життя, що формувався віками. Несподівано найбільш успішні господарі, які й годували країну, стали куркулями і підлягали ліквідації як «ворожий елемент». Жертвами розкуркулення стали не лише заможні селяни, але і всі, кого відносили до ворогів більшовицької влади з ідеологічних міркувань, серед них і сільські священики та їх сім'ї.

В селі Хаєнки Ічнянського району на кутку Веремієць (вул. Партизанська) ще після війни у фруктовому саду біля невеличкого ліска стояв великий будинок, у якому розміщувався дитячий садок. Потім будівлю розібрали та збудували з дубових колод правління колгоспу. Фруктовий сад та лісок вирубали, поле переорали, сіяли там жито, пшеницю, гречку та люпин.

Раніше той дім належав Навроцьким, які походили з духовного роду, про них доводилося чути від жителів села. Зібрані історичні документи та спогади потомків Навроцьких і дозволили відновити історію цього роду.

У 1879 р. парафію церкви в Хаєнках очолив Василь Васильович Фесенко-Навроцький. Походив він з однієї з гілок відомого на Полтавщині священницького роду, після закінчення Полтавської духовної семінарії кілька років служив псаломщиком Миколаївської церкви в селі Березівка Прилуцького повіту.

Стати священником тоді було складно, оскільки випускників семінарій і духовних училищ було набагато більше, ніж вакантних місць священників в церквах повіту. Багато випускників часто все життя так і служили псаломщиками.

У єпархії діяла неофіційна система передачі парафій у спадок: отримати парафію претендент найчастіше міг шляхом

одруження на священницькій дочці, для чого в духовній консисторії велися списки наречених і бажаючим давалися рекомендації.

Цією можливістю і скористався Василь Фесенко-Навроцький: на різдвяні свята 1878 р. він поїхав на оглядини до священника Іоанно-Предтеченської церкви села Харитонівки Прилуцького повіту Михайла Титовича Волкова. Дочка священника Єфросинія, якій було 19 років, йому сподобалася, в листопаді 1878 р. відбулося їх весілля.

**Василь Васильович
Фесенко-Навроцький**

**Єфросинія Михайлівна
Волкова**

Священик Михайло Волков походив з потомственного священницького роду, його батько, Тит Федорович Волков, очолював парафію Михайлівської церкви в селі Леляках, а дід, Федір Кіндратович Волков (нар. бл. 1756 р.) служив дячком у Свято-Троїцькій церкві села Іржавець.

Михайло Волков був авторитетним священником і мав міцні зв'язки в єпархії, тому В. Фесенко-Навроцькому не довелося навіть чекати, доки тесть звільнить йому місце. Рішенням єпархії 28 січня 1879 р. він був рукопокладений у диякони, а 30 січня – у священники до церкви Іоанна Богослова в Хаєнках.

За сімейними переказами мати Єфросинії придбала молодій сім'ї маєток у Хаєнках. Той маєток належав спадкоємцям духовного і дворянського роду Радзівєвських, які служили священиками в Хаєнках більше 150 років поспіль. Першим відомим священиком був з 1700 р. Петро Радзівєвський, а останній представник роду Костянтин Радзівєвський очолював парафію до червня 1855 р.

Будинок був збудований на високому цоколі, вікна високою до двох метрів, ганок на 16 сходинок, обрамлений колонами. У будинку було п'ять кімнат. Ще був великий фруктовий сад площею 3 десятини, 20 десятин орної землі і до 2-х десятин лісу. Господарство вела матушка Єфросинія, а батюшка Василь займався церковними справами.

До парафії церкви Іоанна Богослова входили села Хаєнки і Воронівка, хутори Кикали, Вернигорівщина і Романівщина, а також село Лучківка та хутори Грабів і Чорний (до 1897 р.). Кількість парафіян складала близько 1800 осіб.

В 1887 р. Василь Фесенко-Навроцький організував у Воронівці церковнопарафіяльну школу для хлопчиків, отримавши подяку і благословення від єпархії, а в 1892 р. став спостерігачем церковнопарафіяльних шкіл благочинного округу.

В кінці 1883 р. в сім'ї Фесенко-Навроцьких народилася дочка Олександра, а в 1886 р. – син Петро. Василь Фесенко-Навроцький прослужив у Хаєнках 17 років, а у віці 45 років несподівано помер (влітку 1895 р.). Причиною смерті став невдало видалений в Ічні хворий зуб, що призвело до зараження крові.

Єфросинія Михайлівна залишилася одна з двома дітьми, Олександрі тоді було дванадцять, а Петру дев'ять років. Вона не мала ніяких заощаджень і утримувала сім'ю, здаючи орні землі в оренду та продаючи фрукти з саду. Невеличку грошову допомогу надавала єпархія. Попри всі фінансові складнощі, її

діти отримали достойну освіту.

Олександра закінчила Вищі жіночі Бестужевські курси у Санкт-Петербурзі, з 1907 р. викладала історію та географію в спархіяльному жіночому училищі містечка Ладан Прилуцького повіту.

Олександра Фесенко-Навроцька

Петра мати відправила до своєї рідної сестри Марії Ткаль у місто Перм, де він став учнем реального училища. Навчання в училищі тривало 6 років, з 5-го класу учням надавалася спеціальна підготовка на механіко-технічному і хіміко-технічному відділеннях. Училище забезпечувало середню технічну освіту, що відкривало шлях до вищих технічних навчальних закладів.

Петро закінчив реальне училище 1906 р. і вступив до Імператорського Московського Технічного Училища, відомого в радянські часи як Московське вище технічне училище ім. М. Е. Баумана, але провчився всього один рік.

Була тоді перша російська революція 1905–1907 рр., Петро приймав активну участь у студентських заворушеннях, а далі настали часи реакції, студента Петра Фесенка-Навроцького виключили з училища з «вовчим» квитком без права навчатися у вищих навчальних закладах Росії.

Про цей період згадують і жителі села: приїжджав Петро з друзями-студентами, влаштовували у лісі біля маєтку «маївки», а місцева поліція їх переслідувала.

Петро повернувся в Хаєнки, пару років займався домашнім господарством, а потім вступив на державну службу.

Служив він спочатку у Бахмачі збирачем податей казенних винних лавок. Платили гарно, 75-100 рублів на місяць, виплачували 25 рублів роз'їзних, в його розпорядженні був фаєтон з парою коней та кучером. Носив Петро Фесенко-Навроцький мундир, мав шаблю на боці, свисток, металевий чемоданчик для грошей.

**Петро Фесенко-Навроцький
в мундирі збирача податей**

Служба була небезпечною, збирачів податей часто грабували, а інколи і вбивали, але Петро мав 184 см зросту та був міцним фізично, тож якось обходилося. Пізніше він служив збирачем податей у Ніжинському і в Борзнянському повітах.

Його мати, Єфросинія Михайлівна, вела господарство в Хаєнках сама, а ще наймала для допомоги домашню робітницю. В 1911 р. домашньою робітницею стала 18-річна Єфросинія Іванівна Маценко.

Народилась вона 25 вересня 1893 р. на хуторі Грабів у селянській родині Івана та Феодосії Маценків. Батько походив з відомого козацько-старшинського роду, його предок, Іван Маценко, був полковником Прилуцьким в 1669–1671 і в 1677–1678 рр. Відомий також його син, Остап Маценко (сотник Прилуцького полку, 1687–1688 рр.). Аж до скасування Гетьманщини в 1782 р. всі нащадки Івана Маценка також перебували на військовій службі у Війську Запорозькому, у досить високих чинах. Дехто з роду Маценків пізніше стали дворянами.

Але славні часи Війська Запорозького залишилися в минулому, частина козаків збідніла, свого батька Єфросинія Маценко взагалі не пам'ятала, а її мати померла, коли дівчинці було

9 років. Віддали її служницею до старої генеральші в село Монастирище. Про генеральшу документальних відомостей знайти не вдалося. Вірогідно, то була вдова генерал-майора Федора Львовича Романовича (1835–1895), уродженця Монастирища, який відзначився героїзмом в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. під час бойових операцій на Кавказькому фронті. Генерал був убитий в Тифлісі у результаті збройного пограбування.

В січні 1911 р. генеральша померла, а Єфросинія Маценко за рекомендацією, написаною знайомою генеральші з Ніжина, прийшла працювати до Навроцьких.

Навесні 1912 р. Петро Фесенко-Навроцький приїхав у Хаєнки, познайомився з Єфросинією, вони покохали одне одного. Петро хотів одружитися, але мати була категорично проти. Вона навіть вигнала Єфросинію з маєтку, коли дізналася, що та вагітна, довелося Єфросинії йти до старшої сестри в Ічню. Наприкінці 1912 р. приїхав у Хаєнки Петро, привіз із Ічні Єфросинію, попередив матір, що тепер Єфросинія його дружина, і всі питання про умови її проживання в маєтку вирішуватиме він.

В 1913 р. народився первісток, якого нарекли Василем в честь діда, а в 1916 р. син Павло. Імена своїм дітям давав Петро Фесенко-Навроцький, незважаючи на свою постійну відсутність у маєтку.

П. Фесенко-Навроцький приймав участь у I-й світовій війні, був поранений, після революції служив збирачем подацій у Прилуцькому повіті, а потім працював у Прилуцькому військовому комісаріаті.

У церковному шлюбі Петро Фесенко-Навроцький та Єфросинія Маценко не перебували, тому діти, які народилися до революції, були записані на прізвище Маценко. Після революції Петро переписав дітей на власне прізвище, а також відкинув

першу частину подвійного прізвища, ставши просто Навроцьким.

В 1923 р. Петро Навроцький повернувся в Хаєнки, до 1925 р. працював секретарем сільської ради, потім очолював земельну спілку, а в 1928 р. його обрали головою кредитного товариства, де і пропрацював до кінця 1929 р.

Діти у сім'ї Навроцьких народжувалися майже щороку, в 1920 р. народилася Надія, в 1924 р. – Борис, у 1926 р. – Олег, в 1927 р. – Юрій і в 1929 р. – Валентин. Ще п'ятеро дітей померли немовлятами.

В другій половині 1929 р. почалася колективізація та розкуркулення. Головою сільської ради в Хаєнках був тоді Андрій Юрченко, а секретарем парторганізації – Завада, вони й склали списки осіб, які підлягають розкуркуленню. До списків потрапила і сім'я Навроцьких.

Петро Навроцький після Жовтневого перевороту відмовився від значної частини земель, залишив собі сад, частину орної землі, трохи лісу, всього 8 десятин, тоді закон дозволяв мати 10 десятин. Був у Петра Навроцького один кінь та дві корови. Найманої праці він не використовував, господарство вела Єфросинія Іванівна, їй допомагали Василь та Павло, старші сини Петра. Причиною розкуркулення офіційно стало лише його походження з духовного роду.

Бабуся автора книги Євгенія Гузь була зовсім неписьменною і ніколи не виїжджала з села далі міста Ічні. Вона розповідала власну версію тих подій: тоді на селі «правили бал» найгірші представники спільноти, ледарі та нероби, об'єднані в комітет незаможників, їх називали «комбедами». Були це представники сільського «люмпен-пролетаріату», ічнянський селянин Степан Дрофань якось назвав їх «купкою босоти», за що його й репресували.

Про цю категорію сільського населення якось писав у книзі

«Історія розвитку знарядь праці і технічного прогресу на Сумщині» Олексій Ленський. На хуторі Чортків біля села Голубівка Лебединського повіту мешкав поміщик Чортенко. Він часто допомагав селянам, але з п'яничок та нероб збиткувався. Сходилися вони до нього на хутір в обід, коли він годував працівників своєї економії, наливаючи їм по чарці для апетиту. Чортенко п'яницям не відмовляв, але пропонував спочатку поцілувати kota під хвіст. І, знаєте, цілували.

Далі О. Ленський пише: «Коли встановили радянську владу, то цим люмпенам-п'яничкам доручили керувати і комісарити на селі. Можна собі тільки уявити, як вони потім позвірячому знущалися з поміщиків».

«Комбеди» в Хаєнках теж вирішували, кого треба розкуркулити. Мала місце звичайна заздрість, злоба та ненависть до більш успішних і багатих односельців, була і матеріальна зацікавленість: частина майна діставалася «комбедам».

Петра Навроцького з дружиною і матір'ю та їх сімох дітей виселили з будинку в хатинку бідняка Самсона, відібравши всю живність та майно, а сім'ю Самсона переселили в будинок Навроцьких.

Усі ці події призвели до того, що у Петра Навроцького стався інфаркт, із абсолютно здорового і міцного чоловіка він раптово став хворим, немічним і нездатним до фізичної праці.

Рятуючи родину, Петро Навроцький найняв будиночок в Ічні, де сім'я прожила пару місяців. А потім якось уночі приїхав до нього друг, секретар Хаєнківської сільради, комуніст Пантелій Миронович Гарбар. Він повідомив, що наступного дня буде масова висилка розкуркулених до Сибіру, подадуть вагони, дав підводу з надійним візником та необхідні документи.

Пантелій Гарбар був одним з небагатьох порядних людей у тому «комбеді», його звинуватили в підкуркульництві, виключили з партії та віддали до суду. Змушений він був також

тікати з села.

А Петро Навроцький із сім'єю опинився в селі Велика Чернещина на Харківщині, працював бухгалтером у місцевому колгоспі «Іскра комунізму». Пробув там близько півроку, а потім рушив далі.

Боявся він сидіти на одному місці, щоб його не викрили та не відправили з сім'єю до Сибіру. За шість наступних років міняв місце роботи сім разів, працював у колгоспах Дніпропетровської та Донецької (Сталінської) областей. Тоді у багатьох колгоспах не було грамотних бухгалтерів, от Петро Навроцький і усував за кілька місяців за договорами з правлінням плутанину в документації, і знову їхав.

Сфросинія Маценко, Петро Навроцький, діти: Василь, Павло та Олег. Таганрог, 1934 р.

В 1938 р. Петро Васильович остаточно захворів на серце, його поклали в Павлоградську районну лікарню, де він і помер. Похоронили Петра Навроцького в селі Городище (нині район Павлограда).

Петро Васильович зробив усе, що було в його силах, щоб зберегти свою сім'ю, і це йому вдалося. Після смерті батька сім'я хотіла залишитись у Городищі, Павло Навроцький взяв всю

турботу за родину на себе. Разом із тіткою Олександрою, яка в 1935 р. переїхала з Ічні, де працювала вчителькою, придбали для сім'ї великий будинок по вул. Пушкіна та зробили ремонт. Але під час війни будинок був повністю зруйнований. По війні основна частина сім'ї проживала в селі Благодатне Донецької області: Олександра Василівна Навроцька, її мати Єфросинія Михайлівна, дружина сина, Єфросинія Іванівна Маценко (переїхала в 1950 р.) та Юрій і Надія Навроцькі. Там вони і поховані.

Павло Навроцький.
1932 р.

По різному склалися долі дітей Петра Навроцького. У війну Борис, Юрій і Валентин Навроцькі були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Бориса Навроцького після визволення в лютому 1945 р. прямо з пересильного пункту призвали в армію, він загинув у битві за Берлін у квітні 1945 р. Залишилася у Бориса Навроцького в Павлограді сім'я: дружина Наталія Кирилівна та син Віктор.

Олег Навроцький навчався в ремісничому училищі, разом з училищем був евакуйований на Урал, пішов на фронт добровольцем, назвавшись вигаданим прізвищем Потешкін та додавши собі 2 роки віку. Загинув у січні 1944 р., похований у місті Радомишль Житомирської області.

Павло Навроцький перебував на окупованій території, працював у сільській управі під Павлоградом. В 1943 р. поїхав до Дніпропетровська провідати знайомих, потрапив під облогу і був вивезений на примусові роботи до Німеччини, табір Липни поблизу Катовіце. Після звільнення в січні 1945 р. працював бухгалтером військової комендатури в Катовіце, а потім у

Дрездені.

Повернувся в Павлоград восени 1946 р., а наприкінці 1947 р. був заарештований. Пригадали йому службу в німецькій адміністрації, згадали ще й націоналізм, і засудили до 25 років таборів з поразкою у правах на 5 років.

Далі була Колима: пересильні табори в бухтах Ваніно та Нагаєво, приїск «1-я п'ятилетка», виправно-трудоий табір для «особливо небезпечних ворогів народу» Берлаг (Береговий ВТТ). У Берлазі Павло Навроцький не мав навіть власного імені, лише табірний номер 70433.

Після смерті Сталіна систему Гулагу ліквідували, далі було введено режим звичайних виправно-трудоих таборів, Павло Навроцький відбував ув'язнення у Сеймчанському таборі. У червні 1956 р. його звільнили за амністією. Останні роки свого життя Павло Навроцький працював бухгалтером у колгоспі ім. Чапаєва села Осикове (Донецька обл.), помер у 1985 р.

Разом з Павлом Навроцьким у селі Осикове проживав його син Анатолій, там він познайомився з Вірою Василівною Ракитнянською. З'явилася у них дочка Яна. Батьки виїхали на навчання до Києва, а дід ростив Яну до школи. Внучка Павла Навроцького Яна Риженко мешкає в Києві, її батько – головний хормейстер театру ім. Івана Франка, заслужений артист України.

А Благодатне і Осикове тепер знаходяться під владою ДНР, у родичів немає можливості навіть відвідати могили предків. Та й до Криму, де проживають потомки Валентина Навроцького, зараз проблематично з'їздити.

Письмові спогади про історію роду залишили Павло та Валентин Навроцькі. Павло Навроцький був свідком та учасником багатьох подій, уже достатньо дорослим, тому історія власного роду у його викладенні є більш достовірною. Спогади Валентина Навроцького базуються лише на розповідях матері

та інших родичів, вони менш точні, хоча в окремих епізодах гарно доповнюють спогади старшого брата.

Історія родини Навроцьких не була унікальною для села. Син Михайла Раєвського, останнього священика Хаснок Олександр працював у селі вчителем співів, народний хор під його керівництвом в 1920-х роках зайняв перше місце на республіканському конкурсі в Харкові. А в 1930-х роках Олександр опинився в Середній Азії, його подальша доля невідома.

Іван Омельченко, власник унікального фруктового саду, подивитися на який приїздили екскурсії з усієї України, був змушений покинути село і помер перед війною на Північному Кавказі. Втекли з села заможні селяни Павло Куриленко, Андрій Литвиненко, Петро Радченко та ін. В Сибіру та на Далекому Сході опинилися і вислані з села «куркулі». В підсумку село втратило своїх найкращих господарів, ці втрати були непоправними, село від них так і не оговталось.

Розділ 4. ЕКСКУРСИ, ПОДІЇ, ЯВИЩА

Існує багато цікавих історій, пов'язаних з Чернігівщиною, які безпосередньо не відносяться до значних історичних чи політичних подій, але варті уваги як ілюстрація до тодішнього життя. Три такі історії викладено в цьому розділі.

4.1. Пушкін в Ічні – історія легенди

Біографія Олександра Пушкіна при всій її вивченості містить в окремих деталях і епізодах чимало недостовірних даних, легенд і вигадок, а наявні документальні джерела часто дають абсолютно різні і суперечливі відомості. Це відноситься і до факту відвідування Пушкіним в 1824 р. під час поїздки з Одеси до Михайлівського містечка Ічня і хутора Вернигорівщина.

Відомості про той візит з'явилися лише через 75 років після згаданої поїздки поета, і викладені в оповіданні М. В. Підвисоцького «Из моих воспоминаний», а також у рецензії О. І. Маркевича на це оповідання. Дослідник біографії Пушкіна В. Вересаєв в книзі «Пушкин в жизни» позначив ці повідомлення, як сумнівні: «У цьому виданні повідомлення сумнівні позначені попереду тексту зірочкою».

Відомості з книги Вересаєва про візит поета до Ічні опублікував краєзнавець із Прилук О. А. Савон у своїй фундаментальній книзі «Творці історії Прилуччини: довідник». Він вважав, що описані Миколою Підвисоцьким події дійсно мали місце.

В Ічні сприйняли авторитетну думку О. Савона з ентузіазмом, історія швидко обросла уявними подробицями та фантазіями, розповідали, що Пушкін виступав з балкона заїжджого двору перед численною аудиторією, пристрасно викриваючи

самодержавство. Припускали, що причиною його приїзду в Ічню було бажання зустрітися з місцевим уродженцем, скульптором Іваном Мартосом. Навіть у школах діти писали твори про візит поета.

В даній ситуації думка В. Вересаєва про недостовірність згаданого візиту Пушкіна є слабким аргументом, тому довелося провести детальний аналіз наявних фактів, незважаючи на значний часовий інтервал, який відділяє нас від тих подій.

В Одесі Пушкін служив у канцелярії новоросійського генерал-губернатора графа М. С. Воронцова, який став і повноважним намісником Бессарабії замість генерала І. М. Інзова. Граф Воронцов мав репутацію демократичного, хоча і вимогливого начальника, наприклад, будь-який чиновник канцелярії міг запросто прийти до нього на обід. Так, Пушкіну Воронцов дозволив користуватися своєю особистою бібліотекою.

Однак в подальшому відносини з начальником у Пушкіна не склалися, Воронцов на відміну від Інзова був начисто позбавлений сентиментальності і ставився до Пушкіна лише як до чиновника, вимагаючи чіткого виконання службових обов'язків і ігноруючи в ньому поета. Заради об'єктивності слід визнати, що Пушкін особливо і не обтяжував себе державною службою, він сам писав А. І. Казначєєву: «Сім років я службою не займався, не написав жодного паперу, не був у зносінах з жодним начальником ... ». Платню колезького секретаря 700 рублів на рік поет розглядав як «паёк ссыльного». Взагалі-то Пушкін спеціально підкреслював свою службову бездіяльність, сподіваючись, що листа дадуть прочитати Воронцову. Адже, під час служби в Кишиневі, він, при прихильному ставленні Інзова, вів службове листування французькою мовою і робив переклади документів, а також виконував разові доручення.

Конфлікт з генерал-губернатором посилювало і залицяння

Пушкіна до дружини графа Єлизавети Ксаверівни, з якою він мав можливість спілкуватися в її особистому салоні в будинку Воронцова. У відповідь на неприяне ставлення Воронцова Пушкін почав нещадно критикувати графа в одеському товаристві і написав на нього кілька уїдливих епіграм, найбільш відома з яких: «Полу-милорд, полу-купец, полу-мудрец, полу-невежда, полу-подлец, но есть надежда, что будет полным наконец».

У травні 1824 р. Воронцов послав Пушкіна разом з іншими чиновниками в Херсонську губернію боротися з сараною. Пушкін сприйняв відрядження як особисту образу: він був чиновником Колегії іноземних справ і в штаті канцелярії Воронцова не перебував, а платню йому пересилали з Петербурга. По поверненню Пушкін надав глузливий віршований звіт: «Саранча летела, летела и села. Сидела, сидела, все съела и вновь улетела». Проти рядків вірша були вказані дати і назви населених пунктів.

Бажаючи позбутися Пушкіна, Воронцов ще в кінці березня 1824 р. написав листа міністру закордонних справ графу Нессельроде, в якому просив прибрати поета з Одеси для його ж блага. Поки розглядалося це питання, на Пушкіна завели нову справу: по Москві поширився в списках і потрапив до рук поліції його лист до В. К. Кюхельбекера, в якому поет розмірковував на теми атеїзму. Як пояснював Пушкін, лист був написаний з метою заманити «Кюхлю» в Одесу, але вийшло інакше. Безбожництво тоді вважалося серйозним злочином, і за особистим розпорядженням імператора Олександра I поет був звільнений з державної служби і висланий в родовий маєток Михайлівське Псковської губернії під нагляд місцевої влади.

Воронцов отримав цей припис в Криму і був на той час хворий, тому виконання найвищої волі було доручено одеському градоначальнику графу А. Д. Гур'єву. Про прийняте рішення

Пушкіну було оголошено 29 липня (всі дати за старим стилем). Пушкін підписав розписку, в якій зобов'язався ніде не зупинятися в дорозі «по своєму произволу». Розписка дозволила Пушкіну їхати самостійно, інакше до нього приставили б для супроводу «надежного чиновника».

Поетові видали прогонні на трьох коней в сумі 389 руб. на 1621 версту. Записаний у подорожній грамоті маршрут проходив в об'їзд Києва, що подовжило шлях на 80 верст.

Дати від'їзду Пушкіна з Одеси, наведені в різних джерелах, різняться: вказується 30 липня, 31 липня та 1 серпня. Перша дата, ймовірно, значилася в приписі, але Пушкін до 30 липня не встиг завершити свої справи в Одесі, сам поет називає датою від'їзду 31 липня.

Існують ще непевні письмові свідчення, що Пушкін в ніч з 31 липня на 1 серпня хотів втекти з Одеси морем до Туреччини, але втеча не вдалася, тому він виїхав з Одеси 1 серпня. Прихильником такої версії був М. А. Цявловський, автор книги «Летопись жизни и творчества Пушкина», виданої в 1951 р. У цій книзі на основі вивчення великої кількості джерел наводиться розписаний по днях графік поїздки Пушкіна, починаючи з 1 серпня, із зазначенням пройдених відстаней і назв населених пунктів.

Складання пройдених за день відстаней показує, що Пушкін проїжджав в середньому 150 верст за день, але 8 серпня проїхав 370 верст, що технічно неможливо. Навіть фельд'єгері, яким пропонувалося їхати «столь поспешно, сколько сие будет возможно», проїжджали за день не більше 200 верст. Тому хронологію поїздки слід змістити на один день, тоді вона буде відповідати відомим датам з інших джерел.

Так, в музеї «Ніжинська поштова станція» зберігається книга запису подорожніх грамот того періоду, з якої випливає, що Пушкін проїхав Ніжин 4 серпня (у Цявловського 5 серпня).

Згідно зі спогадами гусарського офіцера О. П. Распопова, в Могилів поет приїхав увечері 6 серпня (у Цявловського 7 серпня).

Ймовірно, можливість втечі Пушкіна в Туреччину обговорювалася, але кроків для її організації не робилося, і поет виїхав з Одеси все-таки 31 липня. Не виключено також, що Цявловський умисно вказав 1 серпня датою від'їзду поета з Одеси: згідно з тодішньою ідеологічною доктриною Пушкін мав виглядати таким собі бунтарем, борцем з самодержавством, переслідуваним царизмом. Інакше б і книги не опублікували.

Пушкін їхав у батьківському екіпажі (за іншими даними, на гроші, взяті у княгині В. Ф. Вяземської, була придбана нова модна коляска), його супроводжував «дядька» Микита Тимофійович Козлов – глибоко віддана Пушкіну людина. Микита був поруч з Пушкіним до останньої миті його життя, це він заносив на руках смертельно пораненого поета в його квартиру на Мойці після нещасливої дуелі з Дантесом на Чорній річці, він же супроводжував труну з тілом Пушкіна в Святогорський монастир для поховання.

9 серпня Пушкін з Микитою прибули на поштову станцію Опочка Псковської губернії, де їх зустрічав кучер Петро Парфьонов з кіньми з Михайлівського. За іншими даними, за кіньми довелося посилати, тому Пушкін прибув у Михайлівське пізно ввечері.

Поет порушив припис, не з'явившись у Псков до губернатора, ця поїздка відбулася тільки в наступному році. А чи були інші порушення припису, підписаного поетом?

Очевидно, не можна вважати таким порушенням відвідини Пушкіним в кінці дня 2 серпня мастку Родзянки в 4 верстах від поштової станції Семенівка Полтавської губернії. Станція була останнім пунктом поїздки на даний день, а в масток Пушкін їздив верхи на поштовому коні без сідла. Провівши у свого приятеля, відставного офіцера і також поета А. Г. Родзянка,

деякий час, Пушкін повернувся в Семенівку.

У Могильові на поета чекала бурхлива зустріч, зібралися шанувальники його таланту, молоді офіцери гарнізону, гусарська гулянка почалася в залі поштової станції, потім Пушкіна несли на руках через усе місто на квартиру Распопова, далі свято продовжилося на квартирі корнета А. А. Куцинського. Гуляли всю ніч, але рано вранці весела компанія провела поета на поштову станцію, і о 5 годині ранку 7 серпня Пушкін відправився далі.

Поет порушив розписку тільки 8 серпня, заїхавши в село Колпіно (нині Пустошкінського району Псковської області) до поміщика І. С. Деспота-Зеновича. Дослідник біографії Пушкіна Т. Яковлева вважає, що заїхати в Колпіно для відпочинку поетові порадив у Могильові поручик Маріупольського гусарського полку С. Юревич, який доводився Деспоту-Зеновичу племінником.

Для заїзду в Колпіно треба було звернути на схід біля станції Себеж і проїхати близько 60 верст, але подовження маршруту на 120 верст не дозволило б Пушкіну приїхати на станцію Опочка 9 серпня згідно з приписом.

На думку Яковлевої, Пушкін змінив маршрут на більш короткий, поїхавши з Вітебська не на Полоцьк і Себеж, а на Невель і далі через села Чернецово і Гультяї на Колпіно. Деспота-Зеновича в мастку не було, але Пушкіна прийняли радо, нагодувавши обідом. Відпочивши і залишивши вдячну записку господареві, поет вирушив у Опочку найкоротшим шляхом через села Новіки, Загір'я, Рівні Діброви і Бабина.

Наведена гіпотеза виглядає привабливо, хоча й викликає нові питання. А як же бути з перекладними? Чи можна було замінити коней на маршруті, не зазначеному в подорожній грамоті? Ймовірно, ця проблема була вирішена у Вітебську, оскільки мова йшла тільки про скорочення маршруту до поштової

станції Опочка, яка в подорожній грамоті була вказана.

Отже, при поїзді з Одеси до Михайлівського Пушкін, в основному, виконував умови розписки в частині прибуття до кінцевих пунктів денних переїздів, зазначених в подорожній грамоті. Хоча відхилення від маршруту при відвідуванні Колпіно і мало місце, але в Опочку поет прибув вчасно.

А тепер повернемося до оповідання Миколи Валеріановича Підвисоцького. Описані в оповіданні події згідно хронології поїздки могли мати місце між 3 серпня (приїзд поета в Прилуки) і 4 серпня (проїзд Ніжина). Інших документальних джерел про заїзд поета в Ічню і відвідування хутора Вернигорівщина немає.

Переказувати повністю оповідання, що займає чотири сторінки, недоцільно, але якщо коротко, то Пушкіна М. І. Величко не бачив, записку поета таємно конфіскувала ічнянська поліція, а підтвердженням візиту став лише автопортрет, нібито власноруч намальований поетом і залишений в кабінеті, а пізніше поміщений в рамку.

Оповідання сприймається як літературний твір у жанрі детектива. Зупинимося більш детально лише на окремих його моментах. Вказано 1825 р. то могла бути просто помилка, але, можливо, автор зробив це спеціально, щоб при необхідності можна було виправдатися, видавши оповідання за художній твір.

Ну а далі по тексту: «У цьому особливо хотів відзначитися тодішній чернігівський губернатор ..., який ставився з якимось виключно ворожим почуттям до Олександра Сергійовича ... Ходили досить вперті чутки, що Пушкін написав злу і уїдливу епіграму на нашого губернатора ...». Йдеться, очевидно, про А. А. Фролова-Багреєва, який займав цю посаду до 1 липня 1824 р. Але Пушкін навряд-чи був з ним знайомий, а епіграми він писав на новоросійського губернатора, про що вже згадувалося.

«...раптом зовсім випадково ... повз цей будинок проходить місцевий поліцейський чин ... ». Підвисоцький, очевидно, не знав, як називалися тоді поліцейські чини в заштатних містечках, тому і вжив такий загальний термін.

«Коли Олександр Сергійович приїхав у Вернигорівщину ... мене там не було. Але, тим не менш, він зайшов у дім ... ». Тут використано відомий факт заїзду Пушкіна в Колпіно під час відсутності господаря маєтку І. С. Деспота-Зеновича.

Також слід згадати, як був одягнений Пушкін під час поїздки. На ньому були жовті нанкові шаровари і зім'ята червона сорочка російського крою, підв'язана не те арапником, не то витертою шийною хусткою. А. І. Подолинський у листі до рідних писав про зустріч з поетом: «Пушкін видався мені при зустрічі в Чернігові схожим на свого бідно одягненого слугу ... ». Якщо врахувати ще й зовнішність Пушкіна, то дворецький навряд чи впізнав у ньому пана, і в будинок би не пустив.

Пушкін в Михайлівському. Художник П. Кончаловський, 1840 р.

«... який в кабінеті спочатку трохи полежав на дивані, спершись на праву руку, а потім щось писав, підсунувши до себе маленький столик ... ». Ох уже цей знаменитий диван Пушкіна! Про те, що поет любив працювати, лежачи на дивані, або сидючи, підібгавши ноги та присунувши журнальний

столик, було широко відомим фактом. Саме так він зображений на портреті пензля художника Петра Кончаловського.

Можна згадати і відомий портрет Пушкіна пензля художника В. Тропініна, написаний в 1827 р., на якому поет правою рукою спирається на журнальний столик. А записку відсутньому господареві маєтку Пушкін писав у Колпіно, що також було відомим фактом.

«Кинувши погляд на спинку дивана, я мимоволі помітив над нею цей портрет, намальований пером на моєму папері, а коли я його показав своїм людям, то всі визнали в ньому схожість з тим паном, який був ... Для мене стало ясным, хто був мій дорогий гість».

О. С. Пушкін. Автопортрет

Що тут можна сказати? У той час фотографії ще не було, тому в Росії поширювалися гравюри з автопортретів Пушкіна. Одна з таких гравюр, мабуть, і висіла в кабінеті Величка. Мабуть, це єдино правдива деталь з усієї розповіді.

«...років через два, довелося мені дізнатися від одного чиновника з особливих доручень при нашому губернаторові, що до цього останнього ... були представлені два листи, які абсолютно скомпрометували мене в його очах ... один з цих листів був від поета Олександра Сергійовича Пушкіна, а інший від якогось мого доброго знайомого ...». Ну як тут не згадати лист Пушкіна до Кюхельбекера, перехоплений московською поліцією! А ось ім'я знайомого М. І. Величка не вказано, ймовірно, Підвисоцький вирішив не обтяжувати себе з'ясуванням імен знайомих свого давно вже покійного діда.

А чернігівським губернатором з 1824 по 1828 рр. був П. І. Могильовський, який змінив на цій посаді А. А. Фролова-Багреєва, хоча в оповіданні фігурує тільки один «наш губернатор».

В тексті є кілька явних нестиковок, які прямо підтверджують факт містифікації.

Містечко Ічня тоді знаходилося в Чернігівській губернії, а хутір Вернигорівщина – в Полтавській. Підвисоцький, можливо, про це не знав, оскільки його родовий маєток Максимівка також знаходилося в Чернігівській губернії приблизно в 20 верстах від Ічні, а відстань від Ічні до Вернигорівщини становила всього 7 верст. А якщо і знав, то дана обставина порушувала творчий задум автора, тому «нашим губернатором» М. І. Величка несподівано став чернігівський губернатор, а не полтавський.

У 1824 р. хутір Вернигорівщина належав не діду Підвисоцького М. І. Величку, а прадіду – прилуцькому поміщику Івану Яковичу Величку. У І. Я. Величка був на хуторі будинок і один двір кріпаків. В клірових відомостях церкви Іоанна Богослова с. Хаєнки зазначено, що І. Я. Величко там і проживав. А Микола Величко став власником хутора приблизно в 1836 р.

Далі відзначимо, що Пушкін і його слуга Микита в поїзді були пасажирами, а екіпажом правили ямщики, які змінювались при зміні коней, що відбувалося приблизно через кожні 30 верст шляху. Проїзд строго регламентувався правилами для проїжджаючих на поштових конях, в станційних книгах записувалося, з яким ямщиком відпущено коней, і через скільки годин вони повинні повернутися на станцію (враховувався час на проїзд туди і назад і тригодинний відпочинок коням після прогону). Поїздки на поштових конях вбік від поштового тракту заборонялися, за винятком «вільних», тобто приватних поштових станцій, та й то не далі 20 верст. Так що Пушкін навряд чи зміг би заїхати в Ічню на поштових конях, а про нічліг на заїжджому дворі не могло бути й мови.

Однак припустимо, що заїзд все-таки відбувся, і проведемо нескладні арифметичні підрахунки. Пушкін виїхав з Семенівки

3 серпня і прибув до Прилук, проїхавши 141 версту. Щоб потрапити в Ічню, необхідно було проїхати по поштовому тракту ще 35 верст до Монастирища і далі звернути на Ічню, а це ще 23 версти. Всього виходить 199 верст, фельд'єгері таку відстань за день інколи проїжджали. Якщо Пушкін виїхав з Семенівки о 5 годині ранку, то в Ічню при регламентованій правилами швидкості кінних екіпажів в літню пору 10 верст на годину (по шосе 12 верст на годину) він міг приїхати в кращому випадку до півночі, встановивши особистий рекорд поїздки по відстані денного переїзду.

А тепер розглянемо зворотний шлях. До Ніжина Пушкін приїхав згідно з наявними публікаціями приблизно опівдні 4 серпня. Це відповідає виїзду з Прилук о 5 годині ранку. Відстань від Вернигорівщини до Ніжина складає близько 45 верст, а це приблизно 4,5 години їзди. Отже, з маєтку Пушкін мав виїхати приблизно о 7 годині 30 хв. ранку, а якщо відняти 2 години його перебування в будинку і близько 40 хв. на поїздку від заїжджого двору до хутора, то вийде, що описана в оповіданні бесіда з місцевими поміщиками на заїжджому дворі відбулася о 4-5 годині ранку. Невже в той час поміщики і поліцейські чини так рано вставали?

З розповіді неясно, навіщо взагалі Пушкін проїхав повз хутір Вернигорівщину і поїхав в Ічню, адже метою приїзду було передати листа М. І. Величку? Але таким був творчий задум автора оповідання, в якому мав фігурувати поліцейський чин, що конфіскував лист і записку Пушкіна.

Місцева легенда про те, що Пушкін хотів зустрітися в Ічні зі скульптором І. Мартосом, просто вигадка, оскільки скульптор після від'їзду з Ічні у дитячому віці більше ніколи не бував в Україні.

З наведеного випливає, що оповідання Підвисоцького «Из моих воспоминаний» можна розглядати лише як літературно-

художній твір, в якому фігурує Пушкін, а з позицій документа- лістики це чистої води містифікація, в якій досить вдало вико- ристано деякі реальні факти життя і діяльності поета.

Оповідання Підвисоцького було поміщено в кінці вида- ного в Санкт-Петербурзі «Пушкинского сборника 1799–1899» в добірці художніх творів, що містила народні байки, перекази та легенди про Пушкіна, і так би й залишилось непоміченим, якби автор не надіслав його ще й в Одесу, де готувався до ви- дання збірник «Пушкинские дни в Одессе 26–27 мая 1899 г.». В редколегії збірника сприйняли оповідання як історичну пуб- лікацію і віддали на рецензію ординарному професору Ново- російського університету Олександрю Івановичу Маркевичу (1847–1903).

Його рецензія на оповідання Підвисоцького носила досить двоїстий характер: зазначивши невідповідність вказаної дати дійсної поїздки Пушкіна з Одеси до Михайлівського (1824 р.), він не став аналізувати зміст оповідання, пояснивши лише без всяких коментарів, що хутір Вернигорівщина знаходиться в Полтавській губернії, а Ічня – в Чернігівській.

Маркевич проігнорував факт поїздки Пушкіна в Ічню, і припустив, що з урахуванням невеликої відстані від поштового тракту до хутора Вернигорівщина Пушкін цілком міг заїхати на кілька годин до М. І. Величка. В рецензії Величко двічі на- званий приятелем Пушкіна: «... Пушкін приїздив до свого при- ятеля, діда п. Підвисоцького ...» і «... Пушкіну не важко було б звернути вбік і заїхати на кілька годин до приятеля ...», хоча в самому оповіданні немає ніяких згадок про те, що Величко був приятелем чи знайомим Пушкіна.

Причини такої двоїстості рецензії слід шукати в біографії Олексія Івановича Маркевича. Він походив із старовинного ко- зацько-старшинського роду Марковичів-Маркевичів єврейсь- кого походження. Народився Олексій Маркевич в селі Смош

Прилуцького повіту в дворянській родині. Він був земляком М. І. Величка та М. В. Підвисоцького, в той час місцеві поміщики знали один одного, а багато хто були родичами. Один із маєтків Марковичів знаходився в селі Воронівка за 4 версти від Вернигорівщини. Марковичам належав також хутір Чорний (Марківка) в 3-х верстах від Воронівки.

Ці обставини, ймовірно, і визначили двоїстий характер рецензії. Невідомо, яку думку висловив Маркевич з приводу оповідання в усній формі, але одеський збірник вийшов в 1900 р. без оповідання Підвисоцького. Рецензію Маркевич не публікував, вона так і залишилася б невідомою, але її знайшли в архіві історика після його смерті і в 1905 р. опублікували укладачі наукової спадщини вченого.

А чи була розглянута містифікація Підвисоцького єдиним фактом в його діяльності такого роду? Відомості про це можна знайти, розглянувши його біографію.

Дід М. Підвисоцького Йосип Каетанович Підвисоцький, походив з польських дворян, був він російським офіцером, брав участь у Вітчизняній війні 1812 р., нагороджений орденом Святої Анни 4 ступеня за взяття фортеці Суассон, вийшов у відставку в 1827 р. в званні підполковника. Його маєток знаходився в уже згаданому селі Максимівка на півдні Чернігівської губернії.

Сини Й. К. Підвисоцького Валеріан і Олександр стали відомими людьми, обидва закінчили юридичний факультет Харківського університету і зробили блискучу для дворян з провінції кар'єру.

Олександр Йосипович Підвисоцький – письменник, етнограф і мовознавець, дослідник Архангельського краю, архангельський віце-губернатор.

Біографія Валеріана Йосиповича Підвисоцького є досить незвичайною. По закінченні університету він служив у різних

державних установах, займаючись, переважно, розв'язанням земельних суперечок, а в 50 років, вийшовши у відставку в чині статського радника, несподівано захопився фармакологією.

Вступивши на медичний факультет Дерптського університету і успішно його закінчивши, захистив дисертацію по фармакології.

**Валеріан Йосипович
Підвисоцький**

тету і успішно його закінчивши, захистив дисертацію по фармакології. Зайняти посаду професора у Варшавському університеті В. Підвисоцькому не вдалося, завадило православне віросповідання, а пізніше вчена рада Казанського університету обрала його ординарним професором по кафедрі фармакогнозії, де він і працював до самої смерті.

У Валеріана Йосиповича Підвисоцького та його дружини Наталії Миколаївни, уродженої Величко, було четверо синів: Микола (1851), Максиміліан (1853), Олександр (1856) і Володимир (1857). Два сини обрали військову кар'єру, Максиміліан Підвисоцький служив у війську після закінчення кавалерійського училища, а потім продовжував службу в Окремому Корпусі Прикордонної Варти (в 1909 р. ротмістр), а Олександр Підвисоцький служив у 125-му Курському піхотному полку (в 1892 р. штабс-капітан). У боях під Плевною в 1877 р. прапорщик Олександр Підвисоцький був двічі відзначений за героїзм.

Найбільш відомий молодший з братів Володимир Підвисоцький, медичне світило: патолог, ендокринолог, мікробіолог, професор Київського університету, засновник Одеського медичного інституту, директор Інституту експериментальної медицини в Санкт-Петербурзі.

А ось у Миколи Підвисоцького з кар'єрою якось склалося

не дуже. Навчався на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету, але з невідомих причин закінчити не зміг. У ті роки в навчальних закладах Східного Сибіру відчувалася гостра нестача вчителів, оскільки місцевих навчальних закладів, які б готували викладачів, не було. Вчителів доводилося запрошувати з європейської частини Росії, таку пропозицію і прийняв Підвисоцький, з березня 1875 р. він почав працювати вчителем математики в чоловічій прогімназії м. Єнісейська Красноярського краю. У цьому місті Підвисоцький викладав за сумісництвом і в жіночій прогімназії, а також завідував бібліотекою.

У листопаді 1884 р. в родині Підвисоцьких народилася дочка Ольга, яка стала згодом медичним світилом, як і її дядько Володимир, академіком АМН СРСР (Ольга Миколаївна Каплан-Підвисоцька).

Єнісейськ поступово розвивався, чоловіча і жіноча прогімназії набули статусу повних гімназій, а Підвисоцький за багаторічну службу отримав чин надвірного радника. Останнім місцем служби Підвисоцького був Іркутськ, де він викладав математику в учительській семінарії і став статським радником.

В останні роки перебування в Сибіру він посилено займався вивченням історії Єнісейська і, як повідомляли сибірські газети, підготував до друку великий рукопис, доля якого невідома.

У 1892 р. Підвисоцький виїхав з Сибіру, можливо, від'їзд був пов'язаний зі смертю батька, що сталася 28 червня 1892 р., а в кінці 1892 р. поїхав до нового місця служби, погодившись із запропонованим Міністерством освіти призначенням.

Вибір виявився невдалим, учительська семінарія в м. Витегра Олонецької губернії, куди він був призначений вчителем природознавства, перебувала на межі закриття через нестачу учнів. Незадовго до приїзду Підвисоцького семінарію покинув

майбутній російський письменник Федір Сологуб (Федір Кузьмич Тетерніков), хоча в штаті він значився до її закриття.

У 1893 р. Витегорську семінарію закрили, а Підвисоцький восени 1894 р. отримав нове призначення в учительську семінарію м. Череповця Вологодської губернії. У Череповці він за сумісництвом став завідувати місцевим історико-археологічним музеєм. На цій посаді Підвисоцький став героєм публікацій столичної преси, зокрема газети «Неделя», яка опублікувала кілька статей про видатні успіхи в створенні музейних колекцій і визначальний внесок у цю роботу вчителя географії та природознавства Череповецької вчительської семінарії М. В. Підвисоцького.

Не применшуючи заслуг Підвисоцького на цій ниві, слід зазначити основну пікантність хвалебних публікацій: їх автором був сам Підвисоцький, який друкувався в «Неделе» та інших періодичних виданнях («Сибирь», «Восточное Обозрение», «Биржевые Ведомости», «Гласность», «Мировые Отголоски», «Петербургские Ведомости») під псевдонімом Граф Дібич. Ймовірно, повідомлення в сибірських газетах про вивчення історії Єнісейська і підготовці рукопису з історії міста також виходили від самого М. Підвисоцького.

У чорнових паперах Федора Сологуба є характеристика Підвисоцького: «Прославився тут своєю брехнею. Остання брехня: видав себе на пароплаві "Волга" за Витегорського інспектора. Історія з феєрверками. Брехня Ахутіну про підписи. Мамонтове м'ясо, задерев'яніле, собаки з'їли. Як в нього стріляли, коли він купався в Ангари. ... Дружина іноді його зупиняє, коли він забрешеться».

Ще більш різко відгукувався про Підвисоцького його колега по Витегорській семінарії І. І. Кікін. У листі до Сологуба від 14 листопада 1909 р. він писав: «А де-то знаходиться нині і що являє собою наш шановний брехун "Ваколай Подлер'євич

Невисоцький"? Ось це був тип, гідний пензля художника щодо зображення негативних людських рис, і я думаю, Федір Кузьмич не оминув його своєю увагою в своїх творах».

У цих відгуках, ймовірно, знайшов відображення той факт, що вчителі Витегорської семінарії перед закриттям займалися внутрішніми розбірками, не знаючи, що їх чекає в майбутньому. На відміну від статського радника Підвисоцького вони могли і не отримати нових призначень. Так, І. І. Кікін після закриття семінарії деякий час викладав у початковому однокласному училищі, а потім завідував винним складом.

У записках Федора Сологуба містяться негативні характеристики не тільки на Підвисоцького, а й на самого Кікіна, його дружину і сестру дружини, хоча вони і носять чисто побутовий характер. Причину збирання таких характеристик, ймовірно, слід шукати у важкому дитинстві письменника, або в стилі його творчої діяльності.

З наведених фактів біографії Підвисоцького видно, що він був веселою людиною (можливо, внутрішньо веселою) з добре розвиненим, хоча і своєрідним почуттям гумору, любителем розіграшів і містифікацій, а багато хто з людей, які його оточували, були позбавлені такого почуття.

Адже брехня передбачає нанесення комусь шкоди, а наведені Сологубом приклади, про які він пише з таким обуренням, були просто небилицями, невинними жартами або вигадками, покликаними заінтригувати і розважити слухачів. А публікуючи хвалебні статті про себе, Підвисоцький, напевно, тихенько підсміювався над своїми читачами.

Так що містифікація факту з життя Пушкіна стала закономірним підсумком, а може і вершиною його міфотворчої діяльності. Можливо, всі ці жарти, розіграші та містифікації, а також прагнення прославитися, певною мірою допомагали Підвисоцькому зберігати душевну рівновагу, коли він думав про

своїх знаменитих родичів. Адже батько був нагороджений орденом Святого Станіслава I ступеня і особистою грамотою імператора Олександра III, молодший брат Володимир став відомим не тільки в Росії, але і в Європі вченим-медиком, а дядькові Олександрю була присуджена Ломоносовська премія. Дід Йосип отримав орден у Вітчизняній війні 1812 р., а брат Олександр прославився в російсько-турецькій війні. Та й двоюрідний брат Василь Величко був відомим у Росії поетом, лауреатом Грибоєдовської премії.

Микола Підвисоцький не досяг такої популярності і не мав премій і нагород, але він приніс чимало користі суспільству, присвятивши благородній і нелегкій справі навчання і виховання підростаючого покоління 25 кращих років свого життя. Багато сил було віддано і створення музею в Череповці, його ім'я, як засновника, записано в статуті музею, він виростив прекрасну дочку, яка прославила рід Підвисоцьких, хоча він до цього і не дожив.

Адже корисність і цінність будь-якої людини визначають його справи, а не звання та нагороди. Хоча свій слід в історії Микола Підвисоцький все-таки залишив, написавши оповідання «Из моих воспоминаний», згадати про яке довелося через сотню років після смерті автора.

Таким чином, ще один факт з життя і діяльності Пушкіна виявився просто легендою, заснованою на вдалій містифікації однієї людини, а скільки ще подібних фактів чекають свого часу. Навіть при вивченні даного питання довелося зіткнутися з різними і абсолютно суперечливими відомостями по одній і тій же події, і навряд-чи вдасться коли-небудь встановити абсолютну істину.

4.2. В гостях у цариці

Початок цієї історії слід віднести до 1897 р., коли в жовтні-місяці в селі Хаєнках Прилуцького повіту Полтавської губернії відкрилася жіноча церковнопарафіяльна школа. Школу збудував на власні кошти Василь Львович Величко, статський радник, поет і публіцист, який проживав у Санкт-Петербурзі і волюдів разом з батьком маєтком Вернигорівщина біля села.

Завідувачами школою, або ж законовчителями, були священники місцевої церкви Іоанна Богослова. Після смерті в 1895 р. Василя Фесенка-Навроцького священники з різних причин в селі надовго не затримувались, в церкві правили службу Іоанн Стобецький, потім Федір Списовський. З кінця травня 1901 р. церковну парафію очолив священник Михайло Раєвський, він став і завідувачем жіночою школою. З ім'ям Михайла Раєвського і пов'язані основні віхи історії жіночої церковнопарафіальної школи в Хаєнках.

Михайло Іванович Раєвський (нар. 1864 р.) походив з потомственного духовного роду. Його дід служив священником, а батько – псаломщиком у церкві села Васьківці Прилуцького повіту. Батько помер, коли Михайлу було десять років. Єпархія дбала про дітей-сиріт, в 1881 р. після закінчення земської початкової школи Михайлу надали місце виконуючого посаду псаломщика в церкві с. Брисі Лохвицького повіту, там і починалася його духовна кар'єра. Служив псаломщиком, а з 1890 р. – дияконом в с. Березівка Прилуцького повіту, потім дияконом у домовій Воскресенській церкві при чоловічій класичній гімназії м. Прилуки. У лютому 1900 р. був висвячений на священника до Боявленської церкви с. Високе Прилуцького повіту, а в кінці травня 1901 р. – переміщений у с. Хаєнки.

Михайло Раєвський не мав спеціальної духовної освіти, тому він опановував Святе Письмо і Перекази Церкви, її

догмати, заповіді і статуту в ході церковної служби, на практиці навчався здійснювати церковні таїнства і наставляти свою паству, вислуживши священицький сан після 19-ти років бездоганного церковного служіння.

Приміщення жіночої школи в Хасенках.
Сучасний вигляд

В жіночій школі, очолюваній Михайлом Раєвським, крім трьох обов'язкових класів був організований четвертий додатковий клас, в якому вихованок навчали ткацтва, крою та шиття, в школі були швейні машинки і ткацькі верстати.

Михайло Раєвський був ініціативним і дієвим священиком та законовчителем, він, на відміну від попередників, не обмежував свою роботу в школі лише навчальними рамками. Наприкінці травня 1903 р. батюшка організував паломництво учнів Хасенківської жіночої і Воронівської чоловічої шкіл до Києва. За 4 дні 50 дітей і 5 наставників на чолі з Михайлом Раєвським відвідали всі знамениті монастирі, собори і церкви, говіли в Києво-Печерській Лаврі, вклонилися святим угодникам, беручи участь у всіх богослужіннях, які тоді відбувалися в Києві.

Була і світська частина паломництва: діти каталися на електричному трамваї київськими вулицями і на пароплаві по Дніпру, дивилися панораму на Володимирській гірці. Поїздка до Києва залишила в пам'яті дітей незабутні враження.

Паломництво організовувалося на кошти батьків, витрати на одного паломника, як писав Михайло Раєвський, склали всього 1 руб. 42 коп. завдяки пільговим тарифам для дітей на залізниці і безкоштовному проживанню та харчуванню

паломників у київських монастирях.

В серпні того ж року Михайло Раєвський очолював екскурсію учнів до Чернігова, організовану Василем Величком.

У Троїцькому монастирі він відслужив молебень на могилі близького друга Василя Величка, російського консула Григорія Щербини, убитого в Македонії.

У тому ж місяці рішенням губернатора М. Раєвський був призначений наглядачем народної бібліотеки, створеної при школі на кошти Василя Величка.

Після смерті Василя Величка попечительскою школи стала його двоюрідна сестра Марія Муретова, яка постійно мешкала в Санкт-Петербурзі, проводячи на хуторі Вернигорівщина літні вакації.

У 1904 р. почалася російсько-японська війна, її хід складався невдало для Росії, ситуація на фронтах бойових дій була складною, в лазарети Санкт-Петербурга санітарні потяги масово привозили поранених. В імперії наростали протестні настрої, відбувалися робітничі страйки та демонстрації, що призвело у підсумку до революційних подій 1905 р. Суспільство розділилося на два табори, частина громадян, налаштованих патріотично, підтримувала самодержавство, до них відносились і Марія Георгіївна Муретова.

У церковнопарафіяльній школі с. Хаєнки вона організувала патріотичну акцію: учениці школи під керівництвом отця Михайла стали шити білизну для поранених воїнів. Білизну шили із полотна, витканого в майстерні школи. Всього виготовили 100 комплектів білизни, кожен комплект складався з сорочки, кальсонів, рушника, окремо витканого ученицями, і кисета. У кисет уклалися іконка, хрестик, конверт з адресою школи і папером, два аркуші цигаркового паперу, четвірка тютюну і дві-три Троїцькі книжки. Кошти на придбання предметів для наповнення кисетів були зібрані в селі, а також

пожертвані Марією Муретовою. Троїцькі книжки купувалися на пожертвування гуртка студентів у Санкт-Петербурзі, їх зібтали сини Марії Муретової, студенти університету Олександр та Дмитро.

Далі Марія Георгіївна звернулася до завідувача канцелярією імператриці Олександри Федорівни графа Я. М. Ростовцева за дозволом особисто піднести виготовлені комплекти білизни Імператриці делегацією від школи. Дозвіл було отримано, Царський Двір гостро потребував демонстрації всенародної підтримки, а прийом делегації сільських школярок з провінції був вельми до речі, він дозволяв наочно продемонструвати підтримку самодержавства простим народом.

Олександра Федорівна і сама збирала, в тому числі й особисто, і відправляла в Маньчжурію подарунки для солдатів, які також включали комплект білизни, тютюн, а ще чай, фунт цукру і льодяники. До кожного подарунка додавалося фото Імператриці з новонародженим спадкоємцем, Цесаревичем Олексієм, на руках.

У Санкт-Петербург з села Хаєнки на кошти Марії Муретової вирушила делегація з 17 осіб: священник Михайло Раєвський, вчительки Феодосія Олейникова і Віра Раєвська, вся старша група учениць, одна дівчинка з молодшої групи, дві ткалі і швачка. Делегація прибула в столицю 13 травня 1905 р. і зупинилася в будинку Училищної Ради при Святійшому Синоді, де їй було надано стіл, лікаря і прислугу. Відразу ж по прибуттю з ними зустрілися помічник Голови Училищної Ради протоієрей П. І. Соколов з колегами по службі. У той же день делегація вирушила конкою в Олександро-Невську Лавру, де в Нікольській церкві, в склепі якої раніше покоїлося тіло Василя Величка, була відслужена панахида.

14 травня делегація була присутня на урочистому богослужінні в Ісаакієвському соборі, яке було присвячене дню

коронації імператора Миколи II і імператриці Олександри. Богослужіння здійснювали Санкт-Петербурзький, Київський і Московський митрополити, п'ять єпископів і понад 50 священнослужителів. На богослужіння зібралися всі вищі чини Російської імперії.

Імператриця Олександра Федорівна

куди було послано придворні екіпажі для слідування до палацу. В Олександрівському палаці делегацію зустрів князь М. С. Путятін, генерал-майор Свити, який і провів усіх у царські покої. Там делегацію зустрічали княгиня М. М. Голіцина, гофмейстерина імператриці Олександри Федорівни, князь А. А. Ширинський-Шихматов, товариш обер-прокурора, фрейліни Імператорського двору.

За попередньою домовленістю імператриця приймала делегацію з священника, вчительки і чотирьох учениць. О 12 годині дня імператриця вийшла до делегації, діти зробили земний уклін, а Михайло Раєвський і Віра

Аудієнція у імператриці була призначена на 11 годину ранку 19 травня, а чотири попередні дні члени делегації оглядали визначні пам'ятки Санкт-Петербурга, їх супроводжували по пам'ятних і знаменитих місцях столиці діти Марії Георгіївни: дочка Марія і сини Олександр та Дмитро.

19 травня делегація у повному складі на чолі з Марією Муретовою прибула потягом з Царськосельського вокзалу на станцію Царське село,

Княгиня М. М. Голіцина

Раєвська – поясний; всі удостоїлися цілувати руку цариці.

Підносячи зразки білизни, одна з учениць сказала: «Прийміть, Матінко-Цариця, для поранених воїнів». Інша дівчинка піднесла від майстерні два українських кралевецьких рушники зі словами: «Царю і Вам, Государиня».

Князь М. С. Путятін

Милостиво прийнявши білизну і рушники, Олександра Федорівна детально їх розглянула, а потім стала розпитувати про майстерню при школі, про предмети навчання, запитала ім'я і прізвище кожної дівчинки, цікавилася їх батьками. На закінчення вона запитала у найменшої дівчинки, яка представляла молодшу групу, чи не важко було працювати. Дівчинка винахідливо відповіла: «Для Цариці і поранених воїнів працювати не важко». Наостанок, поцілувавши руку цариці, делегація покинула царські покої.

Безумовно, імператриця Олександра Федорівна, надаючи такий люб'язний прийом делегації дітей з української глибинки, виконувала, переважно, свої державні обов'язки, але на дітей ця аудієнція справила незабутнє враження.

Далі був влаштований сніданок у дворі палацу, після якого княгиня Голіцина вручила від імені Олександри Федорівни кожному члену делегації по великій коробці цукерок. На закінчення князь Путятін провів для гостей екскурсію по Великому Царскосельському палацу з його садами і ставками. Пізно ввечері делегація, переповнена враженнями, повернулася до Санкт-Петербурга.

20 травня Марія Муретова представила делегацію оберпрокурору Св. Синоду К. П. Победоносцеву. Після тривалої

бесіди про школу в Хаєнках, викладання предметів, ремесел, опитування дітей на предмет знання молитов і заповідей обер-прокурор схвально відгукнувся про покійного попечителя школи Василя Величка і подарував на прощання 25 рублів на «удовольствия». За спільною згодою, на ці гроші було куплено 65 іконок з зображеннями святих, які по приїзді були роздані ученицям школи.

Далі делегація вирушила до Москви, її проводжав з напутнім словом протоієрей Соколов, обдарувавши всіх на прощання духовними книгами. У Москві делегація розмістилася в гуртожитку Московського єпархіального жіночого училища, де їм надали стіл, лі-

**Обер-прокурор
К. П. Побєдоносцев**

**Митрополит Московський
Володимир**

каря та прислугу і виділили для екскурсій по Москві місцевого дякона.

Наступного дня делегація поклала вінок до могили Великого князя Сергія Олександровича, московського генерал-губернатора, вбитого в лютому 1905 р. есером Каляєвим, там Михайло Раєвський звершив панахиду, а діти співали.

Поклонившись святиням Москви, відвідавши Збройну Палату, Миколаївський царський палац і всі пам'ятки міста, делегація, напередодні від'їзду, була прийнята митрополитом Московським Володимиром, який повернувся з Санкт-Петербурга. Владика

обдарував усіх іконками і книгами, пригостив десертом і благословив на дорогу.

Пробувши у подорожі близько місяця, делегація повернулася в Хаснки. В середині червня на адресу Марії Муретової у Вернигорівщині з Санкт-Петербурга прийшов подарунок від імператриці: живописний портрет Олександри Федорівни і комплект з 35 картин з священної історії. В неділю 26 червня портрет імператриці, прикрашений квітами, був урочисто перенесений усіма ученицями на чолі з вчителькою Вірою Раєвською в школу, перед будівлею було здійснено подячний молебень. Марія Георгіївна прочитала складену від імені селян подячну адресу цариці від парафіян церкви Іоанна Богослова. Її підписали 97 козаків і селян, старости Хаснок і Воронівки, сільський писар і причт.

Отримавши подячну адресу, імператриця Олександра Федорівна через графа Ростовцева попросила Марію Муретову передати селянам щиру подяку за адресу, яка її глибоко зворушила.

Передані делегацією комплекти білизни Олександра Федорівна відправила в Маньчжурську армію, в школу прийшло з Маньчжурії більше 50 листів від солдатів, які дякували селянам за білизну та подарунки.

Відвідини царської резиденції і прийом у цариці стали яскравими і неординарними подіями в житті всіх учасників і на завжди залишилися в їх пам'яті. Михайло Раєвський писав: «Так іноді в сірому убогому житті в сільській глушині проб'ється життєвий яскравий радісний промінь, який закарбовується назавжди».

А в жіночій школі Хаснок продовжували навчати дітей, в додатковий четвертий клас стали приймати і дівчаток з інших сіл. Ось оголошення, опубліковане священиком Михайлом Раєвським в 1909 р. в «Полтавських єпархіальних відомостях»:

«При Хаєнківській жіночій однокласній церковнопарафіяльній школі Прилуцького повіту викладається: ткацтво, крій та шиття; тчуть: всіх розмірів, візерунків і якості полотно, скатертини, серветки, рушники та килимки. Кроють і шують на машинці: кофти, спідниці та білизну. Вік вступників від 13 років. Вакантних місць 10. Плата за навчання 5 р. на рік. Квартира і стіл в межах села вільні».

У церковнопарафіяльній школі викладали російську мову і арифметику дочки Михайла Раєвського Віра і Варвара, які закінчили Полтавське єпархіальне жіноче училище. У 1910-х роках сестри закінчили Вищі жіночі курси в Києві по історико-філологічному відділенню.

Після смерті Марії Георгіївни Муретової в 1912 р. маєток Вернигорівщина перейшов до її дітей, попечителькою школи стала Наталія Платонівна Муретова, уроджена Кулаковська, дружина Дмитра Муретова.

Вона успішно продовжувала справу своєї попередниці, кращих випускниць школи стала направляти на навчання в ткацьку школу-майстерню села Дігтярі Прилуцького повіту, де вони навчалися ткати марселеві ковдри на великому верстаті. Дігтярі славилися своїми ткацькими виробами, одна з майстринь навіть отримала грамоту і 25 руб. винагороди від імператриці Марії Федорівни за поставлені до царського двору лляні тканини.

З початком I-ї світової війни Михайло Раєвський у своєму будинку організував швейну майстерню, де шили білизну для воїнів. До пошиття білизни були залучені 60 дівчат, колишніх учениць жіночої школи. Групи по 20 осіб під керівництвом вчительок А. Бойко, Є. Яшняченко, М. Дроздовської і А. Оліфер, змінюючись, працювали вечорами з 18 до 22 години. Полотно в кількості 360 аршин було отримано з повітового комітету Червоного Хреста, приблизно стільки ж зібрали в селі.

Ну а далі була Лютнева революція, а за нею і Жовтневий переворот, імперія занурилася у вир громадянської війни. Доля останньої попечительки жіночої школи в Хаснках Наталії Платонівни Муретової була трагічною, у серпні 1919 р. її смертельно поранив пострілом в обличчя боєць заїжджого червоноармійського загону.

Земська і церковнопарафіяльна школи були перетворені в чотирикласну початкову трудову школу, а народну бібліотеку Михайло Раєвський був змушений перенести в будівлю церкви.

Церква в Хаснках пережила і гоніння в проведенні богослужінь в 1920-х роках, і конфіскацію в 1926 р. церковних цінностей. З 1928 р. Михайло Раєвський проживав у м. Ічня з дочкою Варварою, по чоловіку Федоровою, шкільною вчителькою, і внучками Людмилою та Вірою, а в Хаснки їздив служити і хоронити.

На початку 1931 р. в Хаснки приїхали закривати церкву двоє уповноважених із Прилук. Вони організували шабаш за участю дітей, які возили на санчатах, а потім спалили солом'яні опудала попа і попаді, а місцеві «комбеди» рубали і палили на багатті церковні ікони. Кругом на снігу валялися книги з бібліотеки. А навколо стояли віруючі, вони молилися і плакали.

Коли уповноважені пішли, віруючим вдалося врятувати кілька ікон та частину книг, які потім довгий час зберігалися в селянських хатах.

Ікону Пресвятої Богородиці «Достойно єсть», написану ченцями Афонського монастиря у 19-му столітті і подаровану церкві Василем Величком, привіз додому на санчатах Олександр Гузь, якому тоді було 16 років, зберігалася вона на горищі. В 1950-х роках останній церковний староста Павло Гузь забрав у племінника ікону і відвіз у село Заудайку. Зараз ікона знаходиться в церкві Святої Покрови цього села.

Олександр Миколайович Гузь, сільський вчитель, був самодіяльним художником, він зробив список (копію) ікони, цей список, відреставрований його дочкою Валентиною Козловською, нині знаходиться в храмі Трьох Спасителів міста Кривого Рогу.

Олександр Миколайович Гузь

Подальша доля священника Михайла Раєвського невідома. Його будинок передали школі, до 1980-х років там розміщувалися початкові класи та шкільні майстерні, а після побудови нової школи стару будівлю продали на будматеріали.

Набуті в жіночій школі навички крою і шиття та ткацтва стали гарною підмогою жінкам у сімейному житті, дозволяючи хоч якось вдягати себе і родину в умовах радянських злиднів та безгрошів'я, та за відсутності промислових товарів у магазинах. Багато випускниць мали швейні машинки німецької фірми «Зінгер», куплені батьками під час їх навчання. Агенти фірми продавали в селах швейні машинки в кредит на вигідних умовах.

Жінки перешивали та перелицьовували одяг з бабусиних скринь, з домотканого полотна шили білизну і традиційне жіноче та чоловіче вбрання, ткали рушники та скатертини, а в повоєнний період перешивали солдатські, в тому числі й німецькі, військові однострої.

В кінці 1950-х років в селі можна було побачити на луках за городами довгі полотняні полотнища, які відбілювалися під сонячними променями. А ще в 1970-х роках у селі діяла швейна майстерня, виготовляли і килимки та килимові доріжки, які

ткали зі смужок старих тканин, що стали вже непотрібними.

Події 1905 р. в пам'яті жителів села якось стерлися, про поїздки учениць жіночої церковнопарафіяльної школи в Санкт-Петербург і їх аудієнції в Царському селі у імператриці Олександри Федорівни ніколи не доводилося чути. Мабуть, безпосередні учасниці подій розповідати про це просто боялися, такі вже були часи, а потім учасниці і очевидці поступово пішли з життя, а історія забулася за трагедіями і катаклізмами, які переживало село разом з усією Україною. Детальні відомості про ті події збереглися лише завдяки публікаціям у церковній пресі.

4.3. Козацький рід Титикало з Ічні

Історія України, яка подається в наукових та науково-популярних публікаціях, зазвичай містить інформацію про основні історичні події та діяльність відомих історичних персон, при цьому часто втрачаються подробиці життя звичайних людей, які мешкали в той чи інший історичний період у своєму місті чи селі.

Погляд на історію через призму історичних подій в поєднанні з історіями життя конкретних родин дозволяє відчувати історичні події з іншого боку, по-новому та більш комплексно і рельєфно. Природа людської пам'яті така, що більшість людей не знає навіть власного родоводу і може назвати, в кращому випадку, лише своїх прадідів та прабабусь. Тому історичні події давнього минулого стають значно ближчими і зрозумілішими для потомків, коли їх пов'язати з далекими предками та прямими родичами.

Далі піде мова про старовинний козацький рід Титикало, який походить із Ічні. Цей рід дослідив киянин Роман Сергійович Титикало, юрист за фахом, керуючий адвокатського бюро

«Титикало та партнери». Заслужений юрист України, кандидат юридичних наук, правозахисник та публічний діяч з більше ніж 15-ти річним досвідом професійної діяльності у галузі права знайшов час і можливості для ґрунтовного вивчення історії власного роду.

Незабаром має вийти книга Романа Титикала за результатами його історичних і генеалогічних досліджень, автор люб'язно надав наявні інформаційні матеріали, які й склали основу цього підрозділу.

Прізвище Титикало в давніх писемних джерелах писалось по різному, зустрічається Титикало, Тикаленко, Титикаленко, Тітікало тощо. Прізвище походить, скоріш за все, від назви села Титильковець, жителі якого були переселені з Правобережної України на Лівий берег Дніпра. Так стверджував відомий представник роду Адріан Титикало, який вперше написав історію Ічні, хоча є й інші гіпотези. Примусове переселення селянських родин здійснювалося владою Московії в 1711–1712 рр. за наказом Петра I внаслідок укладення Прутського миру, який призвів до втрати Московією Правобережжя.

У Кременецькому районі Тернопільської області зараз є село Тетильківці на річці Вілія, яке входить до складу Шумської міської громади. Село відоме з XIV століття, воно тривалий час входило до складу Речі Посполитої.

Дослідження історії роду Титикало здійснювалося за наявними в архівах історичними документами. Для періоду XVIII століття це були такі джерела, як козацькі реєстри та присяги Прилуцького полку, ревізькі казки, господарчі реєстри, сповідні відомості, а в періоді XIX століття вивчалися ревізькі казки, метричні книги церков Ічні та деякі інші документи.

Вперше прізвище Титикало зустрічається в Ічні в господарчому реєстрі 1721 р. Надалі козаки з прізвищем Титикало записані в козацьких реєстрах Ічнянської сотні Прилуцького

полку за 1732, 1734, 1737, 1739, 1740 рр., а також у Присязі імператриці Анні Іоанівні 1732 р. і в списку козаків 1776 р.

Значно більше інформації міститься в документальних джерелах ХІХ століття, перш за все в метричних книгах. Ічнянські Титикали були парафіянами церкви Успіння Пресвятої Богородиці, освяченої в 1796 р. В радянські часи церкву зруйнували комуністи, зараз на її місці знаходиться сквер з пам'ятниками Тарасу Шевченку та Василю Чумаку. Згідно Сповідних відомостей Успенської та Соборної Миколаївської церков на 1846 р. в Ічні проживало 26 осіб з прізвищем Титикало.

Іншим змістовним джерелом інформації стали Ревізькі казки, зокрема 9-та ревізія 1850 р. та 10-та ревізія 1858 р., а в метричних книгах Успенської та Воскресенської церков за 1869–1886 рр. знайдено 53 записи про народження та смерть носіїв прізвища Титикало.

Отримані відомості дозволяють скласти родовідне древо Титикалів, яке є досить численним і розгалуженим і включає 9 поколінь. Тому далі наводяться відомості, які стосуються лише прямих предків Романа Титикала до діда включно, а також найбільш відомих родичів.

Першим відомим предком був виборний (реєстровий) козак Ічнянської сотні **Павло Титикало** (до 1710–після 1740), який мав синів Мусія, Степана та Данила.

В той період Ічня входила до створеної Богданом Хмельницьким військово-феодальної держави, яка називалася Військо Запорозьке, а пізніше історики стали вживати назву Гетьманщина.

До складу населення сотенного містечка Ічні тоді входили козаки виборні, які були записані в сотенні та полкові компути (реєстри). Козакам виборним виділялися у власність землі (до 100 десятин), вони становили основу козацького війська. У них були підпомічники, як правило, близькі друзі або родичі, яких

вони наділяли землею (10-12 десятин), а ті обробляли і землю козаків виборних та споряджали їх у походи. Чіткої межі між цими категоріями не існувало, підпомічники могли брати участь у військових походах, а у випадку загибелі козака виборного часто займали його місце.

Була ще численна категорія підсусідків, які не мали власної землі, або володіли незначними наділами і працювали в господарствах козаків виборних та підпомічників. Вони називалися посполитими. Ця категорія селян мала сплачувати податі та виконувати державні повинності. Вони з часом потрапили у феодалську залежність від козацької старшини, а після 1783 р. стали кріпаками.

Степан Павлович Титикало (близько 1738–?) (II покоління роду) не потрапив у козацьке військо через каліцтво, замість нього на службу пішов брат Данило. Степан рано помер, залишивши вдовою дружину Анну Никифорівну (1741–1817) з двома дітьми: сином Савою та дочкою Іриною.

Сава Степанович Титикало (1768–1832) (III покоління роду) жив у період радикальних змін у державному устрої Гетьманщини.

У 1781 р. в ході здійснення адміністративної реформи на території Гетьманської України було запроваджене Малоросійське генерал-губернаторство, а Малоросійська колегія, генеральний суд і полкові та сотенні правління втратили чинність.

В 1782 р. козацькі полки були розформовані, замість них утворили 10 регулярних кавалерійських і карабінерних полків, до яких на шестирічний термін набирали не лише козаків, а й селян.

Процес закріпачення посполитих завершився указом імператриці Катерини II від 3 травня 1783 р. про юридичне оформлення кріпосного права. Козацьку старшину Катерина II

зрівняла в правах із російськими поміщиками, з 1783 р. почалася нобілітація нових поміщиків у дворянство.

Козаки, які входили в сотенні та полкові компути, втратили свої привілеї, але залишилися вільними людьми, ввійшовши до податного стану.

У Сави Степановича та його дружини Варвари Василівни (1771–?) були сини Тимофій, Василь, Іван, Герасим та дочка Євдокія.

Сава Степанович одружився, коли Війська Запорозького вже не існувало, і лише приналежність до козацького стану нагадувала про ті славні часи.

Іван Савович Титикало (1803–?) з дружиною Тетяною Карпівною (1805–1870) (IV покоління роду) мали 6 дітей: синів Івана, Григорія, Павла, Петра і дочок Феодосію та Варвару.

Родина проживала в Ічні, займалися сільським господарством. Волосне містечко Ічня з 1802 р. входило до складу Полтавської, а приблизно з 1820 р. – до Чернігівської губернії. Були це вже часи Російської імперії.

В цей період відбувалося майнове розшарування козаків, оскільки через велику кількість дітей у сім'ях наявні землі дробилися, а козаки в основній масі біднішали.

Петро Іванович Титикало (1843–1926) (V покоління) – чи не найбільш відома постать з цього козацького роду.

У віці 18 років він потрапив на військову службу, прослужив у Російській імператорській армії 22 роки, вийшов у відставку в чині унтер-офіцера. До війська пішов неписьменним, але в армії опанував грамоту і служив писарем в артилерійській бригаді. Пробирав навіть готуватися до здачі іспиту за шостий клас гімназії, щоб вступити в юнкерське училище та отримати обер-офіцерський чин.

В 1883 р. був обраний на посаду Ічнянського волосного старшини. Була це керівна посада в системі волосного

самоуправління. Обов'язки волосного старшини полягали в нагляді за поліцейським порядком у волості, сприянні діяльності різних відомчих органів у селах, скликанні, підготовці програми та виконанні рішень сходів, вирішенні різних селянських справ. Сам старшина звітував перед поліцейним управлінням, повітовою владою та земством. Фактично, старшина був керівником волості, розділяючи свою владу з поліцейським справником.

Петро Іванович Титикало

Вибирався волосний старшина загальним сходом на три роки, посада затверджувалась земським начальником. Петро Іванович обирався на посаду щонайменше 2 рази, зберіглося багато офіційних документів (паспорти, довідки та ін.) за його підписом.

В 1888 р. був представлений до нагородження срібною медаллю «За старанність» на Станіславській стрічці для носіння на грудях. В поданні вказано, що попри економічний застій і неврожаї хліба в 1885–1887 рр. в Ічнянській волості не відбулося спаду торгівлі, торговий збір навіть зріс завдяки, зокрема, успішній роботі волосного старшини.

Хоча Петро Іванович ніде не навчався, був він доволі освіченою людиною, щедро наділеною природним розумом. В його домі була велика бібліотека, він регулярно випишував щотижневий журнал «Нива», який видавався в Санкт-Петербурзі.

П. І. Титикало, як на ті часи, був досить заможним, грошове утримання волосного старшини складало 250 рублів на рік, мав він у Ічні 12 десятин землі і навіть власний дубовий ліс на Прилуцькому шляху, який називався «Титикалова дубина».

Петро Іванович був одружений з Софією Людвіговою

Лінде (1858–1928), німкеню австрійського походження. Її батько Людвіг Лінде, римо-католик, переїхав у Ічню зі Львова (тоді Австро-Угорщина) і тримав у містечку пекарню. Його діти були православними.

У Петра Івановича та Софії Людвіговни було семеро дітей, сини Сергій, Петро, Василь і дочки Марія, Тетяна, Олександра, Анна та Поліна (див. фото в додатку).

Своїм дітям він постійно допомагав, домоволодіння синів знаходилися поруч на великій ділянці, яка належала Петру Івановичу. Свою хату під бляшаним дахом і з дерев'яною підлогою він віддав старшому синові, а для себе збудував нову хату поруч. В ній теж була дерев'яна підлога, віконниці на вікнах, а ще груба, обкладена кахлями ручної роботи.

Петро Іванович під час служби в армії навчився добре розбиратися в конях, які використовувались в артилерійській бригаді як тяглова сила. На старості років був фактично як фельдшер, мав інструменти, розбирався в тваринах, до нього часто приходили люди за допомогою.

Останні роки життя проживав з сім'єю сина Петра, залізничного телеграфіста.

Сергій Петрович Титикало (1878–1924) (VI покоління роду), був старшим сином волосного старшини. До 1920 р. з його родиною мешкав і батько.

В І-шу світову війну служив в унтер-офіцерському чині ратником Державного ополчення.

Сергій Титикало одружився пізно, його дружиною стала Пелагея Павлівна Данченко, дочка приятеля, який погодився на їх шлюб після довгих умовлянь.

У Сергія та Пелагеї Титикалів було четверо дітей, сини Олександр, Костянтин, Микола та дочка Віра.

Дружина була значно молодшою за чоловіка, але вона померла передчасно, у 1920 р. Сергій Петрович уже був вдівцем

з чотирма дітьми. Були тоді важкі часи, зійшовся він з вдовою, яка мешкала по сусідству, було і в неї троє дітей. Так і прожили разом, а невдовзі він помер.

Сергій Петрович Титикало

У другій половині XIX століття у жителів Ічні вже з'явилися можливості отримати освіту, вони навчалися в міських та повітових початкових училищах, по закінченню яких могли вступати у вчительські семінарії, технічні училища та спеціалізовані школи. Дехто навчався в гімназії та вищих навчальних закладах.

Здобувши професію, вони, як правило, виїжджали з Ічні, стаючи державними службовцями.

Як стверджують родичі, Сергій Петрович навчався в гімназії, але чи закінчив навчання – невідомо.

Василь Петрович Титикало (1885–1937), молодший брат Сергія Петровича, закінчив ремісничу школу, потім Художньо-промислову школу і педагогічні курси. Отримавши педагогічну освіту, викладав у 1-му Полтавському вищому початковому училищі, мав чин колезького регістратора.

В 1915 р. був мобілізований в царську армію, закінчив у Москві 4-місячну школу прапорщиків і був відправлений на фронт. Служив у 15-му гренадерському Тифліському полку, командував ротою, а потім був призначений начальником тилової служби полку.

В армії служив до кінця 1917 р., демобілізувався в чині штабс-капітана.

Був прихильником створення незалежної Української держави, в кінці 1918 р. приймав участь в діяльності повстанського антигетьманського комітету. На початку 1919 р. після відновлення Української Народної Республіки вступив до Дієвої

Армії УНР, відповідав за постачання провіанту для війська.

З осені 1919 р. перебував у місті Кам'янець-Подільський, де тоді знаходився Уряд Директорії УНР та Головний отаман Симон Петлюра.

Василь Петрович Титикало

В кінці 1919 р. сотник В. П. Титикало був направлений до Вінниці для збору провіанту та фуражу для армії, але невдовзі після його прибуття місто було окуповане червоними (3 січня 1920 р.).

Василь Петрович захворів на тиф, ця хвороба тоді вивела з ладу третину Армії УНР. Від армії був відрізаний, взимку 1920 р. повернувся до своєї родини в Полтаву, тяжко хворів та півтора роки був, фактично, паралізований.

Одужавши, почав працювати вчителем, викладав у 10-й трудовій школі.

Був поставлений на особливий облік в Полтавському ОДПУ як офіцер петлюрівської армії, до 1927 р. був позбавлений виборчих прав.

В 1934 р. його засудили до двох років позбавлення волі за відмову співпрацювати з органами ДПУ, а саме слідкувати та доносити на колегу-вчителя.

10 жовтня 1937 р. був заарештований, а 19 листопада 1937 р. засуджений особливою трійкою при УНКВС Полтавської області за ст. 54-10 ч. 1, ст. 54-11 КК УРСР до розстрілу з конфіскацією особистого майна.

Його звинуватили в участі в антирадянській Українській націоналістичній організації, яка готувала організоване військове збройне повстання проти Радянської влади з метою

від'єднання України від Радянського Союзу, а також у проведенні серед населення антирадянської агітації. Розстріляний у Полтаві 29 листопада 1937 р. Реабілітований 5 липня 1958 р.

До VI покоління роду належав і вже згаданий **Адріан Павлович Титикало** (1868–1953), син Павла Івановича, брата волосного старшини Петра Титикала.

У Павла Івановича та Наталії Михайлівни Титикалів було вісім дітей, вижило шестеро: сини Адріан, Павло, Федір, Іван та дочки Наталія і Варвара.

Родина вела сільське господарство і була незаможною, то ж Адріану довелося допомагати батькам по роботі з раннього дитинства.

Адріан Павлович Титикало

Закінчивши двокласне училище в Ічні, вирішив стати вчителем. Батьки йому допомогти не могли, самотужки освоїв програму 4-х класів гімназії, а далі два роки самостійно та з допомогою вчителів двокласного училища готувався до складання іспиту на народного вчителя. В 1892 р. успішно склав іспит у Чернігівській гімназії.

Працювати почав у школі грамоти з 1895 р., а з 1896 по 1916 рр. викладав у двокласному сільському училищі села Івангород. Далі був переведений завідувачем двокласного училища в село Петрушівку, де працював і після Жовтневого перевороту. Під час буремних подій 1917–1919 рр. школа в Петрушівці продовжувала діяти, на відміну від інших шкіл Борзнянського повіту.

Останнім місцем його роботи була Ічнянська неповна середня школа № 5 (див. додаток), вчителем він пропрацював

майже 46 років. В 1939 р. Адріан Титикало за багаторічну успішну педагогічну діяльність був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Його характеризували як людину «скромних, але реальних справ», особистістю, яка дуже багато сил доклала до розвитку освіти та навчання дітей.

Андріан Павлович цікавився історичним минулим Ічнящини, ще до війни почав працювати над рукописом про історію Ічні, який називався «Різні замітки з історії Ічні» і був закінчений в 1945 р. Опублікувати рукопис можливостей не було, він зберігався у родичів, а в 2013 р. був опублікований Фондом Віталія Шевченка у першому номері альманаху «Оживає минувшина».

У Адріана Павловича не було доступу до архівів та друкованих першоджерел, тому в його дослідженні на перший план часто виходять легенди та припущення. Але його історичний нарис має безумовну етнографічну цінність, бо він детально описує повсякденне життя простого ічнянського люду на протязі тривалого періоду.

Микола Сергійович Титикало (1904–1969) з VII покоління роду був прадідом Романа Титикала. Жив він уже в радянський період, був селянином-одноосібником, пережив колективізацію, розкуркулення, працював в артілі кінних перевізників, бригадиром у торфовидобувній артілі, потім конюхом у колгоспі. Був одружений з Домнікією Макарівною Білащенко (див. фото в додатку).

В армію його мобілізували у перші дні війни, під Миколаєвом потрапив у полон в першому ж бою. Німці тоді несподівано атакували ще несформовану військову частину, яка лише розгорталася. Мобілізованим встигли тільки видати одну гвинтівку на десять бійців, навіть у військову форму не перевдягли. Так що Миколі і зброю не вдалося в руках потримати.

В перші місяці війни німці відпускали на поруки полонених з мобілізованих місцевих жителів під відповідальність близьких родичів, тож його дружина все покинула і поїхала визволяти чоловіка з полону, але не встигла, Миколу вже відправили на захід.

Микола Сергійович
Титикало

Так він опинився у Франції, де добував руду в копальні. Підприємство належало французам, тож умови утримання були пристойними, нормально годували, навіть спав на білих простирадлах.

В 1945 р. полонених звільнили союзні англійські війська. Виступив перед ними радянський офіцер, закликаючи всіх повернутися на батьківщину, а потім англійський офіцер, який сказав, що всі бажаючі можуть залишитися, бо їх звільнила вільна країна, і вони тепер вільні у своєму виборі. Він процитував статті з радянських газет, в яких писалося, що в Радянському Союзі немає військовополонених, є лише «зрадники Батьківщини».

Дехто залишився, але основна маса полонених вирішила повернутися, серед них і Микола Титикало, дуже хотілося йому знову побачити дружину та дітей.

Зразу ж після перетину кордону товарні вагони закрили, вікна обтягли колючим дротом і виставили озброєну охорону. Опинився він у Магнітогорську, будував нові цехи металургійного комбінату, проживав у землянці, де спав на перепилянній навпіл колоді.

В 1951 р. вже перебував на поселенні, тоді його дружина Домнікія Макарівна домовилась з місцевою владою, і вони направили до спецкомендатури Магнітогорська запит з проханням відпустити піднаглядного Миколу Титикала додому у

відпустку, бо дружина у важкому стані. Відпустку йому надали, а по приїзду дружина домовилася про довідку, де було написано, що він помер, яку і відправили в Магнітогорськ. Так він і проживав удома в нелегальному статусі.

Син Миколи Сергійовича та Домнікії Макарівни **Володимир Миколайович Титикало** (1926–2015) (VIII покоління роду) був дідом Романа Титикала.

На початку червня 1941 р. закінчив Ічнянську семирічну школу № 2, а далі була війна. Два роки окупації проживав у Ічні, працював у сільській общині, створеній німцями на базі місцевих колгоспів. Обробляли землю, вирощували та збирали збіжжя. Володимиру тоді добре запам'ятався комендант Ічнянського гебіту, цивільний німець Гросман, якого називали «кривий» через кульгавість. Людей він нещадно шмагав, на вулиці краще було не потрапляти йому на очі.

**Володимир Миколайович
Титикало**

Невдовзі після визволення Володимир Титикало був призваний до Червоної армії, йому тоді ще й 18-ти років не виповнилося. Після підготовки у запасному полку у липні 1944 р. потрапив на І-й Прибалтійський фронт, де почав службу у протитанковому артилерійському полку командиром гарматного розрахунку. Далі разом з полком був переведений на І-й Білоруський фронт, форсував Одру і брав безпосередню участь у штурмі Берліну, де отримав осколкові поранення в руку та голову. Не долікувавшись,

втік зі шпиталю, щоб залишитися у своєму полку.

Про його доблесну службу свідчать бойові нагороди: два ордени Червоної Зірки, а також медалі «За взяття Берліна» та

«За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Сержант В. М. Титикало служив у Німеччині до кінця 1950 р., а після демобілізації повернувся в Ічню. Після семи років військової служби було важко звикати до цивільного життя, та й професії не було.

Закінчив Київську школу машиністів паровозів і почав працювати на Південно-Західній залізниці. Згодом закінчив Київську технічну школу машиністів локомотивів, на залізниці працював до виходу на пенсію.

У Володимира Миколайовича та його дружини Марії Іванівни, вродженої Гнилуші, було двоє дітей: син Сергій (нар. 1956 р.), та дочка Людмила (нар. 1953 р.). Сергій Володимирович Титикало – батько Романа Титикала, він теж став залізничником.

А Роман Титикало успішно реалізувався як особистість і досяг значних успіхів уже в незалежній Україні, ставши відомим юристом та громадським діячем.

В історії козацького роду Титикалів з Ічні відбилася, як у дзеркалі, історія України від Гетьманщини до сучасності. В поєднанні зі звичайними чи трагічними історіями життя окремих людей давні історичні події значно краще відчуються їх потомками.

Викладена історія восьми поколінь роду Романа Титикала, це лише стисла частина того, що йому вдалося зібрати в результаті пошуків та досліджень. Цікаві подробиці про його рід та про представників інших гілок роду Титикалів читачі зможуть знайти в його книзі, яка має незабаром вийти з друку. Сподіваюся, що приклад Романа Титикала надихне і інших до досліджень власного родоводу.

Розділ 5. НІМЦІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ще до II-ї світової війни в Чернігівській області існувала досить численна німецька діаспора. Етнічні німці компактно проживали в декількох населених пунктах, які називаються Біловезькими колоніями. Оселилися вони там в другій половині XVIII століття, ініціатором створення німецьких колоній була імператриця Катерина II. За її указом в 1766 р. на землях Іваницької сотні Ніжинського полку, які належали Генеральній Артилерії Війська Запорозького, і з'явилися перші поселенці.

Колоністів, завербованих у німецьких землях, разом з усім домашнім скарбом, сільгоспінвентарем та живністю перевозили на кораблях з Гамбургу і Любека в Санкт-Петербург, а далі вони їхали в кибитках до місць поселення. Були це, переважно, селяни і дрібні ремісники. Більша частина колоністів була лютеранами (58%), вони переселилися з Гессена, а також із Саксонії, Ганновера та Пруссії. Іншу частину переселенців становили католики (32%), які прибули з Майнца, Пфальца, Вюрцбурга, Швабії та інших місць. Решта належали до реформаторських конфесій, гнаних за віру (меноніти).

Недалеко від Бахмача в верхів'ях річки Остер організувалося шість колоній з адміністративним центром, названим Біла Вежа. Біля поселення знаходилися руїни фортеці часів Київської Русі з такою назвою, яка вперше згадується в літописі 1085 р., а в 1239 р. була зруйнована монголо-татарами. Від назви стародавнього городища і пішла назва колоній.

У Білій Вежі оселилися лютерани, котрі заснували ще три поселення: Городок (первинна назва Катеринополь), Кальчинівка і Рундевізія (Рундевайзе). Біла Вежа була духовним центром німців-лютеран, тут знаходилася кірха і будинок пастора, молитовний будинок діяв також у Рундевізії.

Католики заснували дві колонії: Великий Вердер (Грос Вердер) і Малий Вердер (Кляйн Вердер), які знаходилися в декількох кілометрах на північ від лютеранських колоній. У Великому Вердері перші поселенці побудували римсько-католицький костел.

Пізніше адміністративний центр колоній перемістився в Кальчинівку, яка стала волосним центром Борзнянського повіту.

Біловезькі колонії на мапі Шуберта 1868 р.

Поселення колоністів розташовувалися в Біловезькому степу, вже заселеному українцями. Кальчинівка була старим козацьким поселенням, відомим з першої половини XVII століття, вона є на мапі де Боплана 1648 р. На момент прибуття колоністів там уже було 9 хат і 5 мазанок артилерійських службовців, які випасали артилерійських коней. У безпосередній близькості від інших поселень розташовувалися українські хутори. Між Білою Вежею і Городком знаходився власницький хутір Скоропадського (Скуропатського), нині це село Вишнівське в Бахмацькому районі. До Великого Вердера примикали хутори Генерального писаря Семена Савича (Писарщина або Зарукавний) і Генерального підскарбія Андрія Марковича

(Марковичів), тепер це село Зарукавне. А в двох верстах на південний схід від Великого і Малого Вердера знаходився власницький хутір Кочубеївка (тепер село Біловежі Перші).

На будівництво колоній виділялися кошти з державної скарбниці, так, в Білій Вежі на церкву, школу і ратушу було виділено понад 5000 рублів, а всього переселенцям на облаштування виділялося з казни близько 100 000 рублів.

Згідно маніфесту імператриці колоністам надавалися місцеве самоврядування, захист від зазіхань загальної адміністрації, свобода віросповідання і суттєві пільги: звільнення від усіх податей і військової служби, безвідсоткові кредити, безмитний продаж вироблених нових товарів та ін.

Подолавши неминучі труднощі перших років, німці створили ефективні фермерські господарства, основу яких складало землеробство і тваринництво. Болота у верхів'ях Остра колоністи осушили, викопавши канали та побудувавши шлюзи. Вирощували зернові культури, тримали багато корів і свиней. З середини XIX століття почали успішно культивувати картоплю, значну частину якої продавали.

Німецькі поселення мали чітке планування, добротні будівлі, відрізнялися чистотою і акуратністю. Так, в Білій Вежі вулиці мали бруковані тротуари, а дорога-бруківка через хутір Скоропадського вела в сусідню колонію Городок.

5.1. Склад населення Біловезьких колоній

Спочатку склад населення колоній був мононаціональним і включав християнські конфесії лютеран та римо-католиків. В Кальчинівці останній місцевий житель Іван Михайличенко, православний, помер у 1851 р. Але згодом німецьке населення поступово стало поповнюватися представниками інших релігійних конфесій. Згідно з переписом 1897 р. в Біловезьких

колоніях мешкало 4953 жителі, з них 3037 жителів євангелічно-лютеранського і 1251 житель римсько-католицького віросповідань, а ще 665 жителів належали до інших конфесій. З них найбільш численною конфесією були православні. По колоніях Білі Вежі та Городок в переписі 1897 р. вони вказані окремо – 111 і 69 жителів.

Частина православних була німцями, це був результат укладення змішаних шлюбів. Через нестачу німецьких наречених чоловіки вступали в шлюби з українками, дружин знаходили переважно в ближніх українських поселеннях: українські Білі Вежі, хутори Біловезький і Зарукавний, село Григорівка. За правилами православної церкви при укладанні шлюбів з особами інших християнських конфесій давалася письмова підписка, що народжені в шлюбі діти будуть хрещені і виховані в правилах православного віросповідання. Такі шлюби уклалися вже в першій половині XIX століття (напр. Корнелій Гіммельрейх, Пилип Шпрінер, Георг Кістер, всі з Великого Вердера). Народжених в цих шлюбах дітей хрестили в православних церквах, а згодом вони створювали вже власні німецькі православні сім'ї. Слід зазначити, що не всі німці на перших порах виконували вимоги стосовно змішаних шлюбів. Так, діти Корнелія Гіммельрейха були католиками.

У метричних книгах Олександрівської церкви села Білі Вежі (7 книг, з 1875 р.) є відомості про укладання змішаних шлюбів і хрещення дітей, всього 12 записів. В метричних записах переважають жителі католицьких сіл: Андрій Реммель, римсько-католицького віросповідання (сини Пилип та Андрій); Пилип Кістер (син Федір), Кіндрат Шпрінер (дочки Анна і Євдокія), Пилип Шпрінер (син Андрій), Марія Шпрінер (син Никифор) – православні (Великий Вердер); Єфросинія Кістер (шлюб з Ігнатієм Садовським) – православна (Малий Вердер). Ще є записи по хутору Біловезький: римо-католики Карл

Альберт (син Василь, дочка Катерина) і Георгій Райт (дочка Ксенія).

У лютеран міжконфесійні шлюби були рідкістю. Через нестачу наречених дозволялося одружуватись з родичками, а можливості переїзду в інші колонії були обмеженими. Тому, наприклад, в Білих Вежах сімейне прізвище Раймхен зустрічається 42 рази, а Лаукарт – 38 разів.

В метричній книзі церкви с. Григорівка за 1904 р. знайдено запис про шлюб Йоганна Бланка з Городка, позашлюбного, євангелічно-лютеранського віросповідання, з Євгенією Грушею з хутора Біловезького, православною.

У метричній книзі церкви Білих Веж за 1877 р. є один запис по Городку про шлюб Катерини Мірошниченко, євангелічно-лютеранського віросповідання, з Калеником Турчиним з села Рубанка, православним. Цілком можливо, що в записі помилка, вінчання проводилося за місцем проживання нареченої, отже, Катерина повинна бути православною. Це підтверджується іншим записом по Великому Вердеру про народження дочки Анни солдаткою Пелагією Мірошниченко, православною (1878 р.).

В цілому ж, православних німців і українців, які постійно проживали в німецьких селах, було набагато менше, ніж це зазначено в перепису 1897 р. Решта православних проживали в німецьких селах тимчасово, це були жителі навколишніх українських сіл.

Після указу імператора Олександра II 1871 р., яким жителі колоній були переведені в категорію поселенців-власників, у німців з'явилася можливість придбання орних земель, деякі з них стали великими землевласниками (напр. Лаукарт). Власних робочих рук для обробки земель вже не вистачало, тому німці наймали українських селян в період сівби, для догляду за посівами і збирання врожаю, а також пастухів для випасу

худоби. Житло і стіл найманим працівникам надавали роботодавці.

Робота у німців справедливо і гідно оплачувалася, тому люди до них йшли охоче. Серед найманих працівників було багато молодих дівчат, вони заробляли собі на посаг. За сільськими традиціями дівчина до весілля повинна була попрацювати в наймах, інакше і заміж ніхто не візьме. Найбільш високо оплачувалася прополка тютюну, досить отруйної рослини. В кінці XIX століття за сезон тут можна було заробити 300 рублів, сума на той час чимала.

Доводилося читати спогади однієї жінки, яка працювала в молодості по найму, вона розповідала, що в німецькій родині до неї дуже добре ставилися, а при розрахунку господиня піднесла їй ще й подарунки для посагу.

Німецькі колоністи підтримували дружні стосунки з жителями навколишніх українських сіл, мирне співіснування німців і українців на Чернігівщині було в значній мірі унікальним явищем. В інших колоніях, зокрема на півдні України, мали місце і міжнаціональні конфлікти.

Орієнтовно кількість українців, які тимчасово проживали в німецьких селах в літню пору року, становила близько 400 осіб.

Третю за чисельністю групу населення Біловезьких колоній складали особи іудейського віросповідання. Євреї оселилися в Біловезьких колоніях ще до Указу від 3 травня 1882 р., який заборонив євреям селитися в сільській місцевості. У Поіменних списках 1882 р. II стану Борзнянського повіту вказана найбільш рання дата поселення євреїв – 1862 р. (Янкель і Іцько Каганови, Рундевізія).

Основним заняттям євреїв була торгівля, у всіх німецьких селах були лавки, в яких продавали бакалійні і червоні товари, хліб, м'ясо і молочні продукти. Інші торгували зерном, рогатою

худобою, кіньми, скуповували сирі шкіри, розвозили м'ясо по навколишніх селах.

Кілька євреїв займалися ремеслом, було два фарбувальники вовняних виробів, два лудильники мідних самоварів та посуду, кравець, обробник тютюну. Ще було три різники, які займалися «кошерним» забоєм і обробкою рогатої худоби та птиці.

Більша частина євреїв орендувала житло у німців, деякі мали власні будинки, побудовані на орендованій у німців землі.

Згідно Поіменних списків 1888 р. в Біловезьких колоніях проживало 34 єврейські родини, всього 196 осіб.

У Білих Вежах проживало 8 сімей, 45 осіб, з них 6 торговців, фарбувальник і лудильник. Лавки утримували Шмерко Копилев, Йосип Нейман, Янкель Папин, Шльома Прасов (бакалійні товари і хліб). Двоє останніх мали власні будинки. Решта орендували житло у Андрія Вундерліха, Генріха Лаукарта, Якова Ольденбургера, Генріха Сайбеля, Катерини Шефер.

У Городку проживало 6 сімей, 36 осіб, один різник, решта торговці. Купець 2-ї гільдії Хаїм Белов торгував у крамниці бакалійними і червоними товарами, мав власний будинок. Решта квартирували в будинках Андрія Шефера, Корнія Бланка, Пилипа Райзвіха, Кіндрата Ольденбургера, Пилипа Раймхена.

У Кальчинівці проживало 5 сімей, 29 осіб, 4 торговці і фарбувальник. Бакалійні лавки утримували Хаїм Хацкевич і Герша Зальський, останній проживав у власному будинку. Квартири євреям здавали Кіндрат Міллер, Генріх Сартісон, Йоганн Нейман, Данило Сайбель.

В Рундевізії проживало також 5 сімей, 29 осіб, з них один кравець, решта торговці. М'ясну лавку утримував Давид Гланц, а Іцько Каганов торгував у крамниці бакалійними товарами і хлібом, у них були власні будинки. Решта орендували житло у

Карла Зея, Кіндрата Сандера, наймали у опікунів Генріха Брауна і Генріха Гофмана порожні «сирітські» будинки.

У Великому Вердері проживало 7 родин, 38 осіб, різник і 6 торговців, в їх числі купець 2-ї гільдії Шльома Хоспавський-Голубовський. Троє торгували молочними продуктами. Власні будинки мали Мойсей Круглик і Борух Міренський, інші орендували житло у Міренського, Омеляна Арндта, Адама Шефнера, Олексія Реммеля, Антона Вензеля.

У Малому Вердері проживало 3 сім'ї, 19 осіб, всі торговці. Лавку тримав Шльома Хаславський, він мав власний дім. Решта орендували житло в домах Степана Ріцеля і Пилипа Шека.

Якщо виключити з числа жителів православних українців, які проживали в селах тимчасово, то особи іудейського віросповідання будуть другою за чисельністю групою населення колоній (близько 5 відсотків).

Наведений етноконфесійний склад населення Біловезьких колоній в основному зберігався до 1917 р.

5.2. Долі німців Чернігівщини

Населення колоній зростало, вже на початку XIX століття стала гостро відчуватися нестача орних земель, хоча вони і були виділені з запасом. Найбіднішою німецькою колонією був Городок. Там планувалося створити ремісничий центр по обслуговуванню інших колоній, тому переселенцям виділили менше орних земель, але вироби ремісників не знаходили попиту. Частина колоністів переселилася на південь України під Маріуполь, створивши там дочірні колонії (Грюнау), переселялися і в Ставропольську губернію (Кроненталь).

Набуття в 1871 р. статусу поселенців-власників було сприйняте німцями досить спокійно, вони швидко пристосувалися до нових умов господарювання. Їх ефективні селянські

господарства виглядали таким собі острівцем економічної стабільності і успіху на тлі поміщицьких економій і селянських господарств українських сіл. Розвивалося і виробництво, в Білих Вежах діяли суконна і тютюнова фабрики.

Після скасування колоністського статусу частина німців Біловеж знайшла себе на теренах державної і громадської діяльності, вони стали відомими вченими, ветеринарними лікарями, агрономами.

У нових умовах німцям довелося служити в армії, адже військова повинність стала обов'язковою. Під час I-ї світової війни їх намагалися не залучати до війни з співвітчизниками, вони брали участь в бойових діях переважно на Кавказькому фронті, воювали з турками.

Жовтневий переворот і прихід до влади більшовиків німці теж сприйняли спокійно, адже повага до влади і законотворчість були їх характерними рисами. Ічнянський красзнавець Костянтин Самбурський в своїх щоденниках (1925 р.) наводить вислів старого Юрія Раймхена з Білих Веж. На питання «Чи спокійно в колоніях?», той відповів: «Ми не бунтуємо, ми живемо спокійно».

У 1921–1923 рр. через посуху Поволжя і південні області України охопив голод. На Чернігівщині посухи не було, але через неконтрольовану продрозкладку також мала місце нестача харчів. Німці Біловезьких колоній разом з українськими селами виконували грабінницькі плани хлібозаготівель. Про це писав К. Самбурський: «1922 рік, 19 серпня, п'ятниця. Кальчинівка і Вердер, німецькі колонії, везуть в Ічню продподаток».

Під час голоду німці Біловеж приймали своїх співвітчизників з голодуючих регіонів. Знову щоденники К. Самбурського: «1922 рік, 5 червня, неділя. Приїхало кілька сімей німців. Це німці з Самарської губ. У минулому році виїхали до Херсонської губернії, потім у Катеринославську, а тепер їдуть в колонії

Борзнянського повіту, у Вердер, Рондивізію та ін. Їдуть німці на ручних візках. Голі, обірвані діти. Дві сім'ї без матерів. Їх матері померли в Сезьках у Прилуцькому повіті. Залишилося двоє немовлят – худих, при смерті. Жалісливі селяни принесли їм молока. Старші діти годують їх сосками. Одна дитина помирає. Німці розташувалися біля споживчої лавки біля дороги. Одну дитину приїжджих сьогодні поховали».

У 1923 р. була проведена адміністративно-територіальна реформа, німецькі села увійшли до складу Парафіївського району Конотопської округи. За переписом 1924 р. в Біловезьких колоніях проживало 5152 особи, було 912 дворових господарств.

Політика НЕПу, яка проводилася в 1920-х роках, стала для німців Біловеж останнім періодом їх спокійного і благополучного життя. Влітку 1929 р. почалася колективізація селянських господарств, яка викликала стихійні протести селян по всій Україні, і німців Біловезьких колоній в тому числі.

Законостушних німецьких селян в даному випадку було практично нереально переконати віддати своє майно в колгоспи добровільно, адже індивідуальні селянські господарства вони вели вже півтори сотні років.

В лютеранських селах пасивні протести проти примусової колективізації, так звані «волинки», очолював пастор Феофіл Мельман. Зі служителями культу більшовики не церемонилися, коли після територіальної реформи 1923 р. знадобилося приміщення під сільраду в Білих Вежах, у пастора відібрали дім. Довелося йому квартирувати у свого псаломщика в Городку. За постановою особливої наради при Колегії ДПУ УРСР від 19.12.1932 р. пастора Мельмана засудили на 3 роки тюремного ув'язнення, а євангелічно-лютеранську церкву Петра і Павла закрили.

У німців-католиків агітацію проти політики більшовиків

проводив ксьондз Петро Барановський, настоятель Петропавлівського костелу в Ніжині. Був він єдиним ксьондзом на чотири повіти, службу в костелі Великого Вердера правив наїздами. У вересні 1929 р. за ухвалою колегії ОДПУ Петро Барановський був поміщений в Соловецький концтабір на 10 років, а костел у Великому Вердері закрили. У 1937 р. справа Барановського була розглянута повторно, за постановою «трійки» при УНКВС по Ленінградській області його розстріляли.

Опір німецьких селян колективізації було зламано в результаті кампанії з розкуркулення. Селян поділили на три категорії: бідняки, середняки і куркулі. До куркульських господарств віднесли всі селянські господарства, які постійно використовували найману працю або мали млин, олійницю, крупорушку, просорушку, шерстечесалку, сушилку та ін.

З урахуванням заможності і хазяйновитості німецьких селян, багато з них потрапляли під наведені критерії. У німецьких селян не існувало понять куркуль, бідняк, середняк, над таким розподілом вони просто сміялися. Були селяни багатші і бідніші, але вони становили єдину згуртовану громаду, в якій всі підтримували один одного. К. Самбурський в своїх щоденниках наводить слова старого Раймхена: «У нас і бідний знаходить собі заняття і живе добре». Не дарма начальник ДПУ УРСР В. Балицький писав у 1932 р.: «... середняк німецького села по своїй міцності – куркуль українського села».

«Куркульські» господарства, що підлягали ліквідації, були поділені на три категорії. До першої категорії належали учасники і організатори антирадянських виступів, які підлягали ізоляції в тюрмах і концтаборах. У 1929–1934 рр. було розглянуто 15 кримінальних справ, до тюремного ув'язнення на 5 років були засуджені 4 жителі Біловеж і ще 7 осіб були адміністративно вислані на 3 роки, або відправлені на заслання на 5 років в північні райони країни.

До другої категорії потрапляли всі, хто чинив менш активний опір кампанії розкуркулення, але не чинив явного опору хлібозаготівлям. Їх разом з сім'ями виселяли в східні і північні райони країни.

Виселення куркулів другої категорії з Біловезьких колоній почалося в першій половині 1930 року. Інформація про місця депортації німців Біловеж знайдена опосередковано з відомостей про політичні репресії 1937–1938 рр. на нових місцях їх проживання, і зі списків німців, мобілізованих в Трудармію в 1942 р. Основним місцем депортації став Казахстан, а також Урал і Фрунзенська область Киргизії. Всього знайдено 131 прізвище уродженців Біловеж, переважно, це чоловіки – глави і члени сімей. З урахуванням чисельності німецьких сімей, кількість депортованих складала 500-700 осіб. Цифра, безумовно, оціночна, у списках можуть бути і німці, які переселилися самостійно. Для отримання точних даних треба мати поіменні списки депортованих з архівів.

Відомості про кількість розкуркулених сімей є по католицьких селах. У 1930–1931 рр. у Великому Вердері було розкуркулено 25 сімей з 153, а в Малому Вердері — 29 сімей, або ж четверта частина жителів (114 сімей).

Рятуючись від висилки, німці тікали в дочірні колонії, перебиралися в найближчі міста та села, змінюючи навіть прізвища і національність.

В 1930–1933 рр. мав місце масовий виїзд німців-лютеран на Північний Кавказ. Переїзд організували вчителька Фріда Типеліус (по чоловіку Ходич) і вчитель та бувший псаломщик Яків Гофман із Городка. Координував переїзд бувший псаломщик Конрад Типеліус, який переселився в Ставропольський край в 1929 р.

У Ставропольському краї також здійснювалася колективізація німецьких господарств, але проводилася вона плавно і

поступово, без крайніх форм насильства. Німецькі господарства розглядалися як основа відродження і розвитку сільського господарства краю. Переслідувалася мета здійснити процес «колгоспного будівництва» без зайвого примусу, на основі добровільності.

На Північний Кавказ виїхало близько 40 сімей, знайдено 46 прізвищ переселенців.

Конрад Типеліус в 1935 р. був засуджений до вищої міри покарання із заміною на 10 років виправно-трудових таборів, а в 1938 р. справу розглянули повторно, і його розстріляли.

До третьої категорії куркулів відносилися всі, хто не чинив опору розкуркуленню. Їм надавалися зменшені земельні ділянки за межами колгоспних масивів, а засоби виробництва, майно, худоба, навіть будинки, вилучалися. Люди залишалися в селах, але без засобів до існування.

В ході розкуркулення більшовики використовували вікову релігійну ворожнечу між лютеранською і католицькою громадами. Першими чинити опір колективізації перестали лютерани, в основній масі вступивши до колгоспів. Всі добротні будинки і надвірні споруди у Великому і Малому Вердері, відібрані при розкуркуленні, розбиралися і перевозилися в Кальчинівку і Рундевізію. Такий відвертий грабіж співвітчизників протестів у лютеран не викликав.

І тільки в 1932 р. майно розкуркулених почали забирати в місцеві колгоспи «Дружба» й ім. Сталіна, що склало 10-15% від вивезеного з Великого і Малого Вердера майна та споруд.

Опір німців-католиків примусовій колективізації був остаточно подоланий в результаті Голодомору 1932–1933 рр. За відмову селян здавати зерно в посівфонд села Великий і Малий Вердер були занесені на «чорну дошку», що тягло за собою заборону на пересування і зовнішню військову блокаду поселень, припинення будь-яких продовольчих поставок, необмежений

терор «активістів хлібозаготівель». Все продовольство з сіл було викачано, від голоду померло 256 осіб, з них 60 дітей, що склало близько 20% від загального числа жителів. Деякі сім'ї вимерли повністю.

Зі спогадів уродженки Малого Вердера Софії Райт: «Дуже багатьох убив голод. По селищу ходили тіні людські – шкіра та кістки. Деякі навіть йти не могли самостійно, спиралися об паркан, ще сподіваючись, що, може, хтось дасть хоч маленький шматочок хліба. Це ніколи з пам'яті не зітреться, змушує робити все, щоб не повторився цей страшний мор».

Лютеранські села перенесли голод легше, хоча й там мала місце нестача продовольства через спущені зверху нереальні плани хлібозаготівель. У колгоспах було відкрито їдальні, харчі перепадали і членам сімей, позначилися також заможність і хазяйновитість німців.

Кращі колгоспники Білих Веж і Городка. Жовтень 1933 р.

Як повідомляв Ніколай Луфт, його дід, який проживав у Городку, особисто розподіляв продукти на велику сім'ю, він говорив, що їсти треба, хоч і потроху, але щодня. Підготовував і внучку, яка прибігала до дідуся з Кальчинівки, де проживала у вітчима.

Про померлих від голоду в лютеранських селах немає відомостей, втім, списки померлих склалися за свідченнями очевидців, коли німців в селах уже не було. У навколишніх українських селах лютував голод, їх жителі ходили до німців просити милостиню.

Але своїм співвітчизникам-католикам лютерани не допомагали, скоріше навпаки. Софія Райт згадувала, як у 1933 р. батько виміняв на олійниці в Рундевізії дві макухи, а коли їх роздробив, то всередині виявилися тільки лушпиння, сміття та недопалки, скріплені якимось розчином для міцності.

У підсумку всі німці Біловеж стали колгоспниками, заплативши високу ціну за опір колективізації. Але це їх не врятувало від сталінських репресій 1937–1938 рр.

Перші репресії німців почалися в 1936 р., стосувалися вони громадян, що мали німецьке підданство, але незабаром поширилися і на етнічних німців, які були громадянами СРСР.

У Біловежах перші арешти відбувалися в жовтні 1936 р. Чекісти «викрили» німецьку контрреволюційну фашистську організацію, яка нібито мала осередки в усіх німецьких селах. У деяких ви роках цю організацію називають українсько-німецькою.

У чекістів вже був багатий досвід по «викриттю» різного роду українських повстанських націоналістичних, петлюрівських буржуазно-націоналістичних, єврейських шовіністичних, а також військово-офіцерських організацій аж до «Штабу повстанських військ визволення України».

«Розкрита» чекістами фашистська організація виглядала дивною, її члени звинувачувалися за ст. 54-11 КК УРСР (будь-яка участь у контрреволюційній організації), а інші частини ст. 54, що передбачали відповідальність за шкідництво, саботаж, диверсії, тероризм, шпигунство та ін., не застосовувалися. Виходить, що організація начебто й існувала, але ніякої активної

діяльності не вела.

Очевидно, що в контрреволюційну організацію чекісти просто записали всіх німців, невдоволених політикою більшовицької влади, отримавши необхідну інформацію від агентури та шляхом слідчих дій з застосуванням заходів фізичного впливу. Логіка чекістів була простою – кому з німців не подобається радянська влада, той і фашист.

Відомості про сталінські репресії в німецьких колоніях Чернігівщини взяті, в основному, з виданої в Україні серії Книг пам'яті «Реабілітовані історією. Чернігівська область». В них містяться прізвища від «А» до «О», використано і деякі інші джерела.

За наявними даними, було заарештовано 102 особи, з них у справі контрреволюційної фашистської організації 79 осіб і 23 особи — за статтю 54-10 КК УРСР за антирадянську пропаганду і агітацію. Арешти проводилися не тільки в селах Біловеж, але і в навколишніх українських селах, де проживали німці, а також в містах Бахмач, Ніжин та Прилуки.

До вищої міри покарання — розстрілу (ВМП) були засуджені 68 осіб, а 23 особи були ув'язнені у виправно-трудовах таборах (ВТТ) на 5-10 років. Ще 10 справ були закриті, винесено один виправдувальний вирок.

Більша частина розстрільних вироків була винесена позасудовими органами, «двійками» і «трійками». До складу «двійки» входили начальник УНКВС області та обласний прокурор, а в складі «трійки» був ще секретар обкому партії.

В судовому порядку було розглянуто 14 справ, спецколегії Чернігівського та Київського облсудів засудили 2 особи до ВМП.

Найбільше число засуджених до ВМП було у Великому і Малому Вердері (20 осіб), по 18 осіб розстріляли в Білих Вежах і Рундевізії.

Більша частина репресованих – колгоспники або робітники, вказуються їх професії: ветеринарний санітар, коваль, комбайнер, конюх, пасічник, рахівник, слюсар, столяр, стрілочник, тесля, чорнороб, швець, шорник ... У більшості вказано початкову освіту (школи в німецьких селах були 4-х класними), зустрічаються й неписьменні.

Серед розстріляних були представники сільської інтелігенції Рудольф Міллер і Іван Сартісон, директори шкіл у Великому Вердері і Кальчинівці, які мали незакінчену вищу освіту. Вони був засуджені за участь у контрреволюційній організації, а в дійсності за спробу навчання дітей німецької мови. Агроном з Рундевізії Яків Лаукарт покінчив життя самогубством під час слідства.

Наймолодшому з розстріляних був 21 рік, а найстаршому – 61, ще чотири особи загинули в ВТТ.

Розстрільні вироки виконувалися працівниками Чернігівського УНКВС в приміщенні обласного управління, тіла вантажили на машини і вивозили за місто в урочище поблизу села Халявин Чернігівського району. У 1989 р. на місці масових поховань було встановлено пам'ятний знак у вигляді гранітної стели.

Хоча німецькі колгоспи і були створені насильницьким шляхом, вони вигідно виділялися на тлі колективних господарств в українських селах, завдяки працьовитості, організованості і дисциплінованості німців, які просто не вміли працювати «абияк».

У Кальчинівці перед війною був зразковий колгосп, який славився високими врожайми зернових культур, а ще тут здавна вирощували породистих коней. Колгосп очолював комуніст Християн Едель, а його брат Данило був головою сільради. Кальчинівка найменше постраждала від сталінських репресій, тут розстріляли всього трьох жителів.

У Рундевізії до війни була лікарня з пологовим відділенням, середня школа, цегельний завод, електростанція – вулиці села освітлювалися. Працювали електромлин і ливарний комбінат, на якому виготовлялися чавунні піддувала, плити, дверцята для груб та інші вироби господарського вжитку.

З початком війни почалася масова мобілізація громадян України в Червону армію. Німців в армію не брали, хоча декого все ж мобілізували в перші місяці війни, в армії перебували і німці довоєнного призову. У жовтні-грудні 1941 р. за наказом Сталіна німців прибрали з діючої армії, відправивши в Трудармію, і навіть до в'язниць.

Знайдено лише 5 жителів Біловеж, які успішно служили в Червоній армії. Для цього їм довелося змінити національність. Зокрема, так вчинив уродженець Малого Вердера Іван Райт, мобілізований в армію на початку липня. У вересні 1941 р. він був поранений, потрапив до шпиталю, а при виписці звернувся до комісара шпиталю з проханням допомогти залишитися в армії. Комісар порадив йому написати заяву, що він не німець, а українець. Надалі за документами він значився українцем, воював у розвідці, в лютому 1943 р. був важко поранений під Курськом і демобілізований з армії за інвалідністю.

Уродженець Білих Веж молодший лейтенант Християн Лаукарт в кінці війни був нагороджений орденом Червоної Зірки. У 1985 р. всіх ветеранів війни, уродженців Білих Веж, Рундевізії, Великого і Малого Вердера, нагородили орденами Вітчизняної війни II ступеня, а Івана Райта – орденом I ступеня.

Частина чоловіків Біловеж в серпні 1941 р. була мобілізована в робочі колони, вони копали окопи, протитанкові рови і будували інші укріплення на західному напрямку.

В останній день серпня 1941 р. вийшла Постанова політбюро ЦК ВКП (б) «Про німців, які проживають не території Української РСР». Нею пропонувалося заарештувати німців,

які перебувають на обліку як «антирадянський елемент» і мобілізувати інших працездатних німців-чоловіків від 16 до 60 років в будівельні батальйони з передачею НКВС для використання в східних областях СРСР. Але Чернігівське УНКВС не змогло виконати це розпорядження, оскільки вже 9 вересня Чернігів був захоплений німецькими військами.

Лише в Городку ще 23 червня були заарештовані за антирадянську пропаганду і агітацію чотири жителі. Вироки їм винести не встигли, відправивши етапом до Кустанайської в'язниці (Казахстан). Один із заарештованих помер в тюремному вагоні на станції Челябінськ, інший помер до винесення вироку в лікарні Кустанайської в'язниці, ще один зник безвісти під час етапування. Вироку дочекалася лише Катерина Кістер, в 1942 р. її засудили на 10 років ВТТ.

Війська вермахту захопили села Біловеж 14 вересня, їх населення опинилося в зоні окупації. Жителі, які на той період перебували на схід від місць проживання, були депортовані, а чоловіків мобілізували в Трудармію. Зокрема, в Омутінський район Тюменської області відправили на поселення три сім'ї Луфт із Городка, які в серпні супроводжували колгоспну худобу до Пермі. Зиму 1942 р. сім'ї провели в землянках, викопаних у тайзі, оскільки в селі Красноярська ферма їх не прийняли. А в Трудармії опинилися чоловіки, мобілізовані в серпні в робочі колони.

Про життя німецьких колоній Біловеж в період окупації відомостей мало. Адміністративно колонії підпорядковувалися Роменському ортскоменданту і бургомістру Роменського гебіту. Селяни добилися відновлення індивідуальних господарств, хоча окупаційна влада наполягала на створенні сільських громад по типу колгоспів. У Рундевізії відновив роботу електромлин.

Окупанти залучали місцевих німців до адміністративної

роботи, служили вони перекладачами в комендатурах, поліцаями в народній самообороні, їм відводилася роль старост, допоміжного персоналу в органах німецького управління та ін.

Це були, переважно, лютерани, які зберегли німецьку мову і національну ідентичність завдяки наявності національної церкви, що підтримувала німецькі традиції й самобутню культуру.

А у католиків все було дещо інакше. Духовним центром німців-католиків був костел у Великому Вердері, збудований 1799 р. і названий на честь свята Пресвятої Діви Марії – Цариці Вервиці (Рожанця), яке католики відзначають 7 жовтня. Польська назва церкви – kościół Matki Bożej Różańcowej, звідки й українська назва – костел Покрови Божої Матері Ружанецької.

Церква тривалий час підпорядковувалася Гомельському

Костел у Великому Вердері. *Фото початку ХХ ст. і сучасний вигляд*

деканату, який входив до складу Могилівської католицької архієпархії с центром у Санкт-Петербурзі. Настоятелі костелу, які призначалися деканатом, не були німцями. Безумовно, литовець Сенвайтіс, поляк Жискар чи білорус Барановський були вельми гідними проповідниками католицької віри, але завдання збереження національної ідентичності німців не стояло серед першочергових пріоритетів Ватикану.

Церковна служба у католиків традиційно велася латиною, а в другій половині ХІХ століття на вимогу царської влади в богослужінні стала використовуватись і російська мова.

Мова богослужіння не мала суттєвого значення для великих общин німців-католиків на територіях Німеччини, але для маленької общини це стало критичною обставиною. Через ізолюваність Біловезьких колоній зв'язок з історичною батьківщиною було втрачено. Інших можливостей збереження мови і національної культури у німців-католиків не було, вже в кінці ХІХ століття більшість католиків не знали німецької мови і говорили, переважно, українською.

У співпраці місцевих німців з окупаційною адміністрацією не все було так однозначно і у лютеран. В кінці 1941 р. каральний загін мадяр, який прибув з Бахмача в Кальчинівку, вчинив жорстоку розправу над сім'єю колишнього голови колгоспу Християна Еделя. Після окупації села Християн і Данило Еделі пішли в підпілля. В Кальчинівку вони таємно проникли під новий 1942 р., хотіли провідати рідних, взяти теплі речі і продукти. На них доніс хтось із сусідів. Сім'я Християна Еделя складалася з 10 осіб, серед них одномісячні близнюки Микола та його сестра. Данило Едель також тоді перебував у його будинку. Всіх їх розстріляли. Поки йшла розправа, сім'ї Данила Еделя вдалося сховатися.

З наближенням фронту на початку вересня 1943 р. почалася широкомасштабна евакуація етнічних німців з території Рейхскомісаріату Україна в Німеччину. Першими евакуювали жителів Біловезьких колоній. По суті, вибору у німців Біловеж не було, потрапили вони в складну ситуацію між двома тоталітарними режимами. Частина з них, перебуваючи в окупації, служила інтересам Німеччини, інші, наскільки можливо, уникали співпраці з окупантами, але всіх, хто лишився, знову б чекали депортації та тюрми. Та й за відмову від евакуації окупанти

погрожували розстрілом.

5 вересня німці чотирьох лютеранських сіл вирушили своїм ходом на підводах на Захід. А більшість католиків Великого і Малого Вердера залишилися. У ніч перед евакуацією вони замкнули свої будинки і сховалися в нескошених хлібах навколишніх полів.

У березні 1944 р. біженці були розміщені в районі Вартегау в Західній Польщі, де їх розселили по різних населених пунктах, використовувалися евакуйовані на різного роду роботах, а в січні 1945 р. втекли далі на захід. Їхні долі склалися по різному, меншій частині евакуйованих вдалося розчинитися серед біженців у Німеччині (орієнтовно близько 40%), а інших знайшли розшукові команди НКВС. Спочатку їх відправляли назад в СРСР під виглядом радянських військовополонених, вони фігурують в записах ОБД Меморіал як звільнені з полону, в тому числі й жінки. Після Потсдамської конференції право СРСР на репатріацію визнали союзники по коаліції, евакуйованих німців стали видавати НКВС в американській та англійській зонах окупації.

Масова репатріація обставлялася урочисто: кумачеві транспаранти, полум'яні промови з трибуни, з гучномовців лунала пісня «Широка страна моя родная», а на пероні грав духовий оркестр. В офіційних документах місцями репатріації, спеціально для міжнародної спільноти, записувалися адреси постійного проживання німців на Чернігівщині, але везли репатріантів на схід у спецпоселення.

Всього знайдено 48 прізвищ репатрійованих жителів Біловеж, переважно, лютеран (3 особи римсько-католицького віросповідання), розселили їх у спецпоселеннях лісової промисловості Вологодської та Кіровської областей.

Деякі з евакуйованих німців були мобілізовані до військ вермахту, в 1944–1945 рр. вони служили в Німеччині, Австрії,

Чехословаччині та Югославії. Серед них знайдено одного жителя Великого Вердера, його репатріювали з Югославії в 1948 р.

Села Біловеж звільнили від окупантів 13 вересня 1943 р. бійці 2-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 18-го гвардійського стрілецького корпусу 60-ї армії. За Червоною армією йшли передові частини військ НКВС, які виявляли всіх німців, що не евакуювалися з якихось причин. Жителі, які ще залишалися в лютеранських селах, були депортовані, серед них і родина Данила Еделя з Кальчинівки. Його син Валентин пізніше кілька разів приїжджав на батьківщину, і, знайшовши в архівах документи про антифашистську діяльність свого батька і його брата, домігся установки на могилі розстріляних пам'ятника, спорудженого за підтримки керівництва Бахмацького району.

Військові чекісти розшукували і заарештовували німців, які співпрацювали з окупаційною адміністрацією. Відомо 4 такі справи по уродженцям Біловеж. Вироки виносилися військовими трибуналами (ВТ) військ НКВС і військових округів. Звинувачення висувалися по ст. 54-1 «а» КК УРСР (зрада Батьківщині). Трьох уродженців Кальчинівки і Рундевізії засудили до 10 років ВТТ. Останній вирок за статтю «зрада Батьківщині» виніс у 1950 р. ВТ військ МВС по Вологодській області. Уродженка Рундевізії Марія Лаукарт була засуджена до 25 років позбавлення волі.

Доля жителів Великого і Малого Вердера, які залишилися на Чернігівщині, також була незavidною. З окупантами німці-католики не співпрацювали, тому після звільнення Чернігівщини вони ще півроку проживали в селах, працюючи в місцевих колгоспах, а в березні-травні 1944 р. всі працездатні чоловіки були мобілізовані Дмитрівським РВК в Трудармію.

Їх відправили в ВТТ Бакалбуду-Челябметалургбуду, де вони утримувалися окремо від в'язнів ГУЛАГу. Знайдено 61

прізвище трудармійців, вік мобілізованих від 17 до 48 років. З них 9 осіб були вже в ВТТ засуджені, вироки в опублікованих документах не наводяться, але за іншими відомостями їх розстріляли, ще 2 особи померли від недоїдання та хвороб. У 1946 р. почалася демобілізація німців з Трудармії, але додому вони не повернулися, їх відправили в спецпоселення (Киштим, Біломорканал, СУ 859, СУ 880 та ін.).

Трудармія мало чим відрізнялася від концтаборів, але, формально, німці були мобілізованими, а не ув'язненими. Поки йшла війна, за сім'ї мобілізованих німців, що залишилися в селах, відповідав Дмитрівський РВК, тому їх не чіпали. Але в лютому 1946 р. всіх німців Великого і Малого Вердера депортували в східні райони країни. Директивного документа про виселення, як це було у випадку німців Криму, не знайдено. У довідках про звільнення вказується директива НКВС СРСР № 181 від 11.10.1945 р., але вона стосувалася правил реєстрації репатріантів в спецпоселеннях. На німців-католиків Біловеж, які не покидали місць постійного проживання, ця директива не розповсюджувалася.

Сім'ї трудармійців відправили зовсім не туди, де перебували їхні батьки, брати, чоловіки і сини. Всього знайдено 32 прізвища депортованих членів сімей. Список неповний, підходящих прізвищ німців, висланих за звинуваченням «особа німецької національності», набагато більше, але попереднє місце проживання в джерелах не вказується, що не дозволяє їх однозначно ідентифікувати. Проте, список дає чітке уявлення про місце депортації. Більшість жителів були відправлені «на лісоповал» в спецпоселення Кіровської області, а деякі опинилися в Комі АРСР і навіть в Іркутській області.

Після депортації 1946 р. німецька діаспора на Чернігівщині остаточно перестала існувати, німці Біловеж були розсіяні на теренах сходу і півночі Росії, в Казахстані і Сибіру.

У червні 1945 р. села Грос Вердер і Кляйн Вердер перейменували в Зеленівку і Малозеленівку, а Гросвердерска сільрада стала називатися Зеленівською. Німецьку назву Рундевізія замінили на Круглолугівка (буквальний переклад з німецької). Пізніше Зеленівку і Малозеленівку об'єднали в село Зеленівка.

Покинуті німцями села заселялися переселенцями, ще в 1943 р. в Білих Вежах (Біловежі Другі) поселили переселенців з Курської області Росії. За садибами, які дісталися безкоштовно, переселенці не стежили, дерев'яні споруди без догляду і ремонту поступово ставали непридатними для проживання. Бруковані тротуари села нові господарі розібрали на побутові потреби. Пізніше переселенці роз'їхалися хто куди, а село так і не відродилося. Станом на 2019 р. на території колишнього села немає жодного заселеного будинку, тільки руїни та зарослий лютеранський цвинтар.

Село Зеленівку в 1946 р. також заселили переселенці з Росії та Білорусії. Негативний досвід безкоштовної передачі садиб у Білих Вежах був врахований, з кожної родини нових переселенців брали 1500 рублів за право вселитися в будинок. Село відродилося, існує воно і понині, хоча в ньому, як і по всій Україні, позначаються демографічні процеси скорочення чисельності та старіння сільського населення.

А інші німецькі села так повноцінно і не відродилися. У селі Городок до 1954 р. була сільрада, діяв колгосп ім. Тельмана, потім село увійшло до складу сільради села Рубанка Дмитрівського району, а в 1970-х роках було зняте з обліку через відсутність жителів. Круглолугівка проіснувала довше, село зняли з обліку в 2009 р., а Кальчинівка знаходиться на межі зникнення.

З 1987 р. мав місце масовий виїзд німців Росії і Казахстану на історичну батьківщину. Серед тих, хто виїхав, був і уродженець Малого Вердера Яків Андрійович Райт (1919–2007).

Він пережив розкуркулення, голод 1932–1933 рр., з вересня 1941 р. по квітень 1946 р. перебував у Трудармії в Богословлазі, потім проживав на спецпоселенні в Казахстані.

Вийшовши до Німеччини, Яків Райт присвятив решту життя вивченню історії своєї малої батьківщини, відновленню історичної правди про німецькі поселення Чернігівщини та про долі односельчан. Його спогади зберігаються в Бахмацькому районному історичному музеї. У 2002 р. він з співавторами видав у Касселі книгу «Groß und Klein Werder» (Великий і Малий Вердер). Спогади і книга стали об'єктами пильної уваги, на них посилаються як краєзнавці, так і відомі вчені-історики.

Яків Райт (справа) з сім'єю брата Івана Райта (в центрі)

Завдяки подвижницькій діяльності Якова Райта стали відомими багато фактів історії Біловеж, починаючи від їх створення і до радянського періоду. Зокрема, він склав список померлих від голоду у Великому і Малому Вердері в

1932–1933 рр.

В 2007 р. жителі Зеленівки встановили в селі пам'ятний знак Жертвам Голодомору.

Свій внесок у вивчення історії лютеранських поселень Біловеж вніс і житель Гамбурга Ніколай Луфт, який вивчає історію своєї родини. Народився він у спецпоселенні Тюменської області, а його дід, батько і старші брати та сестри до депортації проживали в Городку. Зібрані ним відомості містять, зокрема, унікальну інформацію про переїзд предків з Любека в

Санкт-Петербург.

З 1990-х років на Чернігівщину спорадично приїжджають німці, щоб поклонитися землі предків. У Зеленівці дивом зберігся католицький костел, в 1934 р. комуністи знесли куполи, а будівлю переобладнали під клуб і кінотеатр, добудувавши котельню. В якості сільського клубу давній костел і дожив до на-

**Відкриття пам'ятного знака
Жертвам Голодомору в Зеленівці**

сих днів. Є ще будівля школи, збудованої німцями в 1907 р., там розміщувалася восьмирічна школа, яку закрили в 2016 р.

А в лютеранських селах об'єктом паломництва є кладовище в Біловежах Других, приїжджим показують також пам'ятник родині Едель у Кальчинівці, а в інших селах можна побачити лише руїни, порослі лісом.

Роботи по збереженню історичної пам'яті про Біловезькі колонії Чернігівщини протягом ряду років проводить Бахмацький районний історичний музей ім. М. Г. Яременка. Наукові співробітники музею збирають експонати з побуту німців, історичні документи і свідчення очевидців, співпрацюють із зацікавленими німецькими громадськими організаціями та приватними особами. Статті про різні аспекти історії Біловезьких колоній опублікували в місцевій та обласній пресі співробітники музею Валентина Пушенко, Тетяна Стрикун, Наталя Шевченко, архітектор Іван Биков, мистецтвознавець Марина Виноградова, краєзнавці Сергій Балашов, Борис Киричок та інші.

Музей став першим місцем, куди звертаються приїжджі німці, їх знайомлять з наявними фондами, проводять екскурсії по

німецьким поселенням. Гостями музею були Яків Райт, його син Валентин і небіж Валентин Вотчал. У 2007 р. музей провів науково-практичну конференцію, присвячену історії Біловезьких колоній. Відкрилася постійна експозиція з історії Біловеж. Можна сподіватися, що пам'ять про німецькі колонії Чернігівщини не буде забута.

5.3. Німецькі колоністи Гіммельрейхи з Івангорода

4 вересня 2017 р. у селі Івангород Ічнянського району Чернігівської області сталася знаменна подія: на будинку місцевої школи було встановлено меморіальну дошку в пам'ять про уродженця села Костянтина Павловича Гіммельрайха, вченого-гідробіолога, поета і прозаїка, громадського діяча, учасника підпілля ОУН, полковника УПА, командира загону спеціального призначення «УПА-Схід».

Меморіальну дошку виготовили коштом ГО «Українська Ініціатива». Чи не вперше на теренах Чернігівщини з'явився пам'ятний знак діячу УПА.

Кость Гіммельрайх походив із роду німецьких колоністів, які проживали в Івангороді. Вивчення історії роду Гіммельрейхів (так пишеться прізвище у більшості документальних джерел) присмно вразило, були вони обдарованими і талановитими людьми. З цього роду походили яскраві і знані особистості.

Першим відомим представником роду був Йозеф Гіммельрейх (1758–1814), який в 1788 р. прибув з Баттена, нині район Фульда, федеральна земля Гессен, Німеччина. Поселився він у Городку, де одружився з вдовою Катаріною Кампер (нар. 1764 р.), отримавши в якості посагу 4 десятини землі та ще 9 десятин від управління колоніями. Йозеф був шапкарем і фермером, сім'я була римсько-католицького віросповідання.

У Йозефа та Катаріни в 1797 р. народився син Корнеліус, в 1813 р. його перевели до Великого Вердера, де він, мабуть з матеріальних міркувань, одружився з вдовою Марією Гер, яка була старшою за нього на 19 років. Подробиці невідомі, можливо, шлюб був неофіційним. Другу дружину Корнеліуса звали Марія Михайлівна (нар. 1797 р.). В 1822 р. у них народився син, якому дали подвійне ім'я Йоганн Корнеліус.

В 1846 р. Йоганн Корнеліус одружився з козачкою з Івангорода, звали її Варвара Андріївна, родина проживала у Великому Вердері, а після відміни в 1871 р. колоніального статусу німців (можливо і раніше) переселилася в Івангород. В метричних книгах Йоганн Корнеліус записаний як Корнелій для уникнення плутанини, оскільки він мав старшого на два роки брата, якого звали Йоганн Генріх.

В родині Корнелія і Варвари Гіммельрейхів було чотири сини: Йоганн (1847–1903), Павло (1851–1913), Андрій (1853–?) і Михайло (1857–?).

Реформа імператора Олександра II 1871 р. відкрила Гіммельрейхам шлях до державної служби та освіти. Ще до набуття статусу поселян-власників державними службовцями стали брати Корнелія Йоганн Генріх (військовий лікар, з 1844 р.) і Михайло (чиновник, з 1855 р.).

Павло Гіммельрейх теж став державним чиновником, з 1895 по 1908 рр. служив бухгалтером матеріальної служби управління Самаро-Златоустовської залізниці, проживав у Самарі. В 1904 р. був нагороджений медаллю з написом «За старанність» на Станіславській стрічці. Отримав також звання особистого почесного громадянина. Після виходу у відставку повернувся в Івангород, де і помер від пороку серця у 62 роки, похований на цвинтарі Преображенської церкви.

Молодший син Корнелія Михайло навчався у Новгород-Сіверській гімназії, а потім у Харківському ветеринарному

інституті, з якого в 1878 р. був виключений на рік і висланий на батьківщину за участь у студентських заворушеннях. В ході слідства по іншій справі було встановлено, що він у квітні-травні 1879 р. відвідував таємні збори на квартирі земського лікаря Я. М. Білого в Івангороді.

1 липня 1879 р. Михайла вислали з Чернігівської губернії в Олонецьку як політично неблагонадійного. З 16 липня він був поміщений під нагляд у Позенці. 16 листопада Михайла Гіммельрейха призвали на військову службу і відправили в Гельсінгфорс, де він служив у 23-й піхотній дивізії. У 1880 р. отримав дозвіл вступити до Харківського ветеринарного інституту. Про його подальшу долю відомостей немає.

Андрій Гіммельрейх проживав у Івангороді, у нього було троє синів: Володимир (1887), Самсон (1890) і Микола (1897). Володимир і Микола проживали в Івангороді.

Самсон Гіммельрейх став жертвою політичних репресій 1937–1938 рр. Він мав середню технічну освіту і працював обліковцем артїлі «Механік» у селищі Сариголь поблизу Феодосії. Був заарештований Феодосійським МВ НКВС Криму в 1937 р. та засуджений на 10 років виправно-трудових таборів. Подальша доля невідома. Реабілітований у 1964 р. Його дочка Людмила (нар. 1928 р.) проживала у Феодосії.

По Йоганну Гіммельрейху відомості більш детальні, зібрано досить повну інформацію про його дітей та потомків. Він одружився з українкою Параскевою Петрівною Смоляр (1848–?).

Йоганн Гіммельрейх в 1870-х роках був одним із керівників самоврядування Біловезьких колоній, служив урядником Біловезького окружного наказу (бейзіцером). В обов'язки голови наказу та двох окружних бейзіцерів входило забезпечення виконання колоністами різних повинностей і фінансових зобов'язань перед державою. Вони ж захищали колоністів від

свавілля державних чиновників. В 1873 р. Йоганн Гіммельрейх навіть притягувався до суду за вчинення опору поліцейському приставу.

Знайдено відомості про сімох синів Йоганна Гіммельрейха: Миколу, Дмитра, Олександра, Павла, Олексія, Михайла та Никандра.

Йоганн Гіммельрейх

Сини Йоганна отримали ґрунтовну, навіть за нинішніми мірками, спеціальну освіту, хоча для цього їх батькові і доводилося докладати чимало зусиль. Батько готував синів до майбутньої праці на селі і підходив до їх навчання з властивою німцям практичністю. Вони спочатку закінчували агрономічну або землеробську школи, отримуючи середню освіту і необхідну на селі професію агронома, а в

подальшому вчилися у ветеринарному інституті, отримуючи іншу затребувану професію – ветеринарного лікаря. Один із синів отримав шановану в селах професію землевпорядника.

З початком I-ї світової війни Гіммельрейхи були мобілізовані до армії, довелося їм воювати зі своїми співвітчизниками. А потім сталася Лютнева революція, а за нею й Жовтневий переворот. Російська імперія поринула у круговерть громадянської війни. Брати Гіммельрейхи постали перед нелегким вибором: або прийняти ту чи іншу сторону збройного протистояння, або вичікувати, зберігаючи нейтралітет. Микола, Дмитро і Олександр Гіммельрейхи вибрали монархічну Росію, якій завдячували всім, чого досягли в житті, і воювали в Білій армії.

Старший з братів, Микола Іванович Гіммельрейх (нар. близько 1874), закінчив Уманське училище землеробства і садівництва (1894) і Харківський ветеринарний інститут. Служив

ветеринарним лікарем у Борзнянському повіті. У листопаді 1902 р. був призваний на військову службу в 108-й піхотний полк у цивільному чині колезького секретаря, так почалася його кар'єра військового чиновника. В 1903 р. отримав чин титулярного радника. Служив ветеринарним лікарем Кубанської області (Кубанське козацьке військо). У 1907 р. викладав у Катеринодарській військово-фельдшерській школі, колезький асесор. За відомостями на 1919 р. служив у Білій армії. Подальша доля невідома.

Дмитро Іванович Гіммельрейх (нар. 1876) закінчив Харківське землеробське училище, до I-ї світової війни працював агрономом у Полтавській губернії, а потім у селі Шаровка Харківської губернії в маєтку барона Кеніга, відомого цукрозаводчика.

Дмитро Іванович
Гіммельрейх

Ставив досліди по акліматизації цукрової тростини на Харківщині. Мав чин надвірного радника. Його дружина, Марія Олексіївна, уроджена Кутєпова (1884–1968) була дочкою священика з Івангорода.

Після Жовтневого перевороту служив у Білій армії, опинився за кордоном, але потім повернувся з еміграції, пройшовши через Змішану радянсько-польську комісію по репатріації (Російсько-українська делегація), з 1923 р. перебував на особливому обліку ОДПУ в Україні.

Політичних репресій йому вдалося уникнути, проживав у Харкові, де працював агрономом. Взимку 1942 р. провів кілька днів у лісі, з якихось причин ховаючись від німців, сильно застудився і невдовзі помер від запалення легенів.

Його син, Георгій Дмитрович Гіммельрейх, пропрацював

все життя в Харківському інституті механізації та електрифікації сільського господарства, мав вчений ступінь.

Марія Олексіївна після смерті чоловіка проживала в Харкові разом з дочкою Аллою. Потомки цієї гілки роду нині мешкають у Харкові та Запоріжжі.

Олександр Іванович Гіммельрейх народився 31 серпня 1879 р. Закінчив Харківське землеробське училище і Томський технологічний інститут.

Працював землевпорядником у Барнаулі Алтайського краю, де познайомився з Зінаїдою Іванівною Наберухіною (нар. 1887 р. в Бійську), вчителькою початкових класів, яка стала його дружиною.

Олександр Іванович
Гіммельрейх

Зінаїда Іванівна
Гіммельрейх (Наберухіна)

Брав участь у Російсько-Японській війні 1904–1905 рр., був нагороджений орденом Св. Станіслава 2-го ступеня з мечами. У 1907 р. згадується як прапорщик запасу в 6-й Східно-Сибірській стрілецько-парковій артилерійській бригаді.

З початком I-ї світової війни був призваний у чині прапорщика у 5-й артилерійській дивізіон. У лютому 1916 р. нагороджений орденом Св. Анни 2-го ступеня. Служив у чині

поручика в Збройних Силах Півдня Росії і в Російській армії в 1-му дивізіоні танків до евакуації Криму, останнього оплоту Білого руху на теренах Російської імперії. Його евакуювали з Севастополя на транспорті «Корнілов» у Константинополь. Перебував у таборі Російської армії в Галліополі (тоді Греція), де пережив усі труднощі та поневіряння перших років еміграції. З 1922 р. – у Чехословаччині, працював агрономом. Помер 22 липня 1936 р. в Празі, похований на Ольшанському цвинтарі.

Дружину і сина Олександр Гіммельрейх з початком війни перевіз до Івангорода. Після Жовтневого перевороту Зінаїда Іванівна Гіммельрейх згідно відомостям на 1922 р. працювала вчителькою в 3-класній школі № 1, а в 1932 р. – в ШКМ (школа колгоспної молоді). Зазнала політичних переслідувань. Ось що написано в документі ОДПУ з грифом «Цілком таємно» від 27 квітня 1932 р.: «Геммерлейх Зінаїда Іванівна – с. Івангород, ШКМ, вчителька, сама куркулька, чоловік знаходиться за кордоном, денікінський офіцер, рідня пов'язана з «СВУ». Сама Геммерлейх пов'язана з куркульсько-заможною частиною села Івангород. Участі у громадській роботі на селі не бере. Бажано використати в іншій школі нашого району».

У 1933 р. Зінаїда Іванівна виїхала з Івангорода в Бійськ до матері, а потім переїхала в Підмосков'я (Шатурський район, с. Власово), а її вже повнолітні діти залишилися в Україні. Вона приховала подробиці своєї біографії, повідомивши, що чоловік загинув у громадянську війну. Працювала вчителькою, проживала при школі разом з матір'ю Єлизаветою Іванівною. У 1962 р. переїхала в Київ до сина Германа, померла в 1988 р. на 101-му році життя.

А далі про дітей та внуків. Син Олександра і Зінаїди Герман Олександрович Гіммельрейх народився в Барнаулі 1910 р., а його дитячі роки пройшли в Івангороді. Закінчив Ніжинську

агрономічно-технічну школу, з 1928 по 1931 рр. навчався в Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті, який закінчив з відзнакою. Під час навчання працював препаратором на кафедрі анатомії, а після закінчення навчання став асистентом кафедри. У 1939 р. отримав вчений ступінь кандидата біологічних наук.

Герман Олександрович
Гіммельрейх

Під час війни Герман Олександрович служив молодшим, невдовзі старшим ветеринарним лікарем стрілецького полку, а потім начальником лікувального відділення ветеринарного лазарету 55-ї гвардійської стрілецької дивізії, що обороняла Кавказ і штурмувала Новоросійськ. У складі 2-го Білоруського фронту дійшов до Варшави. У складі 1-го Українського фронту звільняв Східну Пруссію, штурмував Берлін. Гвардії майор ветеринарної служби Г. О. Гіммельрейх нагороджений трьома орденами Червоної Зірки, медалями «За оборону Кавказу», «За взяття Берліна» та ін.

Після війни повернувся на кафедру анатомії Київського ветеринарного інституту, за сумісництвом завідував кафедрою анатомії Білоцерківського сільськогосподарського інституту (1946), декан ветеринарного факультету Української сільськогосподарської академії (1957–1977). Одночасно завідував кафедрою анатомії (1952–1987), доктор біологічних наук (1960), професор (1962).

Г. О. Гіммельрейх був відомим ветеринарним морфологом, його ім'я знане широкому колу спеціалістів не лише в галузі ветеринарної медицини, біології, зоології України, але і фахівцям Азії, Африки, Латинської Америки, Європи. Помер він у

1987 р. в Києві, похований на Байковому кладовищі. Ім'я Г. О. Гіммельрейха носить Музей анатомії Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Дружина Германа Гіммельрейха Тетяна Олександрівна, уроджена Жаковська (1905–1964), походила з дворянського роду. У війну перебувала в окупованому Києві. Після звільнення міста її кілька разів забирали в НКВС для допитів: прізвище німецьке, у квартирі повно медичної літератури німецькою мовою, з дворян, та ще й проживання на окупованій території. Її врятувала, мабуть, лише бездоганна військова біографія чоловіка.

Дочка Германа і Тетяни, Ніна Германівна Гіммельрейх (1937–2014) була відомим вченим-біохіміком, кандидатом біологічних наук. З 1991 по 2013 роки очолювала відділ біохімії нервової системи Інституту біохімії ім. А. В. Палладіна Національної академії наук України.

Потомки цієї гілки роду Гіммельрейхів нині мешкають у Києві.

У Олександра і Зінаїди Гіммельрейхів було ще двоє синів, Лев та Вадим.

Лев Олександрович Гіммельрейх (нар. 1912 р.) проживав у Харкові. Загинув під Харковом у березні 1943 р. Похований у селі Єлизаветівка Лозівського району Харківської області у братській могилі.

Тоді, 16 лютого 1943 р., війська Воронезького і Південно-Західного фронтів звільнили Харків. У місті публічно повісили колаборантів та спішно провели мобілізацію, забирали до армії навіть 15-річних підлітків та чоловіків, старших за 60 років, не питаючи документів. Їх кинули в бій без будь-якої підготовки і майже без зброї. Частина мобілізованих навіть не перевдягли у військову форму, пішли вони в бій хто в чому. У Харкові їх називають «чорнорубашечниками».

З військової точки зору посилати в бій зовсім непідготовлених людей було повним безглуздом, але для вищого військового керівництва ті люди нічого не вартували, були для них просто гарматним м'ясом. Та й не допомогли тоді такі жертви, 10 березня німці знову захопили Харків.

**Брати Гіммельрейхи з матір'ю. Зліва направо:
Вадим, Герман, Лев**

Цей трагічний епізод війни довго замовчувався, бо він не вписувався в діючу ідеологічну доктрину. У тій м'ясорубці і загинув Лев Гіммельрейх. Його встигли поставити на довольство у якійсь військовій частині, тому відомості й зберег-

лися в архівах.

Дружина Льва Гіммельрейха Раїса після війни проживала в Чугуєві.

Доля Вадима Олександровича Гіммельрейха (1914–1972) склалася достатньо благополучно. Був він вченим-географом, викладав у Махачкалі, керував Дагестанською філією Географічного товариства СРСР, автор підручника з географії для дагестанських шкіл.

Син Йоганна Гіммельрейха Михайло (нар. 1890 р.) за відомостями на 1909 р. був студентом Харківського ветеринарного інституту. В I-шу світову війну служив на Чорноморському флоті в чині прапорщика.

Молодший з синів Йоганна, Никандр Іванович Гіммельрейх (нар. 1892 р.), закінчив землеробське училище, в I-шу

світову війну служив у царській армії, потрапив до австро-угорського полону. Повернувся з полону в 1918 р., проживав у Івангороді, в період НЕПу успішно займався сільським господарством.

Михайло Іванович
Гіммельрейх. 1909 р.

У 1930–1931 рр. Никандр Гіммельрейх проходив по сфабрикованій справі «Весна». Його доля була трагічною, детально про справу «Весна» написано в розділі 3.

Олексій Гіммельрейх (1887) служив у Івангороді дільничним фельдшером. У 1923 р. одружився з Анастасією Гаврилівною Лук'яною з Ічні (1902). Пізніше мешкав у Києві, там народилася дочка Валентина (1927).

Ще один син Йоганна Павло Іванович Гіммельрейх народився в 1883 р. в Івангороді. Закінчив Харківське землеробське училище і Харківський ветеринарний інститут (1909). Працював ветеринарним лікарем, потім у Київському ветеринарному інституті (до 1930 р. – ветеринарно-зоотехнічний інститут), став кандидатом ветеринарних наук. У 1934 р. був посланий піднімати ветеринарну науку в союзних республіках, працював у Єреванському і Ашхабадському ветеринарних інститутах. Перед війною повернувся на Київщину, працював у Білоцерківському сільськогосподарському інституті, захистив докторську дисертацію і отримав звання професора (1939).

У війну П. І. Гіммельрейх залишився на окупованій території у Білій Церкві. Працював завідувачем кафедри у Київському ветеринарному інституті, який німці відкрили у вересні 1942 р. При відступі німців йому довелося евакуюватися на

Захід. Перебував з дружиною у Галичині, а з 1944 р. – у Мюнхені, де працював першим деканом ветеринарного факультету Українського техніко-господарчого інституту (до 1950 р.). У 1951 р. емігрував до Австралії, проживав у Мельбурні, був членом Союзу об'єднаних українців Австралії.

Павло Іванович Гіммельрейх

Павла Гіммельрейха ніколи не покидала туга за Батьківщиною, в 1959 р. він повернувся в Україну. У Львові проживав його молодший син Євген (1916–1997), там Павло Іванович і помер у 1960 р.

Його дружина Єлизавета Василівна, уроджена Попова, розділила долю чоловіка. Народилася вона 1890 р. у Катеринославі (нині Дніпро) у родині священика. В 1910 р. закінчила з відзнакою жіночу гімназію в м. Бахмуті і того ж року склала іспити за повний курс чоловічої гімназії, отримавши доступ до вищої університетської освіти. Навчалася у Жіночому медичному інституті в Санкт-Петербурзі (1911–1913), звідки була виключена за участь у студентських заворушеннях. У 1911 р. вийшла заміж за майбутнього професора П. Гіммельрейха. Закінчила медичний факультет Харківського університету (1918). Працювала лікарем-гінекологом у Чернігові, Воронькові, Каневі, а з 1922 р. – в клініці А. Крупського при Київському університеті та, одночасно, у Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті, де опанувувала біохімію. З 1934 р. перебувала разом з чоловіком в Єревані і Ашхабаді. У 1939 р. – доцент, зав. кафедрою біохімії Білоцерківського сільськогосподарського інституту, кандидат біологічних наук (1940).

Під час війни проживала в окупованому Києві, а з наближенням фронту переїхала з чоловіком до Галичини, певний час працювала лікарем. З 1944 р. – у Мюнхені.

У 1946 р. стала співзасновницею медичного відділу УВАН (Української вільної академії наук), академік УВАН. З 1952 р. – в Австралії. Мріяла про повернення на Батьківщину, але не судилося. Померла в Мельбурні у 1955 р.

**Кость Павлович
Гіммельрейх.
Австралія, 1953**

Син Павла і Єлизавети Костянтин (Кость) Павлович Гіммельрейх народився 1912 р. в Івангороді. У 1927 р. закінчив Першу Шевченківську гімназію в Києві, навчався в електротехнічному, а потім у хімічному технікумі. 1931 р. вступив до зоотехнічного інституту, який закінчив у 1935 р.

Згадуючи роки навчання в інституті, Кость Гіммельрейх писав у своїх спогадах, що багато його товаришів полишили навчання і розбіглися хто куди, оскільки під час голодомору 1932–1933 рр. тарілка супу та 50 грамів хліба у студентській їдальні були недостатніми для засвоєння складних інститутських дисциплін. Залишилися лише ті, кому допомагали родичі.

Після закінчення інституту був призваний на один рік у військову школу в Хабаровську, яку закінчив зі званням старшого лейтенанта артилерії.

Після вишколу працював у Інституті гідробіології Академії наук УРСР. Спочатку науковим лаборантом, а з 1941 р. після закінчення аспірантури та підготовки дисертації – старшим науковим співробітником.

На початку війни був мобілізований у Червону армію,

обороняв Київ. Служив у артилерійському полку, був командиром взводу управління, помічником начальника штабу дивізіону, потім помічником начальника штабу полку. Обставини склалися так, що полк залишився без начальника штабу і командира. Костянтин Гіммельрейх став замісником командира полку, очоливши полковий штаб.

Його полк залишився без пального і опинився в оточенні у «Київському котлі». Тоді в кільці оточення загинув увесь Південно-Західний фронт, а в полон потрапило 665 тис. бійців. Кость Гіммельрейх також опинився у полоні, знаходився в таборі для військовополонених на околиці Житомира, де відчув усі «принади» табірної життя радянського полоненого у німців. Антисанітарія, холод, голод і просто нелюдські умови життя, які багато-хто не витримував. Німці тоді не були готові до розміщення такої кількості полонених, а «зразково» організовані табори (шталаги) з'явилися пізніше.

З полону зміг звільнитися, записавшись в українську допоміжну поліцію Києва. При першій же нагоді пішов із поліції, знайшовши роботу через міську управу. Працював директором рибтресту, і, одночасно, науковим співробітником Інституту гідробіології, який відновив роботу при німцях.

1942 р. вступив до похідної групи Організації українських націоналістів (ОУН), яка напівлегально діяла в Києві. Це була гілка ОУН, яку очолював Андрій Мельник (ОУНм).

Кость Гіммельрейх позиціонував себе українцем, хоча і володів німецькою мовою. Реєструватися як фольксдойче він відмовився. Ось що він писав в автобіографії про своє німецьке походження: «Моє німецьке прізвище – Гіммельрайх (небесне царство) – успадкував я від мого прапрадіда, що походив з німецьких колоністів, які поселилися на Україні за часів Катерини II. Він одружився з українкою, як і його син і внук, тобто мій батько, так що в мене вже залишилася лише одна восьма

німецької крові».

Кость Гіммельрейх знав про долю братів батька і зробив свій особистий вибір. З тих пір і почалося у нього подвійне життя, офіційно він керував рибтрестом і працював у Інституті гідробіології, а в підпіллі виконував таємні доручення ОУН, та тихо саботував поставки свіжої риби до німецької армії. Більшість риби, яка виловлювалася бувшими радянськими рибальськими артілями, опинялася на київських базарах.

З наближенням фронту разом з дружиною Левантиною (уродженою Моровською) і дітьми Юрієм та Олесею переїхав до Галичини, а коли фронт підійшов до Карпат – відправив сім'ю далі на Захід.

Влітку 1944 р. поблизу містечка Турка в Карпатах Кость Гіммельрейх намагався створити відділ Української повстанської армії (УПА), що складався з мельниківців. Вдалося зібрати одну сотню ім. Полуботка, яку він і очолив під псевдонімом «Шелест». Але незабаром під тиском відділу УПА, що представляв гілку ОУН Степана Бандери, сотня самоліквідувалася.

Кость Гіммельрейх відбув до старшинської школи УПА, а після двомісячної підготовки прибув у розпорядження Головного військового штабу УПА. На початку січня 1945 р. він зустрівся з командувачем УПА Романом Шухевичем, який призначив К. Гіммельрейха командиром відділу особливого призначення «УПА-Схід» (з новим псевдонімом «Кий»).

Відділ мав складатися з вихідців із Центральної України, його метою було взяття Києва після можливого початку війни між СРСР і західними союзниками.

К. Гіммельрейх формував і готував свій відділ на сході Тернопільської області, уникаючи серйозних сутичок з радянськими військами. Однак надії на війну між СРСР і союзниками швидко розвіялися, і вже у вересні 1945 р. полковник

УПА К. Гіммельрейх, втративши зв'язок з Головним штабом, з рейдом пішов на Захід. Під його командуванням було близько 200 бійців. Зустрівши на шляху слідування один із крайових відділів УПА, передав туди своїх вояків, а сам, за погодженням, відправився з кількома старшинами до кордону.

З родиною возз'єднався 1946 р. у Західній Німеччині. Поселившись у місті Регенсбурзі, включився в розвиток нової політичної сили – Української революційно-демократичної партії, заснованої письменником Іваном Багряним. З 1949 р. – член ЦК партії.

У 1951 р. емігрував з родиною до Австралії. Заснував газету «Українець в Австралії» (1956). Опублікував мемуари

Кость Гіммельрейх читає свої вірші в Літературно-мистецькому клубі. Австралія, 1976

«Річка обіточна», «Спогади командира відділу особливого призначення УПА-Схід», збірку віршів «З-під евкаліптів».

Творчий доробок мав би бути більшим, але рукописи його творів, як і науковий архів матері, згоріли при пожежі у будинку Гіммельрейхів у Мафрі в березні 1953 р. Дещо вдалося відновити, але наприкінці 1970 р. Кость Гіммельрейх переніс інсульт і практично втратив зір, а тому продовжувати роботу над своїми творами уже не міг.

В 1960-х роках був нагороджений Воєнним хрестом УНР, а в 1987 р. – Золотим хрестом заслуги УПА. Помер у 1991 р., похований у Мельбурні.

Його діти стали повноправними громадянами Австралії. Батько виховував їх у любові до України. Юрій (Юрко)

Гіммельрейх – відомий художник, член Спілки українських образотворчих митців Австралії. Він провідував родичів у Києві в 1991 р. Олеся Вотерфол також була активною діячкою Спілки, а після аварії на Чорнобильській АЕС стала одним із замісників голови Австралійської фундації допомоги дітям Чорнобиля. Вона збирала кошти постраждалим дітям через телемарафони, продаж мистецьких творів з аукціонів, влаштуванням добродійних концертів. Приїздила до Києва з чоловіком, дочкою та зятем у 1989 р.

Хотілося б сподіватися, що і їх потомки збережуть пам'ять про Україну та про своє родове коріння.

Така ось багатопланова, складна та заплутана, а в значній мірі й трагічна історія роду Гіммельрейхів з Івангорода. Жили вони у непевні, тривожні та переломні часи, що й відобразилося на їхніх долях. Треба було робити складний особистий вибір, і був він у них різним, але їхньої вини у цьому немає, таке було життя. Це, безумовно, славний, талановитий і працьовитий рід, який заслуговує на всіляку повагу та добру людську пам'ять.

ДЖЕРЕЛА

Основна література

1. Балабай В. І. На землі Ічнянській. – Ніжин: ТОВ «Видавництво „Аспект-Поліграф“», 2004. – 268 с.

2. Бонч-Осмоловская М. А. 500 лет рода Бонч-Осмоловских: Осмоловские герба Бонча / Бонч-Осмоловская М. А., Бонч-Осмоловская Е. А., Бонч-Осмоловская Н. Е., Быченкова Л. А., Валуева Е. М., Кириллова О. Е., Миронюк Б., Осипцов С. А.; Сост. и общ. ред. Бонч-Осмоловской М. А. – М.: Научная книга, 2018. – 968 с.

3. Бордато Э., Талалай М. Под чуждым небосводом / Эннио Бордато, Михаил Талалай. – СПб.: Алетея, 2009. – 147 с.

4. Гузь Б. Родовід отамана Євгена Ангела. / Б. Гузь // *Сіверянський літопис*. – 2020. – № 6. – С. 119–125.

5. Гузь Б. Слово про земляка: художник Віктор Резанов. *Оживає минушина. Книга десята*. Упорядники: Т. Чумак, М. Терещенко, О. Шевченко. – К.: Гнозіс, 2019. – С. 106–115.

6. Гузь Б. Олекса Стороженко – сторінки біографії. *Оживає минушина. Книга десята*. Упорядники: Т. Чумак, М. Терещенко, О. Шевченко. – К.: Гнозіс, 2019. – С. 56–75.

7. Гузь Б., Терещенко М. Історія садиби Романівщина. *Оживає минушина. Книга дев'ята*. Упорядники: М. Терещенко, В. Шевченко. – К.: Гнозіс, 2018. – С. 27–51.

8. Гузь Б. До біографії Івана Мартоса. *Оживає минушина. Книга дев'ята*. Упорядники: М. Терещенко, В. Шевченко. – К.: Гнозіс, 2018. – С. 52–66.

9. Гузь Б. Останні поміщики Хаєнок: Муретови. *Оживає минушина. Книга восьма*. Упорядники: Т. Чумак, В. Шевченко. – К.: Гнозіс, 2018. – С. 106–117.

10. Гузь Б. Боротьба і смерть отамана Ангела. *Оживає минушина. Книга п'ята*. Упорядники: І. Неживий, М. Терещенко. – К.: Гнозіс, 2016. – С. 23–60.

11. Гузь Б. Долі сім'ї Навроцьких. *Оживає минушина. Книга четверта*. Упорядники: І. Неживий, Н. Черненко, Т. Чумак. – К.: Гнозіс, 2016. – С. 35–41.

12. Гузь Б. Пам'яті поета Величка. *Оживає минушина. Книга третя*. Упорядники: Н. Черненко, Т. Чумак, В. Шевченко. – К.: Гнозіс, 2015. – С. 74–81.

13. Гузь Б. О. На берегах Іченьки. Історія села Хаєнки. – Кривий Ріг: Мінерал, 2014. – 182 с.

14. Демченко Т. Отаман Ангел – знакова постать повстанського руху на Чернігівщині доби Української революції (1918 – 1919 рр.) / Т. Демченко // *Сіверянський літопис*. – 2018. – № 1-2. – С. 395–401.

15. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. – Київ: Темпора, 2006. – 576 с.

16. Моренець В. Дві окупації: Чернігівщина 1940-х років / редактор -упорядник В. Моренець. – Київ: Видавець Мельник М. Ю., 2020. – 592 с.

17. Моренець В. Земля, полита кров'ю. – К.: Історичний клуб «Холодний яр»; Український пріоритет, 2013. – 368 с.

18. Моренець В., Шевченко В. Ічнянці в Армії УНР: Штрихи до літопису боротьби українців проти російської окупації у перше десятиріччя після більшовицького перевороту 1917 р. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. – 295 с.

19. Муретова Т. Життєпис сім'ї Муретових. *Оживає минушина. Книга восьма*. Упорядники: Т. Чумак, В. Шевченко. – К.: Гнозіс, 2018. – С. 117–123.

20. Навроцький П. Спогади про Хаєнки та Ічню. *Оживає минушина. Книга четверта*. Упорядники: І. Неживий, Н.

Черненко, Т. Чумак. – К.: Гнозіс, 2016. – С. 42–64.

21. Навроцький В. Хочу, щоб пам'ятали. *Оживає минувшина. Книга четверта*. Упорядники: І. Неживий, Н. Черненко, Т. Чумак. – К.: Гнозіс, 2016. – С. 65–71.

22. Самбурський К. І. Щоденники 1918–1928 рр. Гірка українська історія очима псаломщика з Гужівки / Упорядники: В. Моренець, В. Шевченко. – К.: Гнозіс, 2015. – 1024 с.

23. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.

24. Терещенко М., Шевченко В. Ічнянщина: першоджерела. Історія краю в документах. / Автори-упорядники М. Терещенко, В. Шевченко. – К.: Гнозіс, 2017. – 952 с.

25. Титикало А. Різні замітки з історії Ічні. *Оживає минувшина*. Упорядник Віталій Шевченко. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. – С. 58–90.

26. Schütz Ph. Der Ruf der Zarin: ein Beitrag zur Auswanderung hessischer Familien nach Russland / Philipp Schütz. – Marburg: Elwert, 1989.

Електронні ресурси

(Дата звернення 03.05.2021)

1. Гузь Б. Діяльність УПА на Ічнянщині. *Чернігівське земляцтво*. 11.09.2020. URL:

<http://chz.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/Diialnist-UPA-na-Ichnianshchyni.pdf>.

2. Гузь Б. Прилуцькі дворяни Велички. *Чернігівське земляцтво*. 06.06.2020. URL: <http://chz.org.ua/pryluts-ki-dvoriany-velychky/>.

3. Гузь Б. Прилуцькі Велички на Тамбовщині. *Чернігівське земляцтво*. 15.04.2020. URL:

<http://chz.org.ua/pryluts-ki-velychky-na-tambovshchyni/>.

4. Гузь Б. Герої визвольних змагань – Юрій Осмоловський. *Чернігівське земляцтво*. 30.03.2020. URL: <http://chz.org.ua/heroj-vyzvol-nykh-zmahan-yuriy-osmolovs-kyu/>.
5. Гузь Б. Долі німців Чернігівщини. *Чернігівське земляцтво*. 19.02.2020. URL: <http://chz.org.ua/heroj-vyzvol-nykh-zmahan-yuriy-osmolovs-kyu/>.
6. Гузь Б. Німецькі колоністи Гіммельрейхи з Івангорода. *Чернігівське земляцтво*. 30.11.2018. URL: <http://chz.org.ua/nimets-ki-kolonisty-himmel-reykhy-z-iv/>.
7. Гузь Б. Історія хутора Романовщина: Горленки, Забіли, Дабіжі, Ростковські. *Чернігівське земляцтво*. 27.04.2018. URL: <http://chz.org.ua/istoriya-hutora-romanovschyna-horlenky-zabily-dabizhi-rostkovski/>.
8. Гузь Б. Об одном роде черниговских дворян Забелло. *Проза.ру*. 30.03.2018. URL: <https://proza.ru/2018/03/30/1027>.
9. Гузь Б. Усадьба Романовщина. *Форум ВГД*. 6.01.2018. URL: <https://forum.vgd.ru/post/2721/84317/p2583397.htm#pp2583397>.
10. Гузь Б. Генерал Костянтин Іванович Величко – невідомі сторінки біографії. *Чернігівське земляцтво*. 22.11.2017. URL: <http://chz.org.ua/heneral-kostyantyn-ivanovych-velychko-nevidomi-storinky-biohrajji/>.
11. Гузь Б. Дворянский род Величко из Слобожанщины. *Проза.ру*. 29.04.2021. URL: <https://proza.ru/2021/04/29/637>.
12. Гузь Б. По следам пропавшей печати Величко. *Проза.ру*. 23.05.2017. URL: <https://proza.ru/2017/05/23/1378>.
13. Гузь Б. Моя Украина княжны Дабижи-Ростковской. *Проза.ру*. 27.10.2013. URL: <https://proza.ru/2013/10/27/2019>.
14. Гузь Б. Рыбинские купцы Величко. *Проза.ру*. 13.05.2013. URL: <https://proza.ru/2013/05/13/661>.
15. Гузь Б. Василий Величко – личная драма поэта. *Проза.ру*. 08.02.2013. URL: <https://proza.ru/2013/02/08/1383>.

16. Гузь Б. О пропавшей печати Величко. *Проза.ру*. 25.11.2012. URL: <https://proza.ru/2012/11/25/1377>.

17. Гузь Б. У могилы Василия Величко. *Проза.ру*. 08.09.2012. URL: <https://proza.ru/2012/09/08/940>.

18. Гузь Б. Пушкин и хутор Вернигоровщина – история легенды. *Проза.ру*. 12.07.2012. URL: <https://proza.ru/2012/07/12/1150>.

19. Гузь Б. О Василии Львовиче Величко и не только. *Проза.ру*. 13.05.2012. URL: <https://proza.ru/2012/05/13/984>.

20. Guz В. Этноконфессиональный состав населения Беловежских колоний Черниговщины. *Geschichte der Wolgadeutschen*. 30.08.2020. URL: <http://forum.wolgadeutsche.net/viewtopic.php?f=5&t=14204>.

21. Guz В. Католическая церковь в Великом Вердере (Беловежские колонии). *Geschichte der Wolgadeutschen*. 27.02.2020. URL: <http://forum.wolgadeutsche.net/viewtopic.php?f=296&t=12809>.

22. Guz В. Раскулачивание и депортации в Беловежских колониях Черниговской области. *Geschichte der Wolgadeutschen*. 02.09.2019. URL: <http://forum.wolgadeutsche.net/viewtopic.php?f=305&t=11880>.

23. Guz В. Политические репрессии в Беловежских колониях Черниговской области. *Geschichte der Wolgadeutschen*. 16.08.2019. URL: <http://forum.wolgadeutsche.net/viewtopic.php?f=6&t=11780>.

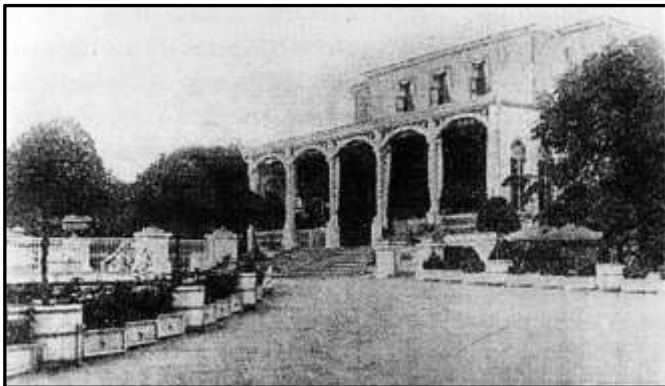
ДОДАТКИ

Світлини та ілюстрації до розділів

До розділу 1

1.1. Прилуцький рід Величків

Іван Іванович Величко-молодший

Палац в садибі Каріан. *Фото кінця XIX ст.*

Службовці мастку Знаменське-Каріан.
І. І. Величко в другому ряду, 4-й справа

**Родина Строганових і гості на веранді палацу.
*Справа І. І. Величко та його син Олександр***

Інженер-генерал Костянтин Іванович Величко

**К. І. Величко.
*Маньчжурська армія,
Ляоянь, 1904 р.***

**Портрет К. І. Величка.
*Художник С. І. Пічугін, 1927 р.***

Спадкоємці Василя Величка – Муретови

Архієпископ Димитрій (Муретов)

Платон Андрійович Кулаковський

Всеволод Федорович Міллер

Фердинанд Георгійович де Ла Барт

Євгенія Кулаковська з племінниками, зліва направо:
Георгій, Микита, Тетяна, Олексій

Брати Муретови, зліва направо: *Олексій, Георгій, Микита*

**Тетяна Дмитрівна
Муртова. 1962 р.**

**Анатолій Юлійович
Шманкевич. 1952-1953 рр.**

**Олексій Дмитрович
Муртов**

**Тетяна Дмитрівна і Олександр Олексійович
Муртови**

1.2. Дворянське гніздо Романівщина

Горленки

Петро Олександрович Горленко

**Єлизавета Федорівна
Горленко (фон Фішер)**

**Петро Петрович Горленко,
офіцер РІА**

Марія Петрівна Горленко

Ніна Петрівна Горленко

Ольга Петрівна Горленко

**Євгенія Петрівна Горленко,
капітан далекого плавання**

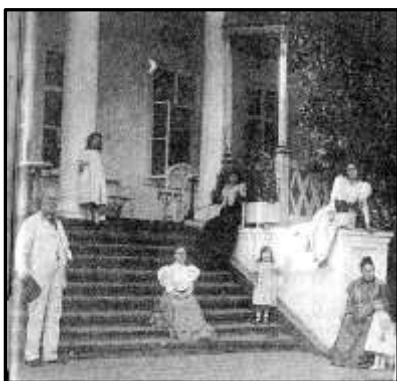

**Юрій Гаврилович Богдашевський,
генерал-майор артилерії**

Княжна Дабіжа-Ростковська

Катерина Дабіжа-Ростковська. *Світлина різних років*

Родина Дабіж на веранді
палацу в Романівщині

Сестри Катерина та Софія Дабіжі

**Няня Катерини Дабіжі
Тетяна Копачова**

Кучер Дабіж Михайло Соляник

До розділу 3

3.1. Отаман Євген Ангел з Чернігівщини

**Євген Петрович Ангел.
1918 р.**

**Гетьман Української держави
Павло Скоропадський**

**Головний отаман
Симон Петлюра**

**Борис Палій-Неїло,
полковник армії УНР**

**Яків Юзефович, командувач
5-м кінним корпусом
Добровольчої армії**

**Григорій Колос (Колосов),
командувач Повстанськими
військами УНР**

3.2. Голгофа Юрія Осмоловського

**Антін Кравець, генерал-чотар,
командувач УГА**

**Ніколай Бредов, генерал-лейтенант,
командувач 7-ю піхотною дивізією
Добровольчої армії**

3.4. Справа "Весна" на Чернігівщині

**Степан Пуріс. Чугуївське
військове училище**

**Олена Олексіївна Пуріс
(Кутспова)**

Олена Пуріс з дітьми. *Близько 1934 р.*

3.5. Долі сім'ї Навроцьких

Борис Петрович Навроцький

**Валентин (зліва) та Юрій Навроцькі
з дружинами і Надія Навроцька
(в центрі)**

До розділу 4

4.2. В гостях у цариці

Церква Іоанна Богослова в Хасках.
Реконструкція В. Козловської

4.3. Козацький рід Титикало з Ічні

Петро Іванович Титикало (в центрі) з дружиною (зліва), дітьми та
внуками. Початок XX століття

Вчителі Ічнянської семирічної школи. *Адріан Титикало четвертий справа в другому ряду. 1940 р.*

Микола Сергійович Титикало (в центрі) з родичами: друга справа – Домнікія Білащенко. *1930-ті роки*

До розділу 5

Сучасний вигляд дороги між Білими Вежами і Городком

5.2. Долі німців Чернігівщини

Випускний клас чотирирічної школи в Білих Вежах. 1936 р.

5.3. Німецькі колоністи Гіммельрейхи з Івангорода

Дмитро Іванович Гіммельрейх. Світлина різних років

Дмитро Гіммельрейх з дружиною Марією

**Георгій Дмитрович Гіммельрейх
з дружиною Аллою Дмитрівною**

Ніна Германівна Гіммельрейх

**Кость Гіммельрейх після
прибуття на Захід. 1946 р.**

**Кость Гіммельрейх з родиною.
*Австралія, 1951 р.***

Показчик географічних назв Чернігівщини

- Августівка 218, 221
Андріївка 222
Антонівка 9
Бакаївка 222
Бахмач 174, 175, 181, 182,
246, 314, 319
Бережівка 208
Березівка 243, 273
Біла Вежа 298-300
Білі Вежі 301, 302, 304,
306, 308, 314, 316, 322, 323
Біловежі Другі 319, 322
Біловежі Перші 300
Біловезький 301, 302
Богданівка 9
Борзна 141, 171, 179, 230,
232, 235, 236
Буди 9, 11
Бурімка 213-217, 219, 222
Васьківці 273
Велика Загорівка 232, 236
Великий Вердер 299-302,
305, 308, 309, 311, 314, 316-
319, 321, 322, 324, 326, 327
Величківка 9
Вердер 307
Вересочі 232
Вернигорівщина 10-13, 16,
17, 38, 39, 46, 48-52, 54-56,
86, 254, 260, 261, 263-265,
272, 274, 279, 281
Вертіївка 232
Високе 273
Вишнівське 299
Вишнівка 222
Власівка 162, 163, 168, 197,
198
Воронівка 38, 244, 266, 279
Галайбин 229
Гмирянка 182
Головеньки 229, 230, 232
Городок 298, 300-302, 304,
306, 308, 312, 316, 317, 323,
324, 326
Грабів 244, 246
Григорівка 301, 302
Грос Вердер 299, 322
Гужівка 53, 81, 82, 86, 176,
178, 181, 234
Дігтярі 281
Дочка 238
Дрімайлівка 232
Жадьківка 79
Заїзд 14
Замостя 10-15, 18
Зарукавне 300
Зарукавний 300, 301
Заудайка 282
Зеленівка 322-324

Зруба 11
Івангород 5, 233, 235-241,
293, 326-328, 330-333, 336,
342
Іваниця 64, 65, 68, 72, 110,
179, 182
Іржавець 110, 111, 119, 243
Ічня 6, 48, 53, 56, 60, 62, 63,
70, 86, 90-93, 95, 100, 103,
104, 106, 107, 110, 111, 136,
139-144, 146, 153, 156, 158,
170, 175, 176, 178, 181-183,
186, 187, 216, 221, 232, 235,
240, 245, 247, 249, 250, 251,
254, 255, 260, 263-265, 282,
284-286, 288, 289, 291, 293,
294, 296, 307
Кальчинівка 298-300, 304,
307, 311, 312, 314, 315, 319,
320, 321, 323, 325
Кам'янка 11, 14
Камка 221
Капустинці 11, 14
Катеринополь 298
Качанівка 71, 106, 107, 144,
146, 163, 165, 166, 168, 169
Кикали 244
Кляйн Вердер 299, 322
Ковтунівка 9
Козелець 120
Колісники 11
Коношівка 238
Короп 232
Корюківка 232
Кочубеївка 300
Кропивне 11
Круглолугівка 322, 323
Крупичполе 178, 221
Крути 182, 232
Кукшино 11
Ладан 245
Лесяки 243
Линовиця 146
Лисогори 112-115, 117, 137
Лучківка 111, 244
Максимівка 14, 178, 263,
266
Мала Загорівка 238
Малий Вердер 299, 300,
302, 305, 309, 311, 314-316,
319, 321-324
Малозеленівка 322
Марковичів 300
Мильники 11
Монастирище 16, 63, 247,
264
Мрин 155
Ніжин 11, 96, 107, 141, 174,
180, 182, 232, 235, 247, 258,
260, 264, 308, 314
Оленівка 238
Омбиш 221, 223, 224
Парафіївка 48, 82, 163, 168,
169, 199, 233, 235, 241

Петрушівка 293
Писарщина 300
Плиски 179, 232, 236, 238
Полова 11
Прачі 230
Прилуки 5, 8, 11-18, 39, 61,
110, 155, 174, 175, 203, 204,
232, 254, 260, 264, 273, 282,
314
Прохорів 225
Рожнівка 178
Романівщина 7, 56, 60, 62-
64, 67, 68-77, 79, 81-83, 86-
90, 136, 244
Рубанка 302, 323
Рундевізія 298, 299, 304,
305, 307, 311, 312, 314-317,
321, 322
Сваричівка 222
Сезьки 307
Селище 11
Сиволож 155
Скоропадського 299, 300
Смолянка 232
Смош 266
Сновськ 232

Сокиринці 146
Сорочинці 11-14
Софіївка 63, 79, 90
Степанівка 14
Ступаківка 111, 112
Томашівка 111, 222
Тростянець 146
Туркенівка 164-166
Філівка 11
Хасенки 5, 10-13, 17, 37, 38,
40, 48-53, 56, 63, 65, 71-74,
146, 154, 159, 218, 242-249,
253, 263, 272-276, 278-282
Халявин 317
Харитонівка 243
Чернігів 38, 159, 172, 182,
194, 221, 224, 225, 232, 261,
274
Чечель 229
Чорний 244, 266
Шаповалівка 238
Шиловичі 222
Южне 164
Ядути 229, 230, 232, 238
Ярошівка 179

Науково-популярне видання

БОРИС ГУЗЬ

До історії Чернігівщини. Персоналії, біографії, події

В авторській редакції
Комп'ютерна верстка та макет **Бориса Гузя**
Оформлення обкладинки **Наталії Козловської**
Ілюстрації **Валентини Козловської**
Спеціальна фотозйомка
Валентини Козловської, Миколи Смілика та
Миколи Терещенка
Підготувала до друку **Марія Журавльова**

Використано фото, надані краєзнавцями та
родичами, і окремі фото з мережі Інтернет

Підписано до друку 21.05.2021
Формат 64x90 1/16. Ум. друк. арк. 22,5
Папір офсетний. Тираж 80 прим.

Видавець Чернявський Д.О.
пр. 200-річчя Кривого Рога (зуп. «Спаська»)
Свідоцтво ДК 3449 від 02.04.2009 р.